

VENKOV BEZ MEZÍ

Kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji v letech 1949–1960

Pavel Boštík

Obrázek 1 Slavnostní rozorávání mezí v obci Bučina (okr. Vysoké Mýto). Svátečně oblečená rodina zemědělce při rozorání mezí na pásovém traktoru s označením ČKD-HTL kolem roku 1950. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

Obsah

Úvod	7
1 Pracovní síly v zemědělství	24
1.1 Venkov a demografie	25
1.2 Mladí zemědělci – ztráta zájmu	32
1.3 Ze zemědělství do průmyslu – velké plány	36
1.4 Návraty do zemědělství	41
2 Jednotná zemědělská družstva	49
2.1 Výrobní typ	50
2.2 Předseda JZD	53
2.3 Schůze a setkávání	57
2.4 Odměny	65
3 Krize a stagnace kolektivizace	73
3.1 První krize kolektivizace – zásobovací opatření	74
3.2 Velká krize kolektivizace – rozpady JZD	81
3.3 Krize nových JZD – (ne)udržitelný rozvoj?	90
4 Opory a oběti	98
4.1 Zemědělci v KSČ	99
4.2 Kovozezemědělci	105
4.3 Kulaci	114
4.4 Krajský diktátor	121
4.5 Konec malých a středních zemědělců	124
5 Vzdor	132
5.1 Stížnosti	136
5.2 Záhumenky	139
5.3 Izolace	145
5.4 Vepřové maso	147
Závěr	153
Prameny a literatura	158
Seznamy grafů a tabulek	166
Seznam zkratk	167
Jmenný rejstřík	168
Místní rejstřík	173
Resumé	181

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval všem, s jejichž podporou a pomocí vznikla tato kniha. Na první místě děkuji Národnímu zemědělskému muzeu, s.p.o. za vydání. Za vedení, připomínky a nasměrování jsem vděčný svému školiteli Janu Mervartovi. Poděkování za připomínky k textu patří Eduardu Kubů.

Velmi rád bych vyjádřil velký dík za pomoc a podporu mnohým z Historického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Děkuji také pracovníkům archivů a knihoven (zejména Národního archivu v Praze, Státního oblastního archivu v Zámruku a Státní vědecké knihovny v Hradci Králové) za vždy vstřícný a vřelý přístup při zpřístupnění archivních fondů, knih či periodik. Poděkování při dohledávání důležitých informací si zaslouží Eva Jiskrová ze Státního okresního archivu Svitavy se sídlem v Litomyšli. Za poskytnutí fotografií k tématu kolektivizace děkuji Renátě Tetřevové z Východočeského muzea v Pardubicích a Martinu Štěpánovi z Regionálního muzea ve Vysokém Mýtě. Za dlouholetou podporu děkuji Zdeňku Holubovi a Klubu oživení historie obce Mikroregionu Litomyšl-Desinka, z.s. Za připomínky k jazykové stránce textu vděčím Janu Doskočilovi a Pavlu Nečasovi.

Velký dík za prvotní impuls pro studium kolektivizace bych rád vyjádřil Boženě Adamcové a Marii Benešové. Rodině a zejména rodičům děkuji za mnohaletou podporu a pomoc. Velký dík za trpělivost a povzbuzení patří mé ženě Karolíně, které tuto knihu věnuji.

Pavel Bošík

Úvod

V roce 1949 komunistický režim zahájil v Československu kolektivizaci zemědělství, současně s tím spustil rozsáhlou proměnu venkova i jeho obyvatelstva. Hlavním produktem kolektivizace byla tzv. jednotná zemědělská družstva (dále jen JZD),¹ ve kterých nebyla sjednocena pouze výroba, ale měla se zde odehrávat i značná část života zemědělce. Proces kolektivizace také posloužil komunistické straně k provedení „třídního boje“ proti zemědělcům s velkou výměrou půdy. Strana tím plnila jeden ze základních cílů – likvidaci celé jedné vrstvy obyvatelstva. Postupující kolektivizace dále vedla k pozvolné, ale zásadní proměně venkova. Již zvýšená industrializace na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století znamenala postupné odčerpávání pracovních sil a propad prestiže zemědělské výroby v rámci národního hospodářství. Záměrem režimu bylo v řadě ohledů změnit venkov jako „přes kopírák“² podle sovětského vzoru, včetně zakládání kolchozů a likvidace vytipovaných vrstev obyvatelstva, a to nejen v Československu, ale také v ostatních státech východního bloku. Tam ovšem proběhla s odlišným výsledkem, třebaže v prvních letech to byla kolektivizace velmi podobná té sovětské s mnoha jejími typickými projevy. Pro zemědělce znamenaly tyto změny především dvanáct let nátlaku, perzekucí, společných i osobních agitací nebo neustálých kontrol. Mnozí si odnesli z doby kolektivizace hořké vzpomínky, protože museli vložit svůj majetek do společného hospodaření.

Proměna venkova v padesátých letech minulého století byla výrazná a stále nabízí značný prostor pro interpretaci. Kolektivizaci lze uchopit mnoha způsoby, neboť dění a změny na venkově v padesátých letech byly rozsáhlé a rozmanité. Předkládaná monografie nenahlíží na kolektivizaci zemědělství jen jako na vytváření nových forem hospodaření na zemědělské půdě podle vzoru převzatého ze Sovětského svazu, ale hledá i širší souvislosti. Zejména se snaží posuzovat kolektivizaci z hlediska vývoje venkovské společnosti, která v průběhu padesátých let prošla výraznými změnami. Sociální skupiny, jak byly známy před zahájením v roce 1949, mizely nebo je režim likvidoval cílenou perzekucí, až na konci kolektivizace vytvořil základy docela jiné venkovské společnosti podle sovětského vzoru.

Regionálně je tento text zasazen do správního celku Pardubického kraje, který se nacházel převážně v oblasti východních Čech. Kraj vznikl k 1. lednu 1949, zanikl k 30. červnu 1960 a skládal se z dvanácti okresů: Čáslav, Hlinsko, Holice, Chotěboř, Chrudim, Lanškroun, Litomyšl, Pardubice, Polička, Přelouč, Ústí nad Orlicí a Vysoké Mýto a 740 obcí, údaje o počtu obcí se ovšem liší vzhledem k administrativním opatřením, jako je např. slučování obcí apod. V kraji fungovalo celkem dvanáct okresních národních výborů (dále jen ONV).

1 Užívání pojmů spojených s JZD má určitá úskalí. V textu se často využívá pojmů jako družstvo, členové JZD nebo družstva, družstevníci nebo družstevní zemědělci, přesto však nelze mluvit o družstevnictví nebo družstevním členství v pravém smyslu slova. Např. historička Jana Burešová odmítá tato označení, namísto JZD mluví o „kolektivních výrobních zemědělských organizacích“, družstevní členství v tomto smyslu popírá, protože JZD postrádala samosprávu, členskými podíly po vstupu se nikdo nezabýval a konečně samotní členové se cítili „jako zaměstnanci a ne jako praví družstevníci“. Srov. Jana BUREŠOVÁ, *Združstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 223–228.

2 Slovní spojení „přes kopírák“ je volným překladem anglického pojmu „blueprint“. Ve své knize o rumunské kolektivizaci *Peasant under Siege* toto označení použili autoři studie Gail Kligman a Katherine Verdery, aby nazvali celou kapitolu *The Soviet Blueprint*, srov. Gail KLIGMAN – Katherine VERDERY, *Peasant under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*, Princeton 2011, s. 49–87.

Geograficky tvořil Pardubický kraj velmi různorodý region, jehož území se rozkládalo od úrodných polabských nížin na severu až k drsnému horskému prostředí Českomoravské vrchoviny na jihu. Úrodnější části Polabí se nacházely v severozápadní části kraje, místopisně se tato oblast nazývá Východolabská tabule (především zasahovala do okresů Holice, Pardubice a Přelouč). Od západu směrem k jižní hranici kraje se táhly Železné hory (okresy Čáslav, Hlinsko, Chotěboř, Chrudim). Východní hranici kraje vymezovala Svitavská pahorkatina (okresy Litomyšl, Polička, Vysoké Mýto, Ústí nad Orlicí) společně se Zábřežskou vrchovinou (okres Lanškroun).

Geografická poloha se také promítla do výrobních oblastí. Pardubický kraj byl rozdělen do tří výrobních zemědělských oblastí: úrodnější řepařská, méně úrodná bramborářská a nejhorší pro obdělávání a vhodná spíše pro pastviny – horská. Toto rozdělení na výrobní oblasti přibližně odpovídá i geografické podobě regionu. V roce 1952 rozčlenil Krajský národní výbor (dále jen KNV) Pardubice obce v kraji na základě oblastí, v řepařské se nacházelo 35,2 %, v bramborářské 56,8 % a v horské (či pastvinářské) 8 % obcí. Okresy v řepařské oblasti spadaly převážně do západní, severní a centrální oblasti kraje, jednalo se o tyto okresy: Čáslav, Holice, Chrudim, Pardubice, Přelouč a Vysoké Mýto; bramborářská oblast převažovala u okresů na jihu a východě kraje, a to jmenovitě v okresech Hlinsko, Chotěboř, Litomyšl, Polička a Ústí nad Orlicí; poslední, horská oblast tvořila většinu v okrese Lanškroun na samém východě.³

Pardubický kraj byl převážně zemědělským krajem s několika průmyslovými centry ve městech Pardubice, Ústí nad Orlicí s Českou Třebovou a Hlinsko. V Pardubickém kraji měl předválečnou tradici chemický, textilní a potravinářský průmysl, později došlo i k rozvoji strojírenství.⁴

Mapa: Porovnání území Pardubického kraje v roce 2016 a Pardubického kraje platného v letech 1949–1960⁵

3 Státní oblastní archiv v Zámruku (dále jen SOA Z), fond (dále jen f.) Krajský národní výbor Pardubice 1949–1960 (dále jen KNV P), kniha (dále jen kn.) 31, s. 434, zpráva IX. referátu – Kontrola vládního usnesení o STS k 31. květnu 1952, s. 4.

4 Kolektiv autorů, *Šest let budování Pardubického kraje. 1949–1954*, Pardubice 1955, s. 9.

5 Mapa převzata a upravena pro účely textu z článku *Území Pardubického kraje v zrcadle času*. Dostupné z <https://www.czso.cz/csu/x/uzemi-pardubickeho-kraje-v-zrcadle-casu> [citováno 15. 4. 2020].

Cílem tohoto textu je zachytit zejména některé aspekty společenských změn na venkově, jejich původ, průběh a reakce aktérů na tyto změny. Aby došlo k postižení těchto změn, bylo zapotřebí položit si několik otázek. První podstatnou otázkou je, jaké změny proběhly ve společnosti, jaké byly příčiny a důsledky těchto změn? Jak doba stalinismu utvářela venkov nejen ve smyslu chápání kolektivizace jako útlaku zemědělců, ale také jako modernizačního procesu na venkově včetně reakce zemědělců na tyto změny.

Další otázky se týkají (až na výjimky) opomíjeného vývoje v kolektivizaci v roce 1957 a dále: Opravdu došlo ke snadnému vstupu velkého množství zemědělců do JZD bez výraznějších potíží? A začala tato JZD za krátkou dobu prosperovat, protože je převzali zkušení hospodáři? Dospěly snad obě strany v inkriminovaných letech 1957–1959 do stejného bodu jako v Maďarsku, kde došlo ke konsenzu mezi zemědělci a režimem, nebo naopak režim podrobil zemědělce tvrdému tlaku?

Bude nás také zajímat vývoj vztahu mezi městem a venkovem, mezi jejich zástupci reprezentovanými dělníky a zemědělci, popř. vývoj mezi průmyslovým a zemědělským odvětvím, a zda došlo k většímu propojení venkova s městem. Do jisté míry tuto roli plnili kovozezemědělci. Otázkou je, nakolik jejich působení mezi městem a venkovem napomohlo k realizaci kolektivizace.

Pro tento text je také příznačný pojem krize, proto bude důležité poukázat, jak krize (či stagnace) poznamenaly kolektivizaci a jak zasáhly její aktéry, a to nejen zemědělce, ale i stranické funkcionáře.

Dalším cílem je zachytit některé strategie vzdoru zemědělců v Pardubickém kraji, s jejichž pomocí se snažili vypořádat s těžkostmi kolektivizace, přičemž těmito těžkostmi myslíme především propad do nižší životní úrovně. Zemědělci chránili těmito strategiemi sami sebe před hrozbami ze strany režimu nebo před vstupem a členstvím v JZD. Hlavním úkolem bude popis některých strategií, které zemědělci využívali, aby překonali těžké chvíle nebo aby vzdorovali tlaku ze strany komunistického režimu.

Práce je členěna tematicky do pěti kapitol. Tyto kapitoly vykristalizovaly na základě výzkumu kolektivizace v Pardubickém kraji. Jedná se o její problematické etapy, úseky či součásti. První kapitola poukazuje na problematiku pracovních sil v zemědělství a na to, zda se režim dokázal vypořádat s překážkami všeobecného nedostatku pracovníků na začátku padesátých let. Tato kapitola ale pojednává také o demografických příčinách tohoto nedostatku či nevyjasněné politice státu v otázce pracovních sil, v jejímž důsledku došlo k odčerpání pracovníků ze zemědělství na základě zvýšené industrializace. Nosnou myšlenkou této kapitoly je otázka ztráty zájmu mladých o práci v zemědělství či postupné stárnutí zemědělských pracovníků.

Druhá kapitola má sice název *Jednotná zemědělská družstva*, ale není klasickým úvodem do problematiky JZD. Snahou je vybrat některá témata, která by alespoň částečně přiblížila život družstevníků v úvodních letech existence družstev. Po krátkém vysvětlení užívání družstevních typů následuje představení problematiky předsedů JZD, kde půjde spíše o nastínění zneužívání postavení než charakteristiku funkce. Členské schůze měly řešit podstatné i každodenní problémy družstevníků, ale vzhledem k pojetí JZD ztratily svou váhu, přesto je důležité poukázat na schůze a setkávání jako na jeden z rituálů režimu i v rámci života v JZD, přičemž se však nebude jednat pouze o schůze v rámci JZD, ale také o agitační schůze za účelem založení či náboru. Poslední kapitola se týká odměňování

družstevníků, hlavním tématem je rozbor tzv. pracovní jednotky a její zneužívání ve prospěch vyšších odměn.

Třetí kapitola popisuje problémy na venkově v průběhu padesátých let, které postihly nejen kolektivizaci, ale v některých případech i celý komunistický režim. Snahou bude hledat společné rysy tří krizí, které měly postupně původ v zásobovacích opatřeních v prosinci 1951, ve všeobecné krizi režimů ve východním bloku po červnu 1953 a nakonec v krizi způsobené překotným zakládáním JZD v letech 1957 a 1958. Především první krize a krize po zakládání JZD způsobená velkým tlakem na zemědělce měly podobný dopad, urychlená kolektivizace způsobila pokles výroby. Velká krize kolektivizace je zvláště specifická rozsahem a snahou režimu vypořádat se s problémy v zemědělství.

Čtvrtá kapitola pojmenovaná *Opory a oběti* analyzuje sociální skupiny na venkově, popř. i jedince. Kapitola řeší základní otázku, zda režim měl na venkově oporu v některé společenské skupině v průběhu kolektivizace. V podkapitole o zemědělci v komunistické straně bude rozebráno, nakolik se KSČ mohla spolehnout na zemědělce ve svých řadách při činnosti na venkově. Naopak otázka kulaků⁶ je známá, ale v této kapitole budou připomenuty perzekuce, které nesahaly pouze po Akci „K“, ale až na konec padesátých let, kdy už o výsledku kolektivizace bylo rozhodnuto. Kulaků se týká i působení krajského diktátora Jiřího Kotrcha, který spoluvytvářel společenské klima nejen na venkově v roce 1950. Posledním tématem je rozhodující vlna a snaha vyvrátit dosavadní chápání závěrečné etapy kolektivizace jako poklidné cesty zemědělců k socialismu.

Závěrečná kapitola poukazuje na specifické téma vzdoru proti režimu. Především se snaží zachytit snahy zemědělců o vzdor v ekonomické oblasti a popisuje některé strategie, které využívali k udržení určitého životního standardu. K analyzovaným strategiím vzdoru patří preferování záhumenku na úkor společné práce v JZD, izolování družstevníků od soukromých zemědělců v některých obcích a výhodný prodej vepřového masa před vstupem do JZD. Poslední taktikou je psaní stížností proti postupu úřadů.

Prameny a literatura

Výzkum kolektivizace v Pardubickém kraji vychází z bádání v Národním archivu v Praze a ve Státním oblastním archivu v Zámrsku. Tyto dva hlavní zdroje informací o padesátých letech na venkově jsou doplněny o pramenné edice a dobové noviny a časopisy. Informace z pramenů lze rozdělit do několika základních skupin podle povahy pramenu. Nejdříve je však nutné představit fondy pramenů a pramenné edice vydané k padesátým letům, zemědělství a kolektivizaci.

Text obsahuje především výzkum na krajské úrovni, důležitými byly proto fondy Krajského národního výboru Pardubice 1949–1960,⁷ výzkum se odvíjel od zasedání rady KNV Pardubice a částečně i pléna. Obě tyto krajské instituce státní správy jsou periodicky seřazeny v knihách,⁸ informačně obsáhlejší zasedání rady obsahuje zápisy ze schůzí a projednávání jednotlivých

6 Vysvětlení významu pojmu kulak viz podkapitola *Kulaci*.

7 SOA Z, f. KNV P.

8 Tamtéž, kn. 1–144. Plénium KNV – kn. 1–20, rada KNV – 21–144.

zpráv. Fond KNV Pardubice dále zahrnuje mnoho cenných druhů archiválií, pro účel této studie byly nejdůležitější stížnosti zemědělců a jejich vyřízení ze strany úřadů. Neméně důležitým je fond Krajský výbor KSČ Pardubice 1945–1960,⁹ zejména zápisy z pléna výboru a částečně také z krajských stranických konferencí, okrajově i zápisy ze zasedání předsednictva.¹⁰

Druhým důležitým archivem pro bádání a pro určitou komparaci kolektivizace v Pardubickém kraji s celorepublikovým vývojem byl Národní archiv v Praze. Výzkum probíhal ve třech fondech, a to jmenovitě ve fondu Ministerstva zemědělství – schůze kolegia ministrů zemědělství 1949–1962,¹¹ Ministerstva pracovních sil¹² a fondu s názvem KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení zemědělství a porady vedení pro otázky zemědělství.¹³ Pro výzkum byly důležité zprávy ze všech tří fondů, vypracované pro porady, schůze či zasedání.

Doplněním badatelské práce v archivech mohou být i edice pramenů, v případě kolektivizace se podařilo vydat na přelomu tisíciletí celkem devět svazků dokumentů k zemědělské politice v Československu, pro účely této práce tvořily základ svazky mezi lety 1948–1954, vydané pod vedením editorky Jany Pšeničkové a zprvu i Jiřiny Juněcové, s názvem *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD*.¹⁴ Další edicí pramenů sestavil Karel Kaplan v roce 2012 jako součást monografie *Proměny české společnosti*.¹⁵ Kaplan v této edici především vydal podklady pro studium sociální a ekonomické situace zemědělců a družstevníků v padesátých letech.

Mezi nepostradatelné zdroje informací patří periodika. Pro práci tvořil základ deník *Rudé právo* a *Zář*¹⁶ jako stranický tisk na centrální i krajské úrovni a stejně důležité byly i *Zemědělské noviny*, které vycházely nejprve pod Jednotným svazem československých zemědělců (dále jen JSČZ), poté pod ministerstvem zemědělství. Další periodika, resp. časopisy jsou spíše doplňkové a poskytovaly informace na odbornější úrovni (*Za socialistické zemědělství*, *Národní výbory* nebo *Pracovní síly*) nebo směřovaly k určité skupině obyvatelstva (*Beseda venkovské rodiny*).

Pokud nebudeme brát zřetel na prameny podle umístění či původu, ale spíše podle charakteru, potom lze rozlišit několik základních druhů, které byly důležité pro tuto práci. Prvním druhem

9 SOA, f. Krajský výbor KSČ Pardubice 1945–1960 (dále jen KV KSČ P).

10 Tamtéž, karton (dále jen kart.) 2–11 a 48.

11 Národní archiv v Praze (dále jen NA Praha), f. Ministerstvo zemědělství – schůze kolegia ministrů zemědělství 1949–1962 (dále jen MZe – kol.).

12 NA Praha, f. Ministerstvo pracovních sil (dále jen MPS). Fond MPS je stejně jako existence samotného ministerstva časově omezen lety 1951–1957, stejně časově omezení měl i časopis ministerstva s názvem *Pracovní síly*.

13 NA Praha, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení zemědělství a porady vedení pro otázky zemědělství (dále jen ÚV KSČ – zem. odd.).

14 Jiřina JUNĚCOVÁ – Jana PŠENIČKOVÁ (eds.), *Zemědělské družstevnictví: Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1948–1949*, Praha 1995. Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1950*, Praha 1998. TÁŽ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1951*, Praha 1999. TÁŽ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1952*, Praha 2000. TÁŽ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1953*, Praha 2002. TÁŽ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1954*, Praha 2003.

15 Karel KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov. Dokumenty*. Praha 2012.

16 *Zář: list KSČ pardubického kraje* (dále jen *Zář*).

jsou zprávy pocházející hlavně z fondů Ministerstvo zemědělství, Ministerstvo pracovních sil a Krajský národní výbor Pardubice. Zprávy byly určeny zejména jako podklady pro jednání daných úřadů a obsahovaly informace o dění v zemědělství, hospodaření JZD nebo postupu kolektivizace.

Další druh pramenů tvořila jednání či schůze, jejich zápisy lze najít zejména ve fondech KNV Pardubice a KV KSČ Pardubice. Zápisy ze schůzí mají charakter záznamu diskuse či vystoupení dotyčného funkcionáře, který reaguje v diskusi či pouze hovoří o situaci ve svém regionu. Mezi studované druhy pramenů lze zařadit i články z periodik.

Posledním druhem pramenů, ze kterých tato práce vychází, je kategorie pramenů osobní povahy. Jde zde především o reakce zemědělců na nespravedlnosti. V práci jsou uvedeny hned dva základní typy osobních pramenů: stížnosti a dopisy, resp. prověrky dopisů. Tento druh pramenů je na jedné straně problematický, protože může být emotivně zabarvený, na druhou stranu právě bezprostřednost zemědělců vypovídá o dramatickosti událostí v padesátých letech na venkově. Pro tyto prameny osobního charakteru posloužily dva základní zdroje. Prvním jsou stížnosti uložené zejména ve fondu KNV Pardubice, v menším počtu je pak možné je objevit i na zemědělském oddělení ÚV KSČ. Druhým zdrojem byla edice pramenů K. Kaplana,¹⁷ kde uvedl také prověrku korespondence prováděnou ministerstvem vnitra pro členy politického byra ÚV KSČ. Od roku 1957 autoři prověrek vyčlenili i kapitolu s názvem *Socializace vesnice* a podle Kaplana se s velkou pravděpodobností jedná o „jediný neupravovaný zdroj o veřejném mínění.“¹⁸

O téma kolektivizace zemědělství byl a stále je velký zájem nejen u odborníků a badatelů, ale také u široké veřejnosti. Také zásluhou této popularity si nelze stěžovat na nedostatečné množství odborné literatury na toto téma. O rozsahu zájmu odborníků o kolektivizaci svědčí vyčerpávající přehled literatury od Jiřího Urbana, který vytvořil podrobné shrnutí tvorby nejen českých a československých historiků, ale i ze zahraničí – od anglosaského prostředí až po Rumunsko či Pobaltí.¹⁹ Podobné shrnutí, omezené pouze na českou a československou historiografii, vytvořila v nedávné době i Jana Burešová.²⁰ O zájmu ze strany širší veřejnosti lze hovořit v případě výběru témat absolventských (bakalářských a diplomových) prací na vysokých školách. V uplynulých letech se diplomanti na katedrách či ústavech historie a historických věd zabývali kolektivizací poměrně často. Předkládaná monografie tedy vychází z bohaté literatury, která se dotýká kolektivizace na regionální úrovni či se zabírá mikrohistorickou sondou jedince, rodiny či obce postižené kolektivizací.

17 K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 57–120. Příloha č. 9. *Poznátky z průzkumu veřejného mínění obyvatelstva získané kontrolou listovních zásilek ve vnitřním a zahraničním poštovním styku.*

18 Tamtéž, s. 57.

19 Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v historiografii – dosavadní přístupy k tématu*, *Forum Historiae*, 1, 2016, s. 153–187.

20 Jana BUREŠOVÁ, *Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 23–31. Autorka dle svých slov tento text dále rozšířila do podoby vydané o rok později, srov. TÁŽ, *Kolektivizace zemědělství v české historiografii*, *Východočeské listy historické* 32, 2014, s. 97–107.

Na české prostředí měl v posledních téměř dvaceti letech zásadní vliv Karel Jech a jeho dílo. Z něj pak zvláště monografie *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy* z roku 2008 ovlivnila výzkum padesátých let na venkově a napomohla výzkumu problematiky selského stavu a jeho konce v období kolektivizace.²¹ Tato studie byla rozšířeným vydáním Jechovy práce z roku 2001 s názvem *Soumrak selského stavu 1945–1960*, která vyšla jako součást ediční řady *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny*.²² Jech je ve svém díle inspirativní pro mnohé autory. Bohužel nutno konstatovat, že autor pod pojmem kolektivizace viděl pouze útlak sedláků – kulaků a kolektivizaci nepojímá vůbec komplexně. Spíše se zaměřuje na jedno jediné téma, které považuje za kolektivizaci. V duchu Jechovy práce publikoval Jiří Urban případovou studii z okolí Novopacka *Venkov pod kolektivizační knutou*.²³ Urbanovo pojetí exemplárního případu umocňuje krutost kolektivizace hlavně v období stalinismu, kdy probíhala cílená likvidace kulaků.

Jech dále spolupracoval s historiky Petrem Blažkem a Michalem Kubálkem na obsáhlém díle o dramatické kapitole kolektivizace – Akci „kulak“.²⁴ Jech se tedy i v jedné ze svých posledních prací věnoval konci selského stavu. Na kolektivní monografii *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty* se kromě uvedené autorské trojice Blažek, Jech a Kubálek podílela příspěvkem také např. Jana Burešová. Díky tomuto kolektivu vzniklo kvalitní dílo dokumentující jednu z nejtemnějších kapitol českého a československého venkova. Tato publikace vznikla na základě Blažkova a Kubálkova grantového projektu s názvem *Kolektivizace v Československu 1948–1960: politické a sociální proměny venkova*. Výstupem projektu je kromě zmíněné monografie o Akci „K“ také kolektivní monografie *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a střeoevropské souvislosti*,²⁵ jejímž základem byly příspěvky ze stejnojmenné konference konané v Národním zemědělském muzeu v Praze na podzim 2007. Mezi přispěvateli byli např. historik tohoto muzea Pavel Novák nebo doktor z liverpoolské univerzity Nigel Swain s textem o komparaci jednotlivých kolektivizací ve východním bloku. Kvalitně obsazená konference, na které vystoupili zmiňovaní Blažek, Kubálek, Burešová, ale také Jan Rychlík, Jaroslav Rokoský či Petr Slinták, poukázala mimo jiné na interdisciplinární přístup ke kolektivizaci – kromě tradičních politických souvislostí či otázky útlatu kulaků se objevila témata filmové tvorby či enviromentální aspekty združstevňování.

Další poměrně významnou kolektivní monografií je *Kolektivizace v Československu*,²⁶ která vychází z příspěvků přednesených na konferenci konané na jaře 2012 v Muzeu Jindřichohradecka. Konferenci pořádal *Ústav pro studium totalitních režimů* a oproti konferenci konané o pět let dříve reflektovala převážně regionální tematiku. Na konferenci vystoupili a do sborníku přispěli tradiční autoři jako Blažek, Novák, Rokoský, Slinták

21 Karel JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008. O popularitě Jechovy knihy svědčí informace o prvním dotisku do dvou let od vydání. Srov. J. URBAN, *Kolektivizace venkova v historiografii...*, s. 171.

22 Karel JECH, *Soumrak selského stavu 1945–1960*, *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny* 35, 2001.

23 Jiří URBAN, *Venkov pod kolektivizační knutou. Okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*, Praha 2010.

24 Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*, Praha 2010. O Akci „K“ publikoval též Miloslav Růžička: Miloslav RŮŽIČKA, *Vyhnaní: akce „kulak“*, Havlíčkův Brod 2008. TÝŽ, *Vyhnaní II: akce „kulak“*, Havlíčkův Brod 2011.

25 Petr BLAŽEK – Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a střeoevropské souvislosti*, Praha 2008.

26 Jaroslav ROKOSKÝ – Libor SVOBODA (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013.

či Urban. Pro naše účely byly zajímavé příspěvky z prostředí Pardubického kraje od Marie Jílkové²⁷ nebo Lucie Novotné,²⁸ obě se zabývaly projevy kolektivizace v okolí okresního města Polička. Texty M. Jílkové a L. Novotné vycházejí z jejich diplomových prací.

Velmi inspirativní knihou s tematikou kolektivizace je kniha Karla Kaplana *Proměny české společnosti 1948–1960 – Venkov*.²⁹ Kaplanův příspěvek k dějinám venkova v období padesátých let byl vydán po vlně zájmu o osudy a konec selského stavu. Kaplan ale přistupuje ke kolektivizaci komplexněji, nezůstává pouze u otázky kulaků jako mnozí jeho kolegové, ale vnímá venkov v jeho celistvosti. U Kaplana je možné objevit zajímavou sondu do sociálních dějin venkova, kdy se perzekuce netýká pouze vrstvy s nejvyšší výměrou pole, ale hrozby komunistického režimu dopadají na všechny zemědělce. Kaplanovi nejde jen o podání perzekucí, ale i o vývoj sociální situace a postavení všech vrstev obyvatelstva na venkově a pozornost věnuje rovněž situaci v problematických pohraničních oblastech.³⁰ Lze s určitou platností tvrdit, že jeho monografie je stejně zásadní jako dílo skupiny kolem K. Jecha, v mnohém ho ale výrazně přesahuje.³¹

Další nedocenenou publikací je kolektivní monografie o závěrečné fázi kolektivizace mezi lety 1957–1960.³² Autoři se nedrželi tradičního postupu s důrazem na úvodní fázi kolektivizace do roku 1953, ale naopak provedli výzkum v době dokončení kolektivizace a zvýšili povědomí odborné veřejnosti o překotné kolektivizaci v druhé polovině padesátých let, což lze považovat za důležitý krok v rámci výzkumu venkova na konci padesátých a na začátku šedesátých let.

Pro studii sociálních dějin venkova a kolektivizace v padesátých letech v Československu jsou nepostradatelné *Hospodářské a sociální dějiny* od kolektivu autorů pod vedením Václava Průchy.³³ Průcha se svými kolegy převážně z Vysoké školy ekonomické, mezi nimiž je např. Lenka Kalinová, popisuje ekonomický vývoj Československa po druhé světové válce v mezinárodních souvislostech.

27 Marie JÍLKOVÁ, *Průběh kolektivizace venkova na Poličsku z pohledu tří postižených rodin*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 384–391.

28 Lucie NOVOTNÁ, *Metody perzekuce selského stavu na Poličsku v letech 1949–1960*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 267–272.

29 Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov*, Praha 2012.

30 Tamtéž, s. 98–135. Kapitola *Pohraničí*. O kolektivizaci v pohraničních oblastech a vývoji sociální situace nových osidlenců podrobně píše berounský historik a archivář Jiří Topinka. Srov. Jiří TOPINKA, *Specifika kolektivizace v českém pohraničí 1949–1960*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století, Uherské Hradiště 2002*, s. 229–234. TÝŽ, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení*, *Soudobé dějiny* 3–4, 2005, s. 534–586.

31 Z rozsáhlého Kaplanova díla jmenujme alespoň některé knihy: Karel KAPLAN, *K politickým procesům v Československu 1948–1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 15, 1994. TÝŽ, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005. TÝŽ, *Kronika komunistického Československa: kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*, Brno 2008.

32 Vladimír BŘEZINA–Jiří PERNES (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009. Historik Jiří Pernes publikoval o kolektivizace více textů, srov. Jiří PERNES, *Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948–1960*, *Forum Historiae*, 1, 2016, s. 5–34; TÝŽ, *Proměny myšlenky kolektivizace zemědělství v politice KSČ po únoru 1948*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, s. 33–45; TÝŽ, *Politické a sociální předpoklady kolektivizace zemědělství v Československu*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 77–87.

33 Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl – období 1945–1992*, Brno 2009.

V širších mezinárodních, ale i politických, hospodářských a společenských souvislostech o aplikaci kolektivizace ve středoevropských státech ve východním bloku psal Jan Křen ve své rozsáhlé knize *Dvě století střední Evropy*.³⁴ Zásadou jeho přehledu o regionu lze získat podrobnější přehled o zemědělství v padesátých letech i v jiných státech než pouze v Československu.

Obrázek 2 Žně pod Kunětickou horou kolem roku 1960. Zdroj: Východočeské muzeum v Pardubicích

Kolektivizaci zemědělství reflektovali historici i v období před rokem 1989, i když je nutné poznamenat, že nemohli publikovat nijak kriticky. Pro oblast tehdejšího Východočeského kraje vydala studii pod příznačným názvem *Když mizely meze*³⁵ autorská trojice Jan Doležal, Josef Kmoníček a Jiří Pekárek. Autoři v útlé publikaci srovnávají vývoj kolektivizace v Pardubickém a Královéhradeckém kraji, přičemž nejvíce kladou důraz na postup združstevňování.

V období před rokem 1989 vyšly i další důležité studie, v období pražského jara publikoval kritické texty ke kolektivizaci a agrárním dějinám zejména Antonín Václavů,³⁶ jeho studie

34 Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2019.

35 Jan DOLEŽAL – Josef KMONÍČEK – Jiří PEKÁREK, *Když mizely meze. Kapitoly z kolektivizace východočeského zemědělství*, Hradec Králové 1987. Josef Kmoníček spolupracoval i na další publikaci z kolektivizačního i postkolektivizačního období, která popisuje vývoj JZD Dolní Újezd u Litomyšle: Miloš CHARUBSKÝ – Josef KMONÍČEK – Jaromír NEPRAŠ, *Naše družstvo*, Dolní Újezd 1989.

36 A. Václavů se zabýval kolektivizací a agrárními dějinami v teoretické rovině, všechny své poznatky shrnul ve studii *O agrární otázce v socialistickém hnutí*. Srov. Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011, s. 420–421.

byly vydávány i v polistopadové éře.³⁷ Ve sledovaném regionu se kriticky ke kolektivizaci vyjádřil v roce 1969 v diplomové práci s názvem *Počátky kolektivizace na Litomyšlsku a její metody (1949–1953)* Milan Staněk. Jeho práci vydalo Regionální muzeum v Litomyšli v roce 2015 jako součást sborníků prací s názvem *Pomezí Čech, Moravy a Slezska*.³⁸

Specifickým příspěvkem k průběhu kolektivizace v Pardubickém kraji jsou publikace vydávané Jiřím Němečkem na vlastní náklad. Němeček ve svých publikacích kombinuje editorskou činnost pramenů převážně z krajské prokuratury, uvádí také úryvky z prací jiných autorů (např. diplomových prací). Jeho publikace se týkají převážně útlaku kulaků z regionu Chrudimi, Hlinska, Litomyšle, Pardubic, Poličky a Vysokého Mýta.

V roce 2016 vydal Jiří Cihlář pod hlavičkou Národního zemědělského muzea monografii o vývoji venkova v padesátých letech v regionu sousedního Královéhradeckého kraje. Cihlářovo rozsáhlé dílo pod názvem *Vesnice severovýchodních Čech v období kolektivizace 1948–1960*³⁹ chronologicky popisuje jednotlivé etapy kolektivizace a dopodrobna zachycuje všechny důležité momenty v průběhu období přechodu na zemědělskou velkovýrobu. Cihlářův přínos spočívá v širokém zachycení venkova, všímá si nejen politických, ale také hospodářských souvislostí. Jeho chronologické podání kolektivizace není na škodu, nýbrž zachycuje jednotlivými podkapitolami cyklické střídání sezonních prací na pozadí postupující či stagnující kolektivizace, které se prolínají s důležitými událostmi v průběhu padesátých let v celostátní politice i na venkově.

Regionu severovýchodních Čech si všímá ve svém díle zmíněný Jiří Urban, kromě výše uvedené monografie *Pod kolektivizační knutou* vydal v roce 2016 významnou práci s názvem *Kolektivizace venkova v Horním Polabí*⁴⁰ s podtitulem *Od fenoménu k aktérům a jejich motivacím*. Jak již název napovídá, Urban si všímá různých průvodních jevů kolektivizace. Nezůstává pouze čistě u venkovského prostředí, ale poukazuje na to, jak do jednotlivých událostí zasahují i aktéři z města. Na základě jednání a motivací aktérů popisuje např. odpor proti kolektivizaci, spolupráci s režimem či dobrovolnou činnost družstevníků na příkladu JZD Stěžery u Hradce Králové. Urbanův přínos pro studium kolektivizace v poslední dekádě je úctyhodný, kromě dvou uvedených monografií dále vydal značný počet studií v domácích i zahraničních periodikách. Z oblasti severovýchodu Čech je také nutné zmínit práci Jindřicha Žáka *S plamenem kolektivizace v zádech*.⁴¹ Žák popsal dva důležité momenty československého pohraničí po druhé světové válce – osídlování a kolektivizaci.

Pro tuto práci je neméně důležitá odborná literatura zahraničních autorů, především z anglosaského prostředí. Podrobně se dějinám Sovětského svazu a období stalinismu věnovaly historičky Sheila Fitzpatricková a Lynne Violová, které převážně v osmdesátých letech minulého století strávily dlouhé studijní pobyty v sovětských archivech. Zemědělskou otázku, kolektivizaci a vztahy mezi venkovským a městským prostředím více reflektuje Lynne Violová, historička kanadského původu z torontské univerzity. Sleduje sovětské

37 Např. Antonín VÁCLAVŮ, *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*, Praha 1999.

38 Milan STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství na Litomyšlsku a její metody (1949–1953)*, Pomezí Čech, Moravy a Slezska 16, 2015, s. 9–75.

39 Jiří CIHLÁŘ, *Vesnice severovýchodních Čech v období kolektivizace 1948–1960*, Praha 2016.

40 Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v Horním Polabí. Od fenoménu k aktérům a jejich motivacím*, Praha 2016.

41 Jindřich ŽÁK, *S plamenem kolektivizace v zádech – padesátá léta ve Velké Vsi na Broumovsku*, Hradec Králové 2013.

zeměděle z hlediska odporu proti kolektivizaci, jedná se jí o zachycení nejen otevřeného a násilného odporu, ale popisuje i ten méně zjevný, např. v podobě různých ekonomických sabotáží nebo šíření fám. Zajímavé je její zpracování příchodu městských dělníků na venkov mezi zeměděle v průběhu sovětské kolektivizace, aby tam vykonávali vůli režimu v podobě zakládání kolchozů, ale také šířili „novou kulturu“ mezi zeměděle. První případ odporu přináší Violová v monografii *Peasant Rebels under Stalin*,⁴² druhý titul o dělnících z měst na sovětském venkově vyšel pod názvem *The Best Sons of the Fatherland*.⁴³

Sheila Fitzpatricková, historička původem z Austrálie a v současné době působící na University of Chicago, věnovala výzkumu dějin Sovětského svazu několik desetiletí a její práce dnes již patří k základnímu dílu o sovětských dějinách a období stalinismu. Fitzpatricková spolu s Violovou revidovaly dosavadní přístupy historiků z anglosaského prostředí a začaly klást více důraz na sociální dějiny a otázku modernity ve dvacátých a třicátých letech v Sovětském svazu. Fitzpatricková publikovala v obecné rovině sovětských realit ve zmíněném období významnou monografii, teprve před nedávnem přeloženou do češtiny, s názvem *Každodenní stalinismus*.⁴⁴ Fitzpatricková se tematicky přiblížila ke studii Violové *Peasant Rebels* neméně zdařilou knihou *Stalin's Peasants*,⁴⁵ od Violové se liší především zkoumaným obdobím, protože nezmiňuje odpor proti kolektivizačnímu tlaku, ale jak napovídá podnázev knihy, všímá si zejména období odporu zemědělců po konci kolektivizace a zachycuje doslova „přežívání“ v kolchozech. Obě historičky spolupracovaly společně na vydání průvodce po sovětských archivech,⁴⁶ Fitzpatricková je také známá svou editorskou činností.⁴⁷

Výraznou stopu ve výzkumu kolektivizace zanechal již zmíněný Nigel Swain z Liverpoolu. Swainův výzkum probíhal především v Maďarsku v osmdesátých letech, výsledkem byla monografie s názvem *Collective Farms which Work?*.⁴⁸ Swainův přístup může být inspirativní v náhledu na vývoj maďarských zemědělských družstev, kdy překračuje hranici konce kolektivizace a klade si otázky, jak družstva v kolektivizačním i postkolektivizačním období formovala své členy, jakým způsobem proměnilo kolektivní hospodaření odbornost v zemědělství, jak se etabloval nový družstevní management a utvářel nový způsob odměňování. N. Swain je dobře známý i v českém prostředí, v roce 2007, jak již bylo zmíněno, vystupoval na konferenci o středoevropských souvislostech kolektivizace s příspěvkem, který byl otištěn v kolektivní monografii pod názvem *Typologie východoevropských podob kolektivizace*.⁴⁹ Swain v něm srovnává průběh kolektivizace zejména v Československu, Maďarsku, Německé demokratické republice (dále jen NDR) a Polsku.

42 Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York 1996.

43 TÁŽ, *The Best Sons of the Fatherland. Workers in Vanguard of Soviet Collectivisation*, New York 1987.

44 Sheila FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus. Obyčejný život v neobyčejné době: Sovětské Rusko ve 30. letech*, Praha 2018.

45 Sheila FITZPATRICK, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, Oxford, New York 1994.

46 Sheila FITZPATRICK – Lynne VIOLA (eds.), *A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, New York 1990.

47 Michael GEYER – Sheila FITPATRICKOVÁ, *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha 2012.

48 Nigel SWAIN, *Collective farm which work?*, Cambridge 1985.

49 TÝŽ, *Typologie východoevropských podob kolektivizace*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 30–59.

O tom, že kolektivizace není otázkou jednoho pohledu, ale velkého množství přístupů, svědčí tvorba autorů, kteří se zabývají tematikou z ostatních oborů bezprostředně související s kolektivizací. Příkladem může být studie Petra Slintáka a Hany Rottové o filmové tvorbě s venkovskou tematikou⁵⁰ či pohled Zdeňka Hrabý na kolektivizaci a zemědělství z hlediska právních norem.⁵¹ Cenným dílem z období kolektivizace je nepochybně edice vzpomínek zemědělce Jana Boštíka z obce Mladočov u Litomyšle pod názvem *Kronika kolektivizace malé vesnice*, kterou pro vydání připravila Jana Váchová.⁵² Boštíkova práce je přínosná nejen informačně, ale také v mnoha jiných aspektech, originálně např. přistupuje k periodizaci kolektivizace a připodobňuje ji k biblickému dobývání města Jericho.

Nakonec v pojednání o literatuře o době kolektivizace nelze opominout prózu, která se tématu alespoň částečně dotýká. Už v padesátých letech vznikaly první povídky a romány z venkovského prostředí. Novou etapu vývoje na venkově reflektovali autoři tzv. (venkovských) budovatelských románů. V nich se plně odráží ideologický pohled na prostředí vesnice, kde od začátku zakládání družstev proti sobě stojí menší držitelé půdy a sedláci. Mezi nejvýznamnější tvůrce tohoto typu románu patřil Pavel Bojar – trilogie *Slunečný širý svět*, do které náleží postupně knihy *Jarní vody* (vydané v roce 1952), *Horké dny* (1953) a společně s manželkou Olgou Bojarovou sepsali poslední díl s názvem *Úroda* (1961). Děj všech tří dílů se odehrává v jihočeské vesnici a zachycuje vývoj bezprostředně po druhé světové válce až do poloviny padesátých let. Dalším autorem budovatelských románů byl např. Bohumil Říha, známější jako autor pro děti. V padesátých letech vydal postupně *Země dokořán* či *Dvě jara* z počátku padesátých let nebo román z roku 1955 s názvem *Venkovan*, kde hlavní téma tvoří proměna starého venkova a člověka na zcela nového (Říha román v sedmdesátých letech přepracoval).⁵³

S nástupem šedesátých let přichází nová vlna autorů, kteří pojmají kolektivizaci z hlediska násilnosti a útlaču velkých zemědělců a poukazují na problematické období na venkově. Mezi nejznámější a později zfilmované dílo patří *Smuteční slavnost*⁵⁴ od Evy Kantůrkové. Kantůrková popisuje osudy několika aktérů, např. rodiny Chladilových a Deverových, přičemž se děj odehrává zejména kolem příprav na pohřeb vystěhovaného kulaka Jana Chladila. Kromě Kantůrkové se na venkov a ke kolektivizaci kriticky vraceli i další autoři. Próza od Jana Procházky, Ivana Kříže či Mojžíra Klánského tvořila stěžejní díla v novém pohledu na dobu padesátých let a združstevňování. Hlavní témata se dotýkala bolestivých míst venkova, především perzekuce sedláků, zakládání JZD, agitačních aktivit režimu na

50 Petr SLINTÁK – Hana ROTTOVÁ, *Venkov v českém filmu 1945–1969: filmová tvář kolektivizace*, Praha 2013. Popř. další samostatný Slintákovův příspěvek: Petr SLINTÁK, *Na smuteční slavnosti všech dobrých rodáků*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 271–281.

51 Zdeněk HRABA, *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945–2004. Právně normativní pohled*, Praha 2013.

52 Jan BOŠTÍK – Jana VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice: zápisky mladočovského rolníka Jana Boštíka o životě v letech 1945–1959*, Praha 2008.

53 Více k Pavlu Bojarovi, Bohumilu Říhovi a dalším autorům venkovského budovatelského románu viz Žaneta SVOBODOVÁ, *Kolektivizace českého venkova v literatuře 50. a 60. let* (diplomová práce), Karlova univerzita 2019, s. 18–21.

54 Eva KANTŮRKOVÁ, *Smuteční slavnost*, Praha 1967.

venkově či omezování náboženských svobod. Prozaik a scénárista Jan Procházka reflektuje problematické období venkova v kratších prózách *Závěj* a *Svatá noc*. Kritickým dílem o nuceně vystěhovaném sedlákovi, jehož životní cíl tvoří zejména smysluplně vykonávaná práce, je román *Vyhnanství* od Mojžíry Klánského, který byl vydán samizdatem v první polovině sedmdesátých let, v roce 1976 v Kolíně nad Rýnem a poté až v roce 1990.

Naopak od počátku sedmdesátých let autoři „přicházeli s prózami, jejichž hlavní ideologická bojovnost spočívala v demonstraci uspokojení nad kolektivizací a jejími výsledky. K základním rysům vesnické prózy sedmdesátých a osmdesátých let patřil motiv prosperujícího zemědělského podniku.“⁵⁵ Prozaici v sedmdesátých a osmdesátých letech považovali kolektivizaci za úspěšnou, a tedy uzavřenou. Jedním z mála témat, kvůli kterému se vraceli zpět do padesátých let, byl rozdíl mezi špatnými ekonomickými výsledky doby prvních JZD a prosperitou současnosti. Mezi autory normalizační prózy z prostředí venkova patří např. Jan Kozák, který v románu ... *silná ruka* z roku 1966 držel současný trend kritického postoje vůči kolektivizaci v padesátých letech. O deset let později se ho rozhodl přepracovat pod méně konfrontačním názvem *Čapí hnízdo*, přidal další pasáže a na základě jeho zásahů vzniklo tendenční dílo.⁵⁶ Mezi další autory tohoto období patří Jiří Křenek, Vladimír Pazourek nebo nejspíš nejvýraznější osobnost Jan Kostrhun. Kostrhun ve svých románech (hlavně *Černé ovce* a *Pytláci*) zachycuje především mezigenerační rozpor, kdy se starší generace ocitá na prahu staré a nové doby na venkově a leccos „starého“ si v sobě ještě nese. Naproti tomu stojí druhá generace, jejich synové, kteří jsou již plně zapojeni do „socialistické přítomnosti“.⁵⁷

Po roce 1989 se autoři vrací opět k tématu násilné kolektivizace a k nápravě starých křivd. Mezi známé patří Jiřího Hájíčka *Selský baroko*⁵⁸ a Aleše Palána *Ratajský les*.⁵⁹ Pro všechny tři příběhy je charakteristické, že je autoři zasazují do minimálně dvou dějových linií, z nichž jedna se vždy odehrává v současnosti a hlavní postavy se těžce vyrovnávají s odhalovanými nespravedlnostmi z doby kolektivizace, které kromě osobních traumat přinášejí i trpké poznání o tom, jak se s křivdami, které komunistický režim napáchal na českém venkově v padesátých letech, nedokázala současná společnost účinně vyrovnat.

Metodologické přístupy

Než přistoupíme k samotnému popisu kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji v průběhu padesátých let, je nutné osvětlit naše metodologická východiska. Nejprve vyvstává úkol vysvětlit, jak zde vnímáme období kolektivizace zemědělství a padesátých let na československém venkově.

V první řadě vycházíme z předpokladu, že ekonomické, společenské i kulturní změny na československém venkově se děly na bázi modelu převzatého ze Sovětského svazu

55 Pavel JANOUŠEK a kol., *Dějiny české literatury 1945–1989. IV. díl 1969–1989*, Praha 2008, s. 474.

56 Tamtéž, s. 475.

57 Tamtéž, s. 477.

58 Jiří HÁJÍČEK, *Selský baroko*, Brno 2005.

59 Aleš PALÁN, *Ratajský les*, Příbram 2016.

z doby stalinismu na přelomu dvacátých a třicátých let. K této době lze přistupovat na základě několika východisek, přičemž důležitý je pojem modernizace. Německý sociolog Peter Wagner ve své studii *A Sociology of Modernity*⁶⁰ zmiňuje v souvislosti s modernizací společnosti právě otázku stalinismu. Pojem „organizovaná modernita“ používá ve spojení s vývojem na Západě a v prostředí Sovětského svazu, kde ho také nazývá sovětským socialismem. Tuto „organizovanou modernitu“, protože byla v Sovětském svazu prosazena direktivně shora, ztotožňuje se sovětským socialismem a zdůrazňuje, že byla více nekompromisní a rychlejší než na Západě. Modernizace společnosti probíhala v režii jediné politické strany s podporou státních, stranických a masových organizací. Právě jediná politická strana ve státě zastupovala dělnickou třídu a její zájmy ztotožňovala se zájmy celé společnosti.⁶¹ Podobným pohledem popsala modernizaci v Sovětském svazu i S. Fitzpatricková, ta viděla snahu sovětských představitelů modernizovat společnost za pomoci síly. Podle její argumentace chápali pod modernizací sovětských představitelů „*budování socialismu*“ a považovali ho za „*dlouhodobý a prvořadý zájem lidu*“. Tuto snahu prosazovali i přes odpor, a pokud neuspěli jako v případě kolektivizace na venkově, označili oponenty za nevzdělané či zaostalé.⁶²

60 Peter WAGNER, *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*, Londýn 1994.

61 Tamtéž, s. 101.

62 S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 44.

Obrázek 3 Socha traktoru, který rozorává meze, s heslem: „Taktor v poli špatně leze, překáží-li mu meze.“ Socha stála v centru Pardubic v padesátých letech jako symbol „vítězství“ nad „starým“ způsobem zemědělského hospodaření. V pozadí lze rozeznat věž pardubického zámku a vpravo budovu arciděkanství. Socha tedy stála v prostoru před kostelem sv. Bartoloměje. Zdroj: Východočeské muzeum v Pardubicích

Jiným způsobem nahlíží na modernitu Stephen Kotkin, který ve své práci s názvem *Magnetic Mountain. Stalinism as Civilization* o vzniku a růstu města Magnitogorsk v Sovětském svazu popisuje stalinismus jako civilizaci. Stalinismus vnímá jako velký modernizační projekt. Podle něj to „nebyl pouze politický systém nebo vláda jednotlivce, ale soubor hodnot, společenská identita, způsob života“.⁶³ Kotkin zmiňuje stalinismus také jako „progressivní modernitu“. V ní v rámci koordinované ekonomiky dochází k likvidaci malých a údajně málo výkonných výrobců, kteří jsou nahrazeni většími, a tudíž mocnějšími.⁶⁴ Podle Kotkina byla do budování socialismu v Sovětském svazu zapojena celá společnost. Zdůrazňuje, že se jednalo o „násilný vzestup“ a modernizace byla provedena „v bydlení, ve městech, lidové kultuře, ekonomice, managementu, populaci, migraci, sociální struktuře, politice, hodnotách a ve všem ostatním, od stylů oblékání až po způsoby uvažování“.⁶⁵ Kotkin nepoukazuje na rychlé provedení modernizace v porovnání se západním světem jako Wagner, ale upozorňuje na rozsáhlý projekt, který zasahoval do celé společnosti, jak městské, tak venkovské. Na základě charakteristiky přístupů k modernizaci lze tedy kolektivizaci v námi předkládané publikaci chápat ne jako zvlášť několika jedinců, ale jako součást rozsáhlé stalinské modernizace, která v padesátých letech zasáhla celý venkov.⁶⁶

Dalším důležitým a významným přístupem pro tuto práci byla otázka rezistence zemědělců vůči režimu. Podrobně se zabývá touto otázkou převážně v prostředí jihovýchodní Asie americký antropolog James C. Scott. Sleduje ve svých pracích každodenní praktiky rezistence zemědělců proti svým utlačovatelům, snaží se zachytit zejména jejich zjevný a skrytý vzdor proti utlačovatelům. Ovšem, jak sám přiznává, záměrem zemědělců není za pomoci různých strategií svrhnout nadvládu či provést její reformu, ale spíše se jim jedná o „přežití dneška, tohoto týdne, tohoto roku.“⁶⁷ Scott rozlišuje mezi dvěma skupinami ve společnosti – „podřízenými“ („subordinate“) a „dominantními“ („dominant“).⁶⁸ Aktivita v rezistenci vždy vychází z podřízené skupiny obyvatel, Scott rozlišuje chudé a bohaté zemědělce, přičemž bohatí si udržují moc nad chudými. Pro naši práci odpovídají podřízenému statusu zemědělci, soukromě hospodařící nebo družstevní, a dominantní jsou instituce a lidé, s jejichž pomocí prosazuje komunistická strana na venkově kolektivizaci zemědělství.

Rezistenci mezi zemědělci lze také chápat způsobem, jakým ji popisuje Fitzpatricková, která odvozuje svůj přístup i terminologii právě od Scotta. Zemědělci mají podle ní podřízený status ve společnosti kvůli stálému útlaku a útokům ze strany nadřazených institucí a lidí. To ovšem neznamená, že by podřízený status nějakým způsobem limitoval jejich rezistenci.⁶⁹ Hledisko Fitzpatrickové je důležité kvůli chápání nižšího společenského postavení zemědělců i celého zemědělství. Na obojí je možné nazírat jako na podřadné či druhořadé ve společnosti či ekonomice, která podléhala politice zvýšené industrializace. Tento vztah lze vidět v liniích dominantních proti podřízeným: průmysl–zemědělství, město–venkov nebo dělník–zemědělec.

63 Stephen KOTKIN, *Magnetic Mountain. Stalinism as Civilization*, Berkeley 1995, s. 23.

64 Tamtéž, s. 20.

65 Tamtéž, s. 355.

66 K modernitě a diskusi na toto téma více srov. Jiří RŮŽIČKA, *Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity? Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období 1956–1968*, Soudobé dějiny 1–2, 2018, s. 215–220.

67 James C. SCOTT, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven 1985, s. 301.

68 Srov. James C. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcript*, New Haven 1990, s. 3. Ve starším textu použil „nadřazení“ („superordinate“), srov. J. C. SCOTT, *Weapons of the Weak...*, New Haven 1985, s. 290.

69 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 4–5.

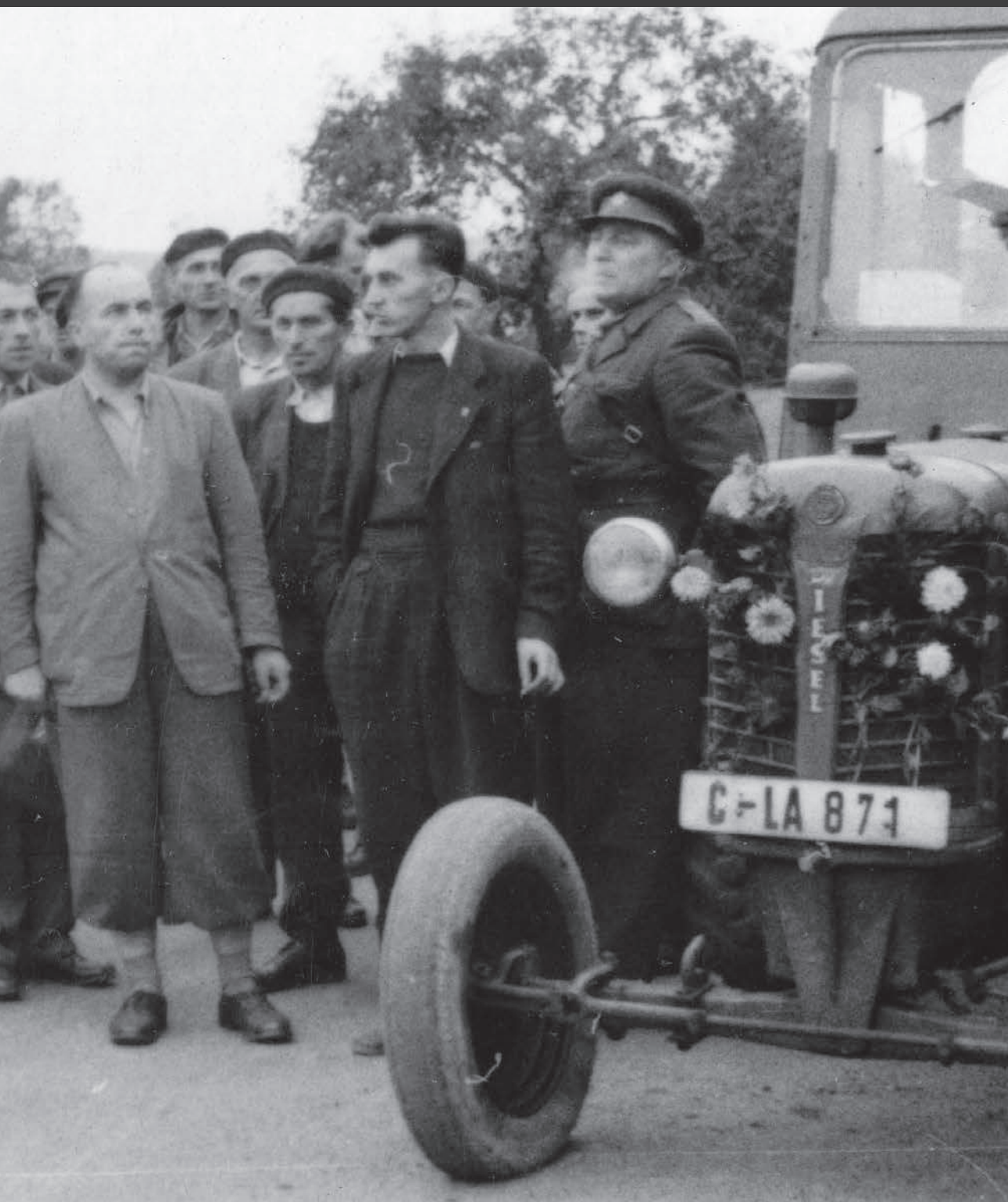
V těchto vztazích však nelze mluvit vzhledem k větší blízkosti města s venkovem o střetu dvou různých civilizací jako v případě sovětského města a venkova.⁷⁰

V této knize ovšem nepůjde pouze o režim a jeho oběti ve smyslu „zániku selského stavu“, ale o venkovskou společnost, která vůči kolektivizaci zaujímá různé postoje v závislosti na různých okolnostech. Mezi tyto okolnosti patřila např. lokální specifika. Průběh kolektivizace probíhal jiným způsobem a tempem v úrodných nížinách než v nelehkých podhorských a horských podmínkách. Zakládání JZD a ochota vstoupit mezi družstevní členstvo probíhala v daných oblastech zcela jinak, od toho se také odrážel přístup stranického aparátu a národních výborů ke vstupu zemědělců do družstev. Další okolností mohou být i majetkové poměry jednotlivých zemědělců. Ochota vstoupit do JZD zpravidla klesala s vlastnictvím větší výměry půdy (povětšinou nad 15 ha půdy), příčinou byl hlavně hlubší vztah k vlastněné půdě a majetku.

70 S. KOTKIN, *Magnetic Mountain...*, s. 107.

→ 1 ←

Pracovní síly v zemědělství

Otázka pracovních sil patřila k závažným problémům na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Původní představa o přelidněném venkově vzala za své po transferu Němců a osídlování pohraničí v poválečných letech, přesto mnozí představitelé komunistické strany vnímali venkov jako zásobárnu značného množství pracovních sil. Ovšem přejímání sovětských vzorů v otázce řízení ekonomiky a potažmo i zdrojů pracovních sil na základě extenzivní metody růstu zapříčinilo mnoho problémů s nedostatkem pracovníků v průmyslu a zejména v zemědělství. Československo však v průběhu padesátých let neoplyvalo ani dostatečnými rezervami pro možné doplnění. Nedostatek nebyl totiž jen výsledkem řízení ekonomiky, ale také dědictvím demografických výkyvů v předchozích dvou desetiletích.

Následující kapitola pojednává o pracovních silách z širšího hlediska. V první řadě zde chápeme pojem pracovní síly jako veškeré možné lidské zdroje v produktivním věku schopné podávat pracovní výkon. V tomto širším pojetí pracovní síly se změny v průběhu kolektivizace netýkají jen odchodu pracovníků ze zemědělství do průmyslu, ale také perzekuce kulaků a jejich násilného vystěhování za hranici okresu či kraje. Zásadní otázky v rámci pracovních sil vyplývají z přesunu pracovníků ze zemědělství do průmyslu a zpět, které ovlivnila krize režimu či závěry X. sjezdu KSČ. Důležitá je také otázka, jakých sociálních skupin se nevyjasněná politika s pracovními silami nejvíce dotkla.

→ 1.1 Venkov a demografie

Jednostranná orientace ekonomiky na rychlý rozvoj těžkého průmyslu na začátku padesátých let způsobila velké množství problémů. Nedostatek pracovních sil tvořil sice malou část těchto problémů, nelze jej však přejít bez povšimnutí. Potíže nevznikly pouze na základě úzké profílance ekonomiky na těžký průmysl, kam plynuly kromě značné části investic také zdroje pracovníků ze všech odvětví, přičemž hlavně ze zemědělství jich odcházela velký počet. Odčerpání pracovních sil z venkova do určité míry ovlivnily pozorovatelné demografické změny na venkově v průběhu kolektivizace. V tomto smyslu je důležité položit si především otázku, nakolik poznamenala kolektivizace pohyb obyvatelstva z venkova do měst a zda zemědělci v Československu, potažmo v Pardubickém kraji, napodobili v tomto ohledu sovětský venkov a odcházeli hromadně za prací do měst. Další otázky se již nejeví tolik podstatné, ale přesto je nutné sledovat, jakým způsobem se proměnila věková struktura pracovníků v zemědělství. V tomto ohledu je Pardubický kraj pro takovou demografickou analýzu vhodný, protože se jedná o zemědělský kraj s několika průmyslovými centry.⁷¹ Na počet pracovních sil neměl v padesátých letech vliv pouze vztah město–venkov, působilo zde i mnoho dalších demografických a ekonomických činitelů.

71 Z analýzy KNV z roku 1957 vyplynulo, že se v kraji nacházely pouze tři okresy s vysokou intenzitou zaměstnaných v průmyslu. Měřítkem bylo, kolik lidí pracovalo v průmyslové výrobě. Hranice vysoké míry intenzity ležela nad 20 % pracujících v průmyslu. Nad ní se nacházely celkem tři okresy – Pardubice (26,5 %), Ústí nad Orlicí (22,6 %) a Hlinsko (21,7 %), navíc i město Pardubice (22,5 %, zde byla většina zaměstnána v terciálním sektoru – služby, administrativa, zdravotnictví nebo výzkum). Mezi 15 a 20 % se počítaly okresy se střední intenzitou zaměstnaných v průmyslu – sem patřily okresy Lanškroun (19,1 %), Vysoké Mýto (17,2 %) a Chrudim (16,6 %). Poslední skupina byla s nízkou mírou pod 15 %, mezi ně patřily okresy Přebouč 14,9 %, Polička 14,6 %, Chotěboř 12,7 %, Holice 12,2 %, Čáslav 9,9 % nebo Litomyšl s 8,1 %. V průměru zaměstnaných v průmyslu intenzita činila v kraji 17,2 %. SOA Z, f. KNV P, kn. 109, s. 209–210, zpráva Krajské plánovací komise – Průmyslově zaostalé oblasti, s. 2–3.

Lze vyjmenovat hned několik příčin nepříznivého vývoje počtu obyvatelstva a posléze pracovních sil po konci druhé světové války. Značný dopad na počet pracovních sil v padesátých letech měla překvapivě velká hospodářská krize třicátých let. Tato krize způsobila výrazný pokles porodnosti a shodou okolností dospívající „krizové ročníky“ přecházely do produktivního věku na začátku padesátých let.⁷² Samozřejmě i to mělo do jisté míry dopad na doplňování pracovních sil, ať už se jedná o zmíněné období a zvýšenou industrializaci nebo následný průběh po X. sjezdu KSČ a nucené doplnění pracovníků do zemědělství nebo i průmyslu. Nízký počet „krizové generace“ dosvědčují i základní demografické ukazatele – počet živě narozených v českých zemích v průběhu třicátých let prudce klesal, až spadl na hodnotu 155 224 v roce 1937, což bylo přibližně o 50 000 méně než v roce 1930. Dalo by se namítat, že tato generace může být důsledkem demografického výkyvu způsobeného nízkou porodností v průběhu první světové války, pokud ale budeme brát v potaz průměrný věk matek v posledním roce nízké porodnosti (1937), tj. 28,2 roku, nebo i průměrný věk prvorodiček, tedy 25,1 roku, zjistíme, že matky těchto slabých ročníků se narodily ještě v předválečném období – průměrně mezi lety 1909 a 1912.⁷³ Lze tedy s určitou platností tvrdit, že počet mladých v první polovině padesátých let silně ovlivnil demografický výkyv způsobený velkou hospodářskou krizí. S problémem nedostatku mladých se na počátku padesátých let potýkala většina krajů. Tento kritický stav na začátku produktivního věku v letech 1951–1953 vyrovnaly až válečné a bezprostředně poválečné ročníky v pozdějším období. Nejkritičtější z hlediska nedostatku mládeže byl rok 1952, kdy úřady zaznamenaly v Pardubickém kraji pouhých 5 049 narozených v roce 1937.⁷⁴ V roce 1956 opouštělo základní školu 7 126 mladých lidí, v roce 1960 to mělo být podle předpokladů už 9 164 (o 81,5 % více než v roce 1952).⁷⁵ Např. v Pražském kraji demografové spočítali dvakrát více čtrnáctiletých v roce 1956 než v roce 1953, v roce 1957 pak o další čtvrtinu víc než v roce předchozím.⁷⁶

Známým a podrobně zmapovaným faktorem nedostatku pracovních sil je transfer německého obyvatelstva z pohraničí. Jeho průběh a okolnosti mezi lety 1945–48 způsobily potíže československé ekonomice a ani nejrůznější programy osídlování, repatriace či náboru ze zahraničí dostatečně nenahradily výrazný úbytek německého obyvatelstva v počtu okolo 3 milionů. S Němci navíc odešli odborníci, kvalifikovaní pracovníci z průmyslových odvětví a zemědělství. Pardubický kraj zůstal tímto problémem poznamenán jen částečně, vysídlená území se nacházela ve východní části kraje – jednalo se o celý okr. Lanškroun a několik obcí v okr. Litomyšl, Polička a Ústí nad Orlicí. Přesto lze vypořizovat na základě sčítání lidu v letech 1930 a 1950 určité pohyby obyvatelstva. Pro příklad uvádíme srovnání okr. Litomyšl a Pardubice, viz tabulka č. 1.

72 Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007, s. 152.

73 *Tabulka č. 1 – Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1785–2017, absolutní údaje*. Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [citováno 8. 6. 2018].

74 NA Praha, f. MPS, kart. 290, sign. 6/1 (1951), č. j. 6/1-6231/7 – Návrh krajského plánu práce na rok 1952, Příloha č. 6 – Přehled potřeby dorostu a jejího krytí.

75 SOA Z, f. KNV P, kn. 94, s. 96. Potřeba pracovních sil v zemědělství do roku 1960, s. 6.

76 *Pracovní síly*, 6–7, 1957, s. 91.

Tabulka 1 Srovnání počtu obyvatel ve vybraných okresech v letech 1930 a 1950⁷⁷

	1930	1950	Index 1950/1930 (1930 = 100)
Litomyšl	38 999	29 660	76
Pardubice	62 303	68 327	110

Okr. Litomyšl a Pardubice vykazují naprosto odlišný pohyb obyvatelstva po roce 1945. Okr. Litomyšl ztratil hlavně odsunem a následným odlivem do pohraničí 24 % obyvatelstva od sčítání v roce 1930, naopak v okr. Pardubice stoupl počet obyvatel o 10 %. Příznivý výsledek nárůstu obyvatel lze přičítat spíše nárůstu průmyslu v Pardubicích a okolí už v průběhu období protektorátu Čechy a Morava, který pokračoval i po válce a na samém konci čtyřicátých let. Méně pravděpodobným faktorem úbytku je postavení okresu daleko od pohraničí, protože sousední zemědělský okres Holice přišel ve stejné době jako uvedené okresy o 17 % obyvatelstva.⁷⁸

Vliv kolektivizace na podstatný demografický ukazatel – stěhování obyvatelstva z venkova do měst – lze považovat minimálně za diskutabilní. Problematika má přinejmenším dvě základní východiska, která stojí proti sobě. První stanovisko vychází z tvrzení N. Swaina, že i přes průběh kolektivizace a zvýšenou industrializaci na počátku padesátých let zůstaly státy východního bloku (kromě Sovětského svazu) „*podurbanizované*“.⁷⁹ Do měst vzhledem k vysokým investicím do těžkého průmyslu a jeho následnému rozvoji nepřicházel počet osob, jaký by se dal předpokládat, dělníci spíše zůstávali na venkově a do práce v průmyslu dojížděli.⁸⁰ „*Podurbanizovaný*“ stav země, setrvání pracovníků na venkově a dojíždění do měst za prací v průmyslových podnicích by poté znamenaly rozšíření významného fenoménu kolektivizace – kovozezemědělců. Toto tvrzení částečně dokazuje i analýza vytvořená na základě sčítání lidu, domů a bytů z roku 1961, podle níž přibližně polovina obyvatel žije „*v malých venkovských obcích, které však již ztratily svůj výlučně zemědělský charakter, a značná část jejich obyvatel dojíždí za zaměstnáním do měst*“.⁸¹

Na druhé straně však stojí závěry S. Fitzpatrickové, které vycházejí z prostředí sovětské kolektivizace. V knize *Stalin's Peasants* uvádí, že za úbytkem zemědělců a obecně obyvatel na venkově lze hledat především tři příčiny: „*dekulakizaci*“ provázenou násilným

77 Jiřina RŮŽKOVÁ – Josef ŠKRABAL, *Historický lexikon obcí České republiky 1986–2005*. I. díl, Praha 2006. Okresy Pardubice a Litomyšl jsou vybrány zde i v následujících příkladech zcela záměrně. Pardubický kraj se nachází v severozápadní části kraje v průmyslovém centru v nížinné oblasti na řece Labi, naproti tomu stojí zcela zemědělský okres Litomyšl s jediným městem, který se nachází převážně v podhorské oblasti Svitavské pahorkatiny. V tomto případě zdůrazňují vývoj počtu obyvatelstva v okrese Pardubice dostatečně daleko od pohraniční oblasti, ale na druhé straně se jedná o významné průmyslové centrum východních Čech, které své postavení neztratilo ani v době protektorátu Čechy a Morava. Naproti tomu poukazují na okres Litomyšl, který ztratil částečně obyvatelstvo odsunem Němců. (Více o dosídlení okresu Litomyšl v poválečném období viz Vladimír VELEŠÍK, *Osídlování Svitavska v letech 1945–1947*, Pomezí Čech, Moravy a Slezska 4, 2000, s. 199–268.) Rekonstrukce obcí jednotlivých okresů probíhala na základě: *Statistický lexikon obcí republiky československé 1955. Podle správního rozdělení 1. ledna 1955, sčítání lidu a sčítání domů a bytů 1. března 1950*, Praha 1955, s. 199–217.

78 J. RŮŽKOVÁ – J. ŠKRABAL, *Historický lexikon obcí*...

79 N. SWAIN, *Collective Farms*..., s. 17. V originále N. Swain uvádí: „*underurbanised*“.

80 Tamtéž, s. 84.

81 *Východočeský kraj v číslech. Ekonomický rozvoj. Výsledky sčítání lidu, domů a bytů. Perspektiva vývoje do roku 1980*. Praha 1964, s. 44. Údaje jsou uváděny přesně na 52,8 % v obcích do 2 000 obyvatel, ale týkají se Východočeského kraje, který vznikl v roce 1960.

vystěhováním, strach mnohých zemědělců z „dekulakizace“ a následný odchod z venkova do jiných výrobních oborů, a nakonec odchod zemědělců do měst za lepšími výdělky v dělnických profesích. První dvě příčiny se objevují i v československém prostředí, přičemž násilné stěhování za hranice kraje a likvidace kulaků v rámci Akce K byly v československém prostředí podrobně zmapovány.⁸² Z hlediska studia výrazných demografických změn následkem stěhování je ovšem o něco podstatnější sledovat, zda ve městech v padesátých letech výrazně přibývaly počty obyvatel na úkor venkova. Za předpokladu představy vedoucích stranických představitelů, že by kolektivizace způsobila uvolnění pracovních sil na základě společné výroby v JZD, plného využití mechanizace a staveb pro ustájení dobytka, by nastal exodus venkovského obyvatelstva do měst. Populace by potom rychle rostla jako v sovětských městech na přelomu dvacátých a třicátých let v průběhu první pětiletky. Otázku, zda v Pardubickém kraji převládalo dojíždění za prací v městských průmyslových závodech, nebo zda se lidé ve velkém množství stěhovali do měst za prací, mohou zodpovědět další demografické ukazatele, které vycházejí z výsledků sčítání lidu, domů a bytů v letech 1950 a 1961. Rok 1961, jeden rok po ukončení kolektivizace, jsme tedy porovnali na ukázce okresů Litomyšl a Pardubice s předchozím sčítáním v roce 1950. Pro dokreslení situace uvádíme i okr. Holice a Ústí na Orlicí, viz tabulka č. 2.

Tabulka 2 Srovnání počtu obyvatel ve vybraných okresech v letech 1950 a 1961⁸³

Okres	Oblasti	1950	1961	Index (1950 = 100)
Holice	okres	24 415	25 014	102
	okresní město	5 895	6 217	105
	obce do 500 obyv.	5 453	5 390	99
Litomyšl	okres	29 660	29 996	101
	okresní město	6 640	7 467	112
	obce do 500 obyv.	8 957	8 716	97
Pardubice	okres	69 813	86 248	124
	okresní město	39 080	56 968	146
	obce do 500 obyv.	11 918	13 856	116
Ústí nad Orlicí	okres	37 645	38 989	104
	Ústí n. O. + Čes. Třebová	22 236	23 762	107
	obce do 500 obyv.	4 644	4 498	97

82 P. BLAŽEK – K. JECH – M. KUBÁLEK a kol., *Akce „K“...;* K. JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy...;* M. RŮŽIČKA, *Vyhnaní: akce „kulak“...;* M. RŮŽIČKA, *Vyhnaní II: akce „kulak“...*

83 J. RŮŽKOVÁ – J. ŠKRABAL, *Historický lexikon obcí...;* s. 458–549. Pardubice byly nejrychleji narůstajícím městem mezi českými krajskými městy co do počtu obyvatel. Nárůst o 46 % byl zdaleka nejvyšší, další následuje Ostrava s 28% navýšením obyvatel (zde je ale započítáno pouze krajské město bez aglomerace ostravsko-karvinské důlní oblasti). Malé obce do 500 obyvatel jsou brány podle počtu obyvatel v roce 1950, v mnohých případech jejich počet narostl do dalšího sčítání nad 500 obyvatel a ze skupiny by vypadly, nebo podle úprav správního členění by spadly pod větší obec v průběhu padesátých let a počet obyvatel by poté byl zkreslující. Proto bereme v potaz počty podle sčítání 1950 a porovnáváme je s rokem 1961; *Historický lexikon obcí* umožňuje vypočítat počty obyvatel i u těch obcí, které byly včleněny pod větší obce.

Srovnání okresů ukazuje jeden důležitý fakt – Pardubice s okolními obcemi⁸⁴ patří k nejrychleji narůstajícím průmyslovým oblastem v padesátých letech. Přibývání obyvatel je patrné i v malých obcích celého okresu. Podstatně jiným případem byl zemědělský okres Litomyšl s pouhým jedním městem a velkým počtem menších obcí. Nárůst zaznamenalo prakticky pouze okresní město Litomyšl a určité ztráty naopak malé obce do 500 obyvatel, pokles to však nebyl nijak velký. Pro srovnání a potvrzení hypotézy, která zohledňuje dojíždění či stěhování do měst za prací a vytváření aglomerací s vysokou koncentrací obyvatelstva, poslouží další zemědělský okres – Holice, který sousedí s okr. Pardubice a okr. Ústí nad Orlicí. V tomto okrese se nacházela druhá největší koncentrace průmyslových podniků v kraji se dvěma velkými průmyslovými centry – Ústí nad Orlicí a Česká Třebová.

Velký rozdíl mezi průmyslovým a zemědělským okresem ukazují také výsledky sčítání z roku 1961. Na základě vyhodnocených dat ze sčítání vycházejí naprosto odlišné výsledky v okr. Litomyšl a Pardubice, co se týče zaměstnání v primárním nebo sekundárním odvětví výroby (specifikováno jako „*příslušnost k hospodářskému odvětví*“⁸⁵). V pardubickém okrese pracovalo v průmyslových odvětvích celkem 32 622 lidí, v zemědělství a lesnictví celkem 6 073 lidí. Poměr dělníků vůči pracujícím v zemědělství byl jen o málo vyšší než 5 : 1 (84 % : 16 %). V litomyšlském okrese převažovali zaměstnání v zemědělství v počtu 9 813 oproti průmyslu 7 283 (poměr 57 % : 43 %).⁸⁶

Lidé ve sčítání také uváděli zařazení do sociální skupiny („*příslušnost k hospodářskému odvětví*“). Vyplnit toto zařazení bylo povinností pro všechny, včetně ekonomicky neaktivních. Úředníci, kteří zpracovávali výsledky sčítání v roce 1961, rozlišovali čtyři základní skupiny: dělníci, ostatní zaměstnanci (administrativní, vedoucí, lékaři, učitelé, umělci, zaměstnanci ve službách apod.), zemědělství družstevníci a samostatně hospodařící zemědělci.⁸⁷ Svoji příslušnost k sociální skupině musely mít i děti, vysloužilí či nepracující lidé. V tom případě vycházejí poměrně jiná čísla než v předchozím dělení na hospodářská odvětví zemědělství a průmyslu.

84 V roce 1930 město Pardubice tvořilo historické centrum s okolím zámku, Zeleným a Bílým předměstím. V roce 1954 se město rozšířilo o obce Pardubičky a Studánka a v roce 1960 o Doubravice, Cihelnu, Ohrazenice, Polabiny, Semtín, Popkovice a Rosice. Srov. Jan TESAŘ, *Historie a současnost statutárních měst* (diplomová práce), Univerzita Pardubice 2009, s. 29.

Rychle rostoucí aglomeraci podpořila i výstavba sídlišť, v letech 1947–48 vyrostla sídliště Dukla a Tesla pro 10 000 obyvatel a mezi lety 1957–59 stavaři zahájili výstavbu tří nových sídlišť (Višňovka, Drážka a Polabiny) s kapacitou pro 34 000 obyvatel. Srov. Martin TOMÁŠ, *Vývoj a současné problémy vnitřní prostorové struktury města Pardubice* (diplomová práce), Univerzita Palackého v Olomouci 2008, s. 42. Rychlý nárůst obyvatel ve městě zapříčinil rychlou výstavbu sídlišť, která probíhala na konci čtyřicátých i v průběhu padesátých let, doba výstavby tedy koresponduje s prioritami československé ekonomiky v padesátých letech.

85 Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech...*, s. 253.

86 Tamtéž, s. 253–306. Hlavní údaje o obyvatelstvu – data za obce.

87 Blíže k metodice při sčítání a třídění obyvatelstva viz *Vývoj ČSSR v číslech. Rozbor výsledků sčítání lidu, domů a bytů*, Praha 1965, s. 495–497.

Tabulka 3 Zařazení obyvatelstva do sociálních skupin podle sčítání v roce 1961 v okresech Litomyšl a Pardubice⁸⁸

	Dělníci	Ostatní zaměstnanci	Družstevní zemědělci	Samostatní zemědělci	Celkem
Litomyšl	13 319	5 953	7 778	1 381	28 431
%	47	21	27	5	100
Pardubice	42 702	34 327	4 029	706	81 764
%	52	42	5	1	100

Z tabulky č. 3 vyplývá, že se čísla ohledně práce v odvětví neshodují se zařazením do sociální skupiny. Znatelný je především nárůst počtu dělníků oproti zemědělským skupinám ve srovnání zaměstnání v odvětví. Takový rozdíl způsobovala např. práce v Československých státních statcích (dále jen ČSSS). Tito lidé sice pracovali v zemědělství, ale považovali se za dělníky. Příkladem může být obec Semanín (okr. Litomyšl), kde práci v zemědělství uvedlo při sčítání 98 lidí, ale zařazení do sociální skupiny zemědělský družstevník uvedlo 7 lidí a 3 samostatní zemědělci.⁸⁹

V březnu 1957 KNV Pardubice vypracoval pro jednání své rady prognózu potřeby pracovních sil pro JZD v roce 1960 pro zemědělství v kraji a z ní je očividné, že špatná věková struktura zemědělských pracovníků dlouhodobě zaměstnávala krajské úředníky. V této prognóze úředníci uvedli, že podíl pracujících v zemědělství nad 60 let bude 19,6 %, ovšem prognózu vypracovali optimisticky a neprozíravě počítali se značným nábořem mezi mladými ve věku 15 let po ukončení povinné školní docházky. Objem počtu mladých ve věkové skupině mezi 14–19 lety pracujících v zemědělství měl vystoupat z 3,9 % v roce 1954 na 13,2 % z celkového počtu zemědělců v roce 1960. Stav mladých se oproti první polovině padesátých let zlepšil, do produktivního věku vstupovaly početně silnější ročníky.⁹⁰ Pro tuto prognózu je k dispozici porovnání s výsledky sčítání v roce 1961, to ale už proběhlo na území nově vzniklého Východočeského kraje a porovnávaná data mohou být zkrácená. Ve výsledcích sčítání lze objevit téměř shodné údaje s podílem skupiny ekonomicky aktivních nad 60 let v JZD – 19,7 %, skupina mladých mezi 14 a 19 lety v JZD však zůstala stejně nepočtená – 3,0 %. Pro doplnění uvádím i další skupiny – ekonomicky aktivní družstevníci nad 45 let v JZD ve Východočeském kraji tvořili 63,6 %, soukromě hospodařící zemědělci nad 45 let dokonce 82,6 % (nad 60 let 41 %), mladí soukromníci mezi 14–19 lety pouze 0,1 %.⁹¹ Nedostatek mladých zemědělských pracovníků v kolektivizační i postkolektivizační době lze považovat za všeobecný problém, v porovnání s celkovou situací v Československu Pardubický kraj (popř. Východočeský kraj) nevybočoval. V roce 1959 tvořili mladí pracovníci mezi 15 a 19 lety pouze 5,4 %, muži nad 60 let a ženy nad 55 let 21,4 %.⁹² V porovnání se situací ve východních

88 Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech...*, s. 253–306. Hlavní údaje o obyvatelstvu – data za obce.

89 Tamtéž, s. 305. ČSSS Semanín vzniklo 1. listopadu 1959, kdy nahradilo zadlužené JZD Semanín. Srov. Pavel BOŠTÍK, *Kolektivizace venkova v okrese Litomyšl v letech 1948–1960* (diplomová práce), Univerzita Hradec Králové 2012, s. 68.

90 SOA Z, f. KNV P, kn. 94, s. 95–97, zpráva pro radu KNV 26.3.1957 – Potřeba pracovních sil v JZD III. a IV. typu a soukromého sektoru v zemědělství do roku 1960, s. 4–7.

91 Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech...*, s. 134.

92 Lubomír SLEZÁK, *Socialistická přestavba zemědělství v Československu a pracovní síly*, Československý časopis historický 35, 1987, s. 538.

Čechách měli družstevní zemědělci v Maďarsku mnohem horší věkovou strukturu, krátce po ukončení maďarské kolektivizace v roce 1964 jich 41,6 % překročilo hranici 60 let.⁹³ Situaci s nepříznivým věkovým složením navíc prohluboval výhled do budoucnosti. Mezi zemědělci, ať už družstevními nebo samostatně hospodařícími, převažovaly domácnosti povětšinou o 2–3 členech a většina z nich se nacházela „na sklonu produkčního nebo na počátku poprodukčního věku“.⁹⁴ Mezi družstevními zemědělci bylo celkem 61,5 % domácností o velikosti do 3 členů, mezi soukromníky 75,2 %.⁹⁵

O určitém rozdílu mezi městem a venkovem vypovídá poslední uvedený demografický ukazatel – index stáří. Index stáří uvádí počet lidí v postproduktivním věku (nad 60 let) na 100 dětí do 15 let. Ve městě Pardubice byl na základě sčítání r. 1961 tento index 47 (6 746 lidí nad 60 let na 14 392 dětí), pro srovnání opět přidáváme velká města okresu Ústí nad Orlicí – index stáří 73 (4 114 lidí nad 60 let na 5 626 dětí), v malých obcích do 500 obyvatel okresu Litomyšl index stáří dosáhl hodnoty 85 (1 222 lidí nad 60 let na 1 441 dětí), v okrese Holice dokonce 96 (820 lidí nad 60 let na 850 dětí).⁹⁶ Z uvedeného ukazatele vyplývá, že v malých obcích zemědělského okresu Holice žilo mnohem více starších lidí oproti velkému průmyslovému městu Pardubice. Obce Litomyšlska a Česká Třebová s Ústím nad Orlicí ukazují drobný rozdíl, přičemž u měst je index o něco nižší.

Zemědělství představovalo na konci padesátých let hospodářské odvětví starých lidí. Pokud mladý člověk začínal na pozici pracovníka v zemědělství, vstupoval nepochybně v drtivé většině případů do přestárlého kolektivu. V případě, že proti sobě postavíme opět zemědělství a průmysl v Československu roku 1955, potom do 50 let věku pracovalo v zemědělství 54,2 % (v JZD 51,6 %), v průmyslu ale 80,6 %, ve stavebnictví 79,3 %.⁹⁷ Z uvedených čísel a ukazatelů vyplývají tyto hlavní závěry – věková struktura obyvatelstva na venkově nezůstala výrazně porušená, v zemědělství naopak ano. Tím se naplnila hypotéza „podurbanizovaného“ státu, kromě Pardubic počty obyvatel ve městech a na venkově narůstaly a klesaly rovnoměrně, nedošlo k výrazným úbytkům; je nutné rozlišit mezi venkovským obyvatelstvem a zemědělskými pracovníky, protože velké množství lidí do zaměstnání v průmyslu dojíždělo z venkova. Při bližší analýze úbytku zemědělských pracovníků by se mohlo zdát, že došlo k přirozenému vývoji v moderní společnosti, kdy pracovní síly procházejí „industrializací a deagrarázací“⁹⁸, ale v československých podmínkách provedl komunistický režim společně se zrychlenou industrializací i stejně zrychlenou deagrarázaci.

93 N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 84.

94 Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech...*, s. 84.

95 Tamtéž.

96 Tamtéž, s. 253–306. Hlavní údaje o obyvatelstvu – data za obce. Do výběru úmyslně vybíráme Pardubice a Ústí nad Orlicí s Českou Třebovou jako průmyslová centra kraje, oproti 15 malým obcím okresu Holice a 24 okresu Litomyšl, abychom ukázali, jak velký rozdíl mezi oblastmi nastal. V okrese Litomyšl jsme brali v potaz pouze obce mimo osídlené oblasti, kam všeobecně více přicházeli mladí lidé s dětmi, s dalšími pěti obcemi z osídlených území by index klesl na 72. Pardubice s indexem 47 jsou naprosto opačným případem než např. obec Hoděšovice na Holicku, kde bylo pouze 22 dětí na 53 lidí v postproduktivním věku (index stáří 241).

97 L. SLEZÁK, *Socialistická přestavba zemědělství...*, s. 538.

98 Označení vypůjčeno z názvu článku *Industrializace a deagrarázace* od Aloise Andrlého a Vladimíra Srba z roku 1999. Viz Alois ANDRLE – Vladimír SRB, *Industrializace a deagrarázace Československa 1950–1991 podle okresů*, Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje 1, 1999, s. 6–23.

→ 1.2 Mladí zemědělci – ztráta zájmu

X. sjezd KSČ v červnu 1954 lze považovat v mnohém za milník vývoje kolektivizace v Československu. Mezi základními sjezdovými směrnicemi se objevila i otázka mládeže v zemědělství. Vedení komunistické strany si uvědomilo, že na venkově nastává problém nejen s nedostatkem pracovníků, ale i s jejich věkovou strukturou, a že tento problém mohl působit další potíže především v následujících letech. Od roku 1954 funkcionáři KNV často zjišťovali průměrný věk či věkové složení družstevníků nebo soukromě hospodařících zemědělců a zaměřovali se zvláště na počet mladých. V roce 1954 tvořila nejmladší věková skupina pracovníků v zemědělství (mezi 15 a 20 lety) v Pardubickém kraji 4,6 %, mezi 21 a 40 lety 13 %, od 41 do 50 let 28 %, mezi 51 a 65 lety 33,8 %.⁹⁹ V československých JZD pracovalo v roce 1957 pouze 5,2 % mladých do 20 let a nad 50 let dokonce 40 % všech pracujících v družstvech.¹⁰⁰ Situace se stárnutím pracovníků v zemědělství se rychle zhoršovala i po X. sjezdu, průměrný věk stoupl ze 40,6 let v roce 1955 na 43,6 let v roce 1956.¹⁰¹ Nejednalo se ale o ojedinělý případ, např. v Maďarsku ke konci kolektivizace v roce 1961 dosáhl průměrný věk družstevníků na 51,6 let.¹⁰² Při pokračujícím trendu stárnutí zemědělců, odchodu za lepšími výdělky a také stejné úrovně rozvoje zemědělství, doplňování mechanizací apod., by reálně hrozilo, že zemědělskou výrobu by brzy zajišťovali pouze vysloužilí zemědělci. Jednu z mála možností, jak situaci zvrátit, viděli přední představitelé komunistické strany v náboru mládeže do zemědělství – nejen jako nové pracovní síly do JZD, ale také do státních traktorových stanic nebo do státních statků. Pokud vezmeme v úvahu polovinu padesátých let, tak stále i k samostatně hospodařícím zemědělcům.

Za úbytkem pracovníků v zemědělství lze najít ještě jednu příčinu – československé zemědělství ztratilo prestiž a zejména mladé lidi příliš nelákala práce v zemědělství. Za nezájmem o zemědělské obory ale stáli také rodiče potencionálních pracovníků v zemědělství i politika komunistické strany na venkově. V první řadě mladí a/nebo jejich rodiče vyhledávali práci či studium podle perspektivy oborů, mezi nimi např. v kovoprůmyslu.¹⁰³ Volili především podle možnosti uplatnění, ekonomického zajištění, ale nepochybně převládal trend z období před X. sjezdem, kdy velké množství lidí z venkova posilovalo průmysl. Na vliv rodičů poukázal I. náměstek ministra pracovních sil Josef Bayer v periodiku *Pracovní síly*: „*Tato snaha [odchodu ze zemědělství – PB] je silně podporována i rodiči, kteří v dnešní situaci vidí jen obtíže a nedostatky zemědělské výroby a ve snaze zajistit svým dětem podle jejich názoru*

99 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 44, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 17. 11. 1954. V roce 1958 bylo mladých ještě méně, skupinu pracovníků mezi 15–21 lety v JZD tvořilo 3,8 %, mezi soukromými zemědělci v této věkové skupině hospodařilo 5 % ze všech zemědělců, v mnoha JZD v okrese Holic nepracoval nikdo ve věku do 25 let (SOA Z, f. KNV P, kart. 3, sign. 17/4/11/5, zápis z diskuse z krajské konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958, s. 34.). Na nízký počet mladých v zemědělství upozornil i Josef Petráň ve svých knihách o dějinách obce Ouběnice ve středních Čechách – uvádí, že v roce 1958 při založení JZD vstoupilo 58 členů, 2 z nich do 23 let (3,4 %), do 40 let potom celkově 12 (20,7 %). Srov. Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011, s. 678–679.

100 NA Praha, f. MPS, kart. 96, sign. 10-1001-5 – Nábor dorostu, č. j. 10-1001-5/28 – Informace pro ministra: materiál pro komisi pro otázky pro řízení národních výborů o opatřeních k odstranění nedostatků v zaměstnání zemědělské mládeže (zpráva z 19. března 1957), s. 2.

101 Tamtéž, s. 1. Stejný údaj převzali diskutující i na konferenci KSČ v Pardubicích v dubnu 1958 (SOA Z, KNV P, kart. 3, sign. 17/4/11/5, zápis z diskuse z krajské konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958, s. 34.).

102 N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 84.

103 *Pracovní síly*, 9, 1954, s. 279.

„lepší budoucnost“ snaží se je dostat za každou cenu pryč ze zemědělství.“¹⁰⁴ Ve školním roce 1956/57 končilo v českých zemích povinnou školní docházku 156 700 žáků a pracovní místa v zemědělství mělo obsadit 22 037 z nich (z tohoto počtu byla pro práci v zemědělství určena kvóta 13 461 dívek). Měsíc před koncem školního roku získali náboroví pracovníci národních výborů necelou polovinu – 10 710. Úřady kritizovaly zejména rodiče, kteří nechtěli nechat své potomky pracovat v zemědělství, a neváhaly sáhnout k nátlaku na žáka i na jeho rodiče, aby mladí zůstali v zemědělství.¹⁰⁵

V letech 1950–1956 postupně přišlo do JZD v celém Československu 206 800 mladých lidí, ale za stejné období odešla přibližně jedna třetina – 71 000.¹⁰⁶ Příčinou nebylo jen preferování finančně atraktivních oborů nebo reakce na nepřiměřený nátlak. Ministerstvo zemědělství přiznávalo i další důvody útěku mladých. Především zemědělství nevytvářelo pracovní místa, na kterých „by mládež měla před sebou jasnou perspektivu trvalého zaměstnání a odborného růstu“, a JZD neposkytovala pro nové zájemce z řad městské mládeže bez zkušenosti se zemědělstvím dostatečné doplnění vzdělání v oboru.¹⁰⁷ Příklad výběru budoucího zaměstnání může ilustrovat článek s názvem *Mládež tam, kde je jí zapotřebí* v krajských stranických novinách *Zář*. Autor tohoto článku popsal situaci na chrudimské základní škole, kde končilo v roce 1954 celkem 87 žáků, 36 pokračovalo na střední školu, 35 odešlo pracovat do průmyslu, 2 do hornictví a 14 do zemědělství. Dále také poukázal na skutečnost, že v mnoha případech rodiče zakročili proti nástupu do zemědělství.¹⁰⁸

Výběr mladých ale neodpovídal potřebám národního hospodářství, proto bylo zapotřebí zasahovat do možnosti zvolit si zaměstnání. V lepším případě mohl režim ovlivnit mladé propagací. V dlouhodobém horizontu plánoval cílenou výchovu mládeže pro zemědělské obory.¹⁰⁹ Mladí lidé měli na výběr po dokončení povinné školní docházky dvě zemědělské technické školy v Pardubickém kraji, konkrétně v Čáslavi a Litomyšli, účetní školu v Ústí nad Orlicí a další zemědělské učňovské školy. Pro zemědělce, především pro družstevníky, existovaly nejrůznější podoby dalšího zemědělského vzdělávání. Patřily mezi ně např. družstevní školy práce, zimní zemědělské školy nebo mistrovské školy. Studenti projevíli zájem o zemědělské technické školy, s počtem 92 překročili o pět míst plán KNV pro školní rok 1954/55. Účetnická škola v Ústí nad Orlicí přijala 35 žáků z plánovaných 40. Učňovské obory lákaly méně. Z chystaného počtu 600 žáků na ně nastoupilo pouze 471. Zimní zemědělské školy pro mládež pracující v zemědělství měly přijmout 1 000 žáků, plán ale s počtem 899 nesplnily.

104 Tamtéž, s. 165.

105 NA Praha, f. MPS, kart. 96, sign. 10-1001-5 – Nábor dorostu, č. j. 10-1001-5/32 – Informace pro s. náměstka Bayera o situaci v rozmístění dorostu vycházejícího v letošním roce ze základních škol, s. 1–2.

106 Tamtéž, č. j. 10-1001-5/28 – Informace pro ministra: materiál pro komisi pro otázky pro řízení národních výborů o opatřeních k odstranění nedostatků v zaměstnání zemědělské mládeže (zpráva z 19. března 1957), s. 1.

107 NA Praha, f. MPS, kart. 96, sign. 10-1001-7 – Nábor do zemědělství a pohraničí, Zpráva o výsledcích náboru pracovníků do zemědělství a pro dosídlení pohraničí v roce 1956 a o úkolech náboru v roce 1957, s. 4.

108 *Zář*, 6. 7. 1954, s. 3. *Mládež tam, kde je jí zapotřebí*.

109 Na propagaci zemědělského školství se podílelo i ministerstvo kultury. Jeho úkol spočíval v seznamování občanů s potřebami jednotlivých povolání za pomoci osvětových zařízení, mělo také objasňovat uplatnění žáků a „bojovat proti předsudkům při volbě povolání“. Srov. NA Praha, MPS, kart. 85, sign. 10-1001-4 – Nábor dorostu, zpráva o rozmístění mládeže v roce 1954 a návrh některých opatření k rozmístování mládeže a zajištění její výuky v příštích letech, s. 2.

Zdaleka nejhorší situace panovala v mistrovských školách, kam se místo naplánované kvóty 206 studentů přihlásilo pouze 17.¹¹⁰ Úspěšněji proběhla práce s mládeží při akci na získání mladých lidí s ukončenou povinnou školní docházkou přímo do zemědělství. Z celkového plánu 1 100 se jich přihlásilo 1 097.¹¹¹ U mladých lidí i u jejich rodičů ale stále převažoval názor, že – s ohledem na výdělků – jejich budoucnost spočívala v průmyslové výrobě. Přesto se podařilo po X. sjezdu zvednout plnění náboru do zemědělského školství. Při výběru škol platilo, že čím menší dosažená úroveň vzdělání škola nabízela, tím měla menší počet zájemců.

V období kolektivizace hráli rodiče velkou roli, objevily se i některé případy, kdy lze do určité míry mluvit i o snaze rodičů vykoupit své děti ze zemědělství vstupem do JZD, aby ušetřili své potomky stejného utrpení.¹¹² Při diskusi rady KNV došlo i na výrok, který poukazoval na nedostatek mladých v zemědělství: „*Špatná výchova mládeže přímo v rodinách.*“¹¹³ Situaci nelepšily ani rovněž MNV, jejichž členové měli moc doporučit žáka pro práci v jiném odvětví než zemědělství nebo pro další studium v jiných oborech. V okrese Polička MNV na konci školního roku 1957/58 uvolnily 47 dětí zemědělců do jiných výrobních odvětví. Obdobný problém nastal v obci Tis (okr. Chotěboř), kde na konci školního roku vycházelo základní školu 9 dětí ze zemědělských rodin, ale MNV společně s JZD doporučilo pro práci v zemědělství pouze jednu dívku.¹¹⁴ V některých případech MNV povolovaly rodičům, že jejich děti mohou opustit zemědělství a pracovat v průmyslu, ale pod podmínkou, že budou plnit dodávky apod. V opačném případě hrozil dítěti návrat do zemědělství k rodičům, takový případ nastal např. v obci Oldřiš (okr. Polička).¹¹⁵

V období po kolektivizační krizi a nedostatku pracovních sil a mládeže v zemědělství používala JZD nejrůznější praktiky, jak udržet mladého člověka v zemědělství, jednalo se o náznaky různých motivačních prostředků. JZD Načešice (okr. Chrudim) povolovalo svým 16 mladým družstevníkům práci na směny, navíc volné soboty i neděle kromě špičkových prací na jaře, při žních a na podzim. V JZD České Heřmanice a Horky (obě okr. Litomyšl) obdrželi mladí při nástupu jednorázový náborový příspěvek 500 Kčs a vedení JZD jim snížilo pracovní normy o 15–20 % při stejné hodnotě pracovní jednotky jako u starších družstevníků.¹¹⁶ Motivovat mladé ke vstupu do JZD prostřednictvím snížení pracovních norem bylo rozšířené, např. členové rady KNV Pardubice navrhovali snížení až o 30 %.¹¹⁷

Movitější JZD s dobře zásobeným sociálním fondem platila dětem svých družstevníků stipendia na studium na středních zemědělských školách. Např. JZD Dolní Újezd

110 SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 718. Ministerstvo zemědělství zrušilo výnosem technickou školu v Chrudimi k 1. 9. 1954, její studenty přesunulo do zemědělských technických škol v Čáslavi, Litomyšli, ale i v Táboře nebo Moravské Třebové. Srov. SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 49, sign. 17b/59/502, s. 125, zápis ze schůze předsednictva KV KSČ ze 4. 10. 1954.

111 SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 718, zpráva zemědělské správy pro radu KNV 28. 9. 1954 – Plnění plánu na úseku zemědělství.

112 SOA Z, f. KNV P, kn. 113, s. 192, zpráva plánovací komise rady KNV – Pracovní síly v zemědělství, s. 5.

113 Tamtéž, s. 154, projednávání zprávy Pracovní síly v zemědělství na schůzi rady 24. června 1958.

114 Tamtéž, s. 191–192, zpráva plánovací komise rady KNV – Pracovní síly v zemědělství, s. 4–5.

115 Marie JÍLKOVÁ, *Průběh a metody násilné kolektivizace na Poličsku* (diplomová práce), Univerzita Pardubice, 2015, s. 135.

116 SOA Z, f. KNV P, kn. 113, s. 86. Zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství pro schůzi rady KNV 10. června 1958 – Nábor mládeže do zemědělství a vyhlášení učebního oboru pěstitelско-chovatelského, s. 1.

117 Tamtéž, s. 154. Projednávání zprávy Pracovní síly v zemědělství na schůzi rady KNV 24. června 1958.

(okr. Litomyšl) poskytovalo dětem svých družstevníků na středních školách stipendium 150 Kčs měsíčně, ale pod podmínkou, že po ukončení školy začne student pracovat v JZD, které ho podporovalo. V opačném případě musel vrátit celý příspěvek.¹¹⁸ Svoji mládež nekontrolovali jen v zemědělství, stejná praxe existovala v druhé polovině padesátých let i ve větších průmyslových podnicích. Jenže tyto podniky za tímto účelem zřizovaly vlastní školy či kurzy, aby vychovaly kvalifikované pracovní síly.¹¹⁹

Mladí lidé a jejich rodiče z venkova sice mohli podlehnout administrativnímu nátlaku ze strany úřadů nebo se nechat zlákat příspěvkem na studium, přesto měli možnost, jak nakonec ze zemědělství utéct k perspektivnějším průmyslovým oborům. Taktikou mnoha mladých bylo podle zprávy ministerstva pracovních sil z roku 1957 setrvat alespoň na krátkou dobu v zemědělství a posléze, často ještě v průběhu prvního roku, odejít do průmyslu.¹²⁰ Podobnou strategii měli i mladí v Maďarsku. Výzkum z tamějšího prostředí sice vychází z pokolektivizační doby, ale ukazuje, že mladí vydrželi v zemědělství čtyři až pět let a poté si zvolili zaměstnání v jiném výrobním oboru. Dokonce 50 % studentů zemědělských oborů přiznalo, že nechce nastoupit kariéru v zemědělství (dívek 60 %).¹²¹

Největší úbytek mezi mladými, co se týče sociální vrstvy, nastal mezi zemědělci s vyšší výměrou pole, tj. mezi kulackými dětmi. Někteří z nich ihned od počátku svého pronásledování opouštěli venkov a odcházeli, většinou nuceně, do průmyslových odvětví. Příkladem může být kulacká rodina Hrubých z Opatovic nad Labem (okr. Pardubice), jejíž členové dostali na začátku prosince 1952 v rámci Akce „K“ příkaz k vystěhování na ČSSS Velké Losiny (Olomoucký kraj). Společně s rodiči se museli vystěhovat i synové ve věku od 29 do 40 let. Všichni pracovali v průmyslu – nejstarší František u Manganorudných a kyzových závodů (MKZ) Chvaletice, Václav u Komunálního podniku Pardubice a Bohuslav v Tesle Pardubice. Jejich pracovní poměr zanikl a bratři museli odejít s rodiči.¹²² Nuceným nástupem mladých lidí do průmyslu se často oslabovala kulacká hospodářství, aby práci zastávali pouze starší rodiče, kteří obvykle již nemocní a bez fyzických sil navíc od začátku padesátých let nevladli mechanizaci „vykoupenou“ komunistickým režimem. Postrádání pracovních sil (včetně námezdních) a mechanizace uvrhlo kulaky do obtíží vrcholících soudním procesem, vystěhování, uvězněním nebo pokutou. Na stejný případ vzpomínal kulacký syn František Havran z obce Dolní Újezd (okr. Litomyšl), když v roce 1951 jeho dvacetiletý bratr nuceně nastoupil ze statku rodičů do průmyslu. Sám František byl povolán na vojenskou službu k pomocným technickým praporům (PTP).¹²³ Záměrem režimu bylo, aby mladí nepřevzali rodinný statek a jejich rodiče sami těžko zvládali práci na polích o velké výměře.

118 Pavel BOŠTÍK, *Vývoj JZD Dolní Újezd u Litomyšle 1950–1958 – ekonomické, kulturní a společenské okolnosti*, in: Tomáš Hradecký, Pavel Horák, Pavel Boštík (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století IX.*, Hradec Králové 2014, s. 83.

119 Anna BEINHAUEROVÁ – Karel SOMMER, *K problematice pracovních sil a jejich zdrojů ve vybraných průmyslových odvětvích Českých zemí v letech 1949–1960*, Slezský sborník 89, 1991, s. 26.

120 NA Praha, f. MPS, kart. 96, sign. 10-1001-5 – Nábor dorostu, č. j. 10-1001-5/32 – Informace pro s. náměstka Bayera o situaci v rozmístění dorostu vycházejícího v letošním roce ze základních škol, s. 1–2.

121 N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 89.

122 Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Pardubicku po roce 1948*, Chrudim 2015, s. 92.

123 TÝŽ, *Osudy sedláků na Litomyšlsku po roce 1948*, Chrudim 2015, s. 88–89.

Na přestárlé kulacké hospodáře a nepřímou i absenci mladých poukázala Kontrolně inspekční skupina ministerstva zemědělství při průzkumu u kulaka Josefa Šimka v obci Osík (okr. Litomyšl). V obci bylo na začátku roku 1954 celkem 25 přestárlých hospodářů s výměrou nad 500 ha a starali se o další nucené nájmy.¹²⁴

Na otázku mladých a jejich návrat či setrvání na venkově nenašli vedoucí představitelé komunistické strany do konce kolektivizace uspokojivou odpověď. Spíše se používaly obvyklé fráze o zvyšování životní a kulturní úrovně nebo zatraktivnění života na venkově.¹²⁵ Na krajské stranické konferenci v dubnu 1958 např. zaznělo v hlavním referátu v reakci na odchod mládeže do průmyslu: „*Jde nejen o zavádění mechanisace, ale i o rozvíjení kulturní činnosti na vesnici.*“¹²⁶ Josef Frič z OV KSČ Litomyšl přímo poukázal na to, co by podle jeho mínění mohlo mladé na venkově udržet: „... *na tuto mládež silně zapůsobilo i to, že si někteří, kteří již v JZD pracují, koupili motoped nebo pionýra, i pěkně se ošatili.*“¹²⁷ Porovnáme-li výše uvedené s předchozí kapitolou, lze dojít k závěru, že ani podobné sliby, plány či ukázky zvýšení životní úrovně na venkově na mladé lidi nezapůsobily. Do roku 1960 se spíše jejich počet v zemědělství, ať už mezi družstevníky nebo zbytky soukromých zemědělců, stále snižoval.

→ 1.3 Ze zemědělství do průmyslu – velké plány

V padesátých letech dvacátého století zaujímal zemědělství v ekonomice podřadnou roli. Od roku 1949 přicházely z centra požadavky na rychlé zvýšení pracovních sil v průmyslové výrobě a velkou roli přitom mělo hrát uvolňování pracovníků ze zemědělství na základě předpokladu rychlého zakládání JZD. Ovšem tento předpoklad se v prvních letech kolektivizace nedařilo naplnit. Ještě v úvodní fázi kolektivizace – v lednu 1951 – členové rady KNV Pardubice projednávali zprávu s označením „tajné“: *Změna hospodářské struktury našeho kraje jako výsledek budování v pětiletém plánu*. Zástupce IX. referátu (zemědělského) Josef Cink upozorňoval, že zakládání družstev nepostupovalo natolik, aby ze zemědělství mohl odejít dostatečný počet pracovníků. Tempo zakládání označoval za průměrné, přičemž lze usuzovat, že spíše myslel pomalé nebo nedostatečné. Na schůzi také zaznělo, že do konce prvního pětiletého plánu bude strana na venkově podle sovětského vzoru zřizovat tzv. zemědělské újezdy (spojení více obcí ve velký zemědělský celek se střediskovou obcí, známý fenomén v československém prostředí spíše z postkolektivizační doby), ale několik členů rady tento plán označilo za nesmyslný vzhledem k postupu kolektivizace a teprve nedávnému zavedení újezdů v Sovětském svazu.¹²⁸

124 SOA Z, f. KNV P, kart. 1871, Stížnosti – nucené pachty – nájmy – 1954. Stížnost Josefa Šimka z Osíka. Josef Šimek byl devětatřicetiletý kulak bez manželky se zdravotními problémy. Jeho rodiče ve věku okolo 60 let nemohli vzhledem ke zdravotnímu stavu pracovat.

125 Podobné výroky pronášeli zástupci politických stran v předvolebních slibech v roce 1946 – zvýšení životní i kulturní úrovně na venkově za pomoci výstavby vodovodů a kanalizace, kulturních domů, knihoven, biografů apod. Srov. Jana BLAŽKOVÁ, *Venkov v programech politických stran v roce 1946*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 88–90.

126 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/3, s. 35. Zápis z krajské konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958, hlavní referát.

127 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/5, s. 12. Zápis z krajské konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958, diskusní příspěvky.

128 SOA Z, f. KNV P, kn. 26, s. 8, projednávání zpráv na schůzi rady KNV 9. ledna 1951.

Vzletné plány svědčily o nezbytné potřebě rychlého uvolnění pracovníků ze zemědělství pro průmyslová odvětví na jedné straně, ale na druhé straně také o nereálných představách vedení KSČ o tempu kolektivizace, které se promítaly i na nižší úrovni.

Nárůst průmyslové výroby, a to zejména těžkého průmyslu, o 35 % proti původnímu plánu představenému na únorovém zasedání ÚV KSČ v roce 1951 znamenal také nutnost zvýšené mobilizace pracovních sil. Dle předpokladů Sovětského svazu směřovala mezinárodní situace k dalšímu velkému konfliktu. Tato očekávání a přípravy na střet způsobily mnohem větší zatížení československého průmyslu především v odvětví strategického těžkého průmyslu. Československo se pod sovětským tlakem nepodílelo pouze na industrializaci méně vyspělých států Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), ale rychle zde rostla i zbrojní výroba. Objem investic vzrostl z původních 67,2 miliardy Kčs téměř na dvojnásobek, tj. 111,6 miliardy Kčs. Investice do lehkého průmyslu či do zemědělství komunistická strana výrazně omezila. Zrychlená industrializace způsobila všeobecné odčerpávání pracovních sil, jen mezi lety 1948–1953 odešlo ze zemědělství v Československu 300 000 osob, za celé období kolektivizace pak celkem 471 000 osob.¹²⁹ Zemědělství mělo být podle plánů největší zásobárnou nových pracovníků – vedení komunistické strany plánovalo odchod 283 000 lidí vlivem združstevňování a doplnění o 250 000 žen z domácnosti a 50 000 lidí v důchodovém věku. Do těžkého průmyslu a stavebnictví mělo v důsledku opatření směřovat 410 000 lidí.¹³⁰ Odliv lidí ze zemědělství do průmyslu můžeme srovnat s ostatními zeměmi východního bloku, např. s Polskem, kde pracovníci odcházeli ze zemědělství do průmyslu také, ale v menší míře. Pokles lidí výdělečně činných v zemědělství klesl mezi lety 1950 a 1960 ze 7,09 milionu na 6,64 milionu, v procentuálním vyjádření mezi všemi ekonomicky aktivními klesl poměr z 57,2 na 47,7 %. Naopak v průmyslu, dolech a stavebnictví vzrostl ve stejném období počet pracujících z 2,85 na 4,03 milionu (z 22,9 na 28,9 %). Tudíž i Polsko v padesátých letech ztrácelo svůj agrární charakter, když klesl počet pracujících v zemědělství pod 50 %, a posílila průmyslová výroba včetně zaměstnaných v průmyslu.¹³¹

Plánování a potřeby pracovních sil se staly běžnou agendou většiny národních výborů především na okresní a krajské úrovni, kde existovaly odbory pracovních sil, které byly do roku 1954 označovány jako V. referáty. Zvýšené nároky na příliv lidí do těžkého průmyslu odčerpávaly pracovní síly z ostatních odvětví, hlavně ze zemědělství, v lehkém průmyslu měly ženy nahradit muže uvolněné pro prioritní odvětví těžkého průmyslu. Na konci roku 1951 podávaly všechny kraje na nově vzniklé ministerstvo pracovních sil své plány na přesuny a potřeby pracovních sil v roce 1952, o čemž vypovídají údaje z tabulky č. 4.

129 L. KALINOVÁ, *Společenské proměny...*, s. 125. Více o úbytcích zemědělců nejen v padesátých letech: A. ANDRLE – V. SRB, *Industrializace a deagrarizace Československa...*, s. 6–23.

130 L. KALINOVÁ, *Společenské proměny...*, s. 152–153.

131 Hanna JEDRUSZCZAK, *The Employment in Poland in 1930–1960. Dynamics and Structure*. Acta Poloniae Historica 18, 1968, s. 262–263.

Tabulka 4 Přesuny pracovníků mezi odvětvími v Pardubickém kraji v roce 1952¹³²

Odvětví		Stav konec r. 1951	Předpokládaný stav konec r. 1952	Přírůstek /úbytek pracovníků	Nárůst/úbytek
těžký průmysl	celkem	20 136	23 856	3 720	18,5 %
	z toho ženy	5 018	6 348	1 330	26,5 %
lehký průmysl	celkem	17 723	18 905	1 182	6,7 %
	z toho ženy	11 042	12 391	1 349	12,2 %
stavebnictví	celkem	4 712	5 840	1 128	23,9 %
	z toho ženy	478	592	114	23,8 %
doprava	celkem	8 770	9 662	892	10,2 %
	z toho ženy	990	2 111	1 121	113,2 %
obchod	celkem	12 852	12 560	-292	-2,3 %
	z toho ženy	6 341	7 386	1 045	16,5 %
zemědělství	celkem	77 252	75 505	-1 747	-2,3 %
	z toho ženy	41 852	40 506	-1 346	-3,2 %
z toho JZD a soukromí zemědělci	celkem	72 560	69 560	-3 000	-4,1 %
	z toho ženy	40 656	38 956	-1 700	-4,2 %
ostatní	celkem	38 664	42 171	3 507	9,1 %
	z toho ženy	14 464	17 044	2 580	17,8 %
celkem	celkem	180 109	188 499	8 390	4,7 %
	z toho ženy	80 185	86 378	6 193	7,7 %

Z tabulky vyplývá několik důležitých faktů týkajících se přesunu pracovních sil plánovaného na rok 1952.

Pokud jde o kategorii *Rozdíly*, v roce 1951 i 1952 se i přes připravované plány měla velká část pracovníků v Pardubickém kraji živit zemědělstvím, ovšem v roce 1951 tvořili zemědělství družstevníci a soukromí zemědělci 40,3 % všech pracujících. O rok později měl počet pracujících v zemědělství klesnout na 36,9 %; jednalo se o poměrně velký rozdíl 3,4 %. Pracující v průmyslu a stavebnictví měli posílit o 2,2 % (1951: 23,6 %; 1952: 25,8 %).

Ke kategorii *Zdroje* doplňme, že nejpodstatnější problém se objevil s otázkou, kde brát nové pracovní síly: značnou část nových pracovních sil měly tvořit ženy, a to převážně z domácnosti,

132 NA Praha, f. MPS, kart. 290, sign. 6/1 (1951), č. j. 6/1-6231/7 – Návrh krajského plánu práce na rok 1952, Příloha č. 4 – Přehled zaměstnanosti a potřeby pracovních sil, s. 1–5. V pramenech se uvádí potřeby za jednotlivá ministerstva, např. ministerstvo lehkého průmyslu, ministerstvo zemědělství apod. Do těžkého průmyslu jsme zahrnuli obory: paliva a energetika, hutní průmysl a rudné doly, těžké a všeobecné strojírenství a chemický průmysl. Do všech oborů se započítávají nejen pracující ve výrobě, ale také administrativní, odborníci, manažeři apod.

Celkem mělo být zaměstnáno (nebo lépe řečeno ekonomicky aktivních) v roce 1952 podle plánu 188 499 obyvatel, ve stejném roce žilo v Pardubickém kraji podle statistických údajů 439 964 obyvatel (*Demografické ročenky (pramenná díla). 1952. Tabulka A.01. Přehled pohybu obyvatelstva podle velikostních skupin obcí, krajů, okresů a v městech s 10 000 a více obyvateli – absolutní údaje*. Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/casova_rada_demografie_1969_1950 [citováno 15. 6. 2018].

ovšem plány představené pro rok 1952 musely počítat s jednou zásadní skutečností, že se do produktivního věku dostával již výše zmíněný nejslabší ročník 1937 s počtem 5 049 osob, přičemž tento počet se samozřejmě dále snižoval po odečtení mladých lidí pokračujících ve studiu, neschopných práce apod.

Ohledně kategorie *Zaměstnanosti žen* lze uvést v roce 1952 nárůst o 7,7 % (celkem o 6 193 žen). Nejvyšší procentuální nárůst plánovali komunističtí funkcionáři sice v dopravě, ale z tabulky vyplývá trend posilování lehkého průmyslu ženami – výrazné množství žen si vydělávalo na živobytí v lehkém průmyslu (1951 – 13,7 %), po zastoupení v zemědělství (1951 – 52,2 %) podniky lehkého průmyslu poskytovaly práci nejvíce ženám. V roce 1952 se měly počty přiblížit – ženy v zemědělství 46,9 % (pokles o 5,3 %), v lehkém průmyslu 14,3 % (vzestup o 0,9 %). Zaměstnanost žen patřila k hlavním tématům v rámci obsazení pracovních sil. Ženy ovšem převážně zastupovaly muže, kteří odcházeli do prioritních odvětví průmyslu. Z tabulky 4 je patrné, že se v lehkém průmyslu počítalo s odchodem mužů, jejichž úbytek ve velké míře nahrazovaly ženy. Jak již bylo zmíněno, zdroje pracovní síly úředníci nacházeli mezi ženami v domácnostech. V roce 1951 KNV Pardubice vypočítal, že počet nepracujících žen v produktivním věku (pro ženy stanoven na 18–55 let) byl v kraji 76 000, z toho 40 000 pracovalo v zemědělství, do práce jich tak mohlo být zařazeno 36 000.¹³³ Důvody nástupu žen do zaměstnání uvedl ve své demografické analýze československé populace ve 20. století Milan Kučera, když tvrdil, že extenzivní využívání zdrojů zapříčinilo jejich vysokou zaměstnanost. Neschopnost zvýšit intenzitu pracovního výkonu mužů vedení komunistické strany zaobalilo hesly, že ženy potřebují vlastní seberealizaci v zaměstnání nebo ekonomickou nezávislost. Skutečný důvod podle Kučery byl ale naprosto jiný: nástup žen do zaměstnání poskytl druhý příjem do domácností, jehož potřebu vyvolal především pomalý růst mezd a mzdová nivelizace,¹³⁴ nelze však podceňovat touhu po seberealizaci žen.

Komunistický režim využíval venkov do období X. sjezdu víceméně jako zásobárnu pracovních sil. Mezi nejvýznamnější akce náboru patřil tzv. organizovaný nábor (na základě vládního nařízení č. 128/1951¹³⁵). Ten měl za úkol získat převážně mladé lidi pro prioritní odvětví těžkého průmyslu, kde nastal nárůstem výroby nedostatek pracovních sil – hlavně v uhelných a rudných dolech a v hutnictví. Významným počinem první poloviny padesátých let byla např. tzv. Lánská akce, která měla za úkol získat každoročně 10 000 mladých mužů do dolů

133 SOA Z, f. KNV P, kn. 27, Zpráva V. referátu – Návrh na zajištění plánované potřeby pracovníků v roce 1951 v kraji Pardubickém, s. 10.

Čísla jsou pouze odhadem V. referátu KNV Pardubice. Označení „*nepracující ženy*“ také není přesným, spíše je příznačnější označení „*bez uvedení pracovního poměru v občanském průkazu*“. Zemědělcům se do občanského průkazu pracovní poměr neuváděl. Proto tvůrci zprávy zmiňovali nepracující ženy, přestože pracovaly v zemědělství. Problém zápisu pracovního poměru v občanských průkazech zajišťovali vedoucí pracovníci v průmyslových podnicích v padesátých letech, protože jim ze zemědělství přicházeli noví zaměstnanci bez jakéhokoli zápisu, což nebylo podle platné legislativy možné. Jako jediný vydával potvrzení o dosavadní práci v zemědělství MNV. „... v rámci organizovaného náboru jsou jim posíláni pracovníci, kteří dosud nebyli v pracovním poměru v socialistickém sektoru, kteří se však nemohou prokázat potvrzením příslušného MNV o své dosavadní činnosti...“ *Pracovní síly* 1, 1953, s. 22. Zápis o dosavadním zaměstnání úřady psaly od roku 1951, předtím fungovaly pro záznamy zaměstnání tzv. pracovní knížky. Více viz Jakub RÁKOSNÍK – Igor TOMEŠ a kol., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012, s. 230–231.

134 Milan KUČERA, *Populace České republiky 1918–1991*, Acta Demographica 12, 1994, s. 64.

135 Tamtéž, s. 235.

a 2 000 pro hutnictví.¹³⁶ O podřadném místě venkova v národním hospodářství svědčí diskuse na plénu KV KSČ Pardubice v listopadu 1950, kde se jeho členové zmohli pouze na obecná prohlášení bez hlubší analýzy potřeby pracovních sil na venkově i ve městech: „... *dokážeme vesnici, že je tam 20–30 % pracovních sil již dnes zbytečných*“; příslibem do budoucna mělo být zvýšení příjmů obyvatel venkova, kteří zůstali pracovat v zemědělství.¹³⁷ Velké plány KSČ na zvýšení výroby těžkého průmyslu měli pochopit hlavně obyvatelé venkova. V roce 1952 došlo k určité regulaci odchodu z JZD do průmyslu. Tempo těchto odchodů, ať už nucených nebo dobrovolných, nabralo vysokých obrátek a alespoň JZD si měla udržet své pracovníky. Na samém konci roku 1952 jednalo ministerstvo pracovních sil na ministerstvu zemědělství se zástupci Hlavní správy JZD. Z jednání vplynuly hlavní zásady pro odčerpání pracovníků z JZD. V nich zástupci obou stran vymezili základní podmínky, jako např. provádět nábor jen v JZD, ve kterých je přebytek pracovních sil a kde tento nábor nezpůsobí pokles zemědělské výroby a ekonomické ztráty. Mezi další základní podmínky patří konzultovat vytipované jedince s MNV a JZD. Pokud odchod schválilo představenstvo JZD, mohli družstevníci odejít na dočasnou brigádu v zimě, tedy v době vegetačního klidu, odchod se připouštěl jen za předpokladu, že družstevník nastoupí opět na jarní práce. Ale nejednalo se pouze o restrikcích na straně náboru do průmyslu, ale také na straně družstevníků, především v oblasti vymezení pracovní povinnosti ostatních členů rodiny družstevníka, resp. průmyslového dělníka. Nejspíše totiž docházelo ke snaze o lepší postavení členů rodiny v rámci JZD, když manžel/manželka, popř. otec/matka pracovali v průmyslu: „*Není proveditelné přednostní zaměstnávání rodinných příslušníků výhodnějšími pracemi, když hlava rodiny odešla pracovat do průmyslu. Činilo by to nepřekonatelné potíže, zejména při zajišťování všech druhů prací v družstvu. Již dnes je všeobecný tlak pracovat v teple při živočišné výrobě.*“¹³⁸ Podobné regulace ale nijak nezabránilly odlivu pracovníků ze zemědělství, spíše napomohly k hlubšímu definování skupiny kovozemědělců a jejich úlohy na pomezí práce v zemědělství a průmyslu.

Prozatímní konec hromadného odchodu ze zemědělství do průmyslu přišel s počátkem krize režimu v roce 1953. Pracovní síly začaly směřovat zpět do zemědělství na základě směrnic X. sjezdu KSČ v červnu 1954, přičemž určité závěry o omezení výroby těžkého průmyslu a obrat k lehkému průmyslu a výrobě spotřebního zboží představilo komunistické vedení v čele s Antonínem Zápotockým v tzv. srpnových tezích v roce 1953. Ale již o několik týdnů dříve, 8. června 1953, přišel na ministerstvo pracovních sil z Ústředního národního výboru Bratislava dotaz ohledně návratu pracovníků z průmyslu do zemědělství a tehdy ještě ministerstvo nekompromisně odpovědělo: „*V zásadě nesouhlasíme, aby docházelo k návratům zemědělců.*“¹³⁹

136 *Pracovní síly*, 3–4, 1952, s. 55. Lánská akce se nazývala podle každoročního setkání mladých „branců“ do těžkého průmyslu s prezidentem na zámku v Lánech. Srov. *Zemědělské noviny*, 11. 7. 1950, s. 1. *Každoročně 10.000 mladých do hrdinného a čestného povolání horníka a hutníka.*

Celkově organizovaný nábor v letech 1952–1956 podle ministerstva pracovních sil dosáhl 148 673 lidí (původní plán byl 129 754). Toto číslo bylo zavádějící, protože roční fluktuace v uhelných dolech překonala 60 000 osob. (NA Praha, f. MPS, kart. 412, sign. 1212, Pracovní porady pracovníků MPS v oboru pracovních sil (1953–1957), č. j. 01-140-13/6-57, Referát ministra pracovních sil Tesly na poradě vedoucích odborů pracovních sil rad KNV a ONV dne 19. 6. 1957 v Praze, s. 17–18.)

137 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/59 – zápis ze schůze pléna z 11. a 12. listopadu 1950, s. 69.

138 NA Praha, f. MPS, kart. 420, sign. 1236 – Úprava náboru pracovních sil ze zemědělství do průmyslu, č. j. 1236/8-1953. Záznam o jednání na ministerstvu zemědělství se zástupci hlavní správy JZD o náboru zemědělců do průmyslu, s. 1–2.

139 Tamtéž, č. j. 121-1236/4-53 – Úprava náboru pracovních sil ze zemědělství do průmyslu ze dne 8. 6. 1953.

Následující korekce v ekonomice a odklon od těžkého průmyslu způsobily jen dočasné zastavení odlivu pracujících ze zemědělství.¹⁴⁰ Opětovný nábor ze zemědělství na sebe nenechal dlouho čekat a nepochybně souvisel i s úspěšným postupem kolektivizace v letech 1957 a 1958, kdy komunistická strana položila základ pro dokončení kolektivizace. V Pardubickém kraji se návrat k náboru pracovníků do průmyslu týkal např. chemického závodu *Synthesia*.¹⁴¹

→ 1.4 Návraty do zemědělství

Doplnění pracovních sil v zemědělství bylo jedním z důležitých bodů X. sjezdu pro zvýšení zemědělské výroby mezi lety 1955–1957. V zemědělství se projevil nedostatek pracovníků především kvůli výše zmíněnému značnému množství odchodů zemědělců do průmyslových závodů.¹⁴² Původní plán na zvýšení mechanizace v zemědělství nevyšel, stroje lidskou pracovní sílu nenahradily kvůli nedostatečné výrobě zemědělské techniky na začátku padesátých let. Naopak v zemědělství nastal všeobecný nedostatek pracovníků. Situace vyžadovala nutné posílení zemědělství pracovními silami. Hlavní zdroje tvořili průmysloví dělníci, kteří přišli do závodů ze zemědělství v předchozích letech, pracovníci z venkova a venkovské ženy v domácnostech. Jednou z cílových skupin náboru byla také školní mládež, která měla přinést v budoucnu do zemědělství zejména odbornost.¹⁴³ Podle směrnic X. sjezdu potřebovalo zemědělství posílit. KSČ počítala v plánu do konce roku 1955 se 190 000 pracovníky, do roku 1957 potom s dalšími 130 000, celkem tedy se zvýšením počtu pracovníků v zemědělství o 320 000.¹⁴⁴

Kromě náboru pracovníků z průmyslu a žen z venkova do zemědělství pokračovaly i další akce, např. tzv. organizovaný nábor do dolů nebo nábor na doplnění problémových pohraničních oblastí novými osídlenci a brigádami.¹⁴⁵

140 Pokles pracujících v zemědělství se podařilo zastavit jen v roce 1954, v následujících letech opět došlo k pozvolnému odchodu pracovních sil ze zemědělství do jiných oborů. V roce 1953 pracovalo podle statistiky v Československu v zemědělství 1,122 milionu lidí, o rok později o 3 tisíce více, v roce 1955 to bylo opět o 14 tisíc méně, o další rok později o 64 tisíc méně. (Dana SÁLUSOVÁ, *České zemědělství očima statistiky 1918–2017*, Praha 2018, s. 25. Uvedená čísla udávají počty pouze v českých zemích.)

141 SOA Z, f. KNV P, kn. 127, s. 38, projednávání zprávy Průběh organizovaného náboru na schůzi rady KNV 4. srpna 1959.

142 Účastníci konference KV KSČ Pardubice mezi 25. a 27. 3. 1955 důrazně upozornili na odliv pracovních sil. Zazněly názory, že odčerpávání zdrojů do průmyslu ze zemědělství v předchozích letech se vedlo „lehčí cestou odporu“. Nejvýrazněji odčerpával pracovní síly rychle rostoucí průmysl (hlavně chemický) v okolí krajského města, v roce 1954 vycházelo v JZD okr. Pardubice 6 ha na jednoho zemědělce, což následně mimo jiné způsobilo zvýšené náklady na zemědělskou výrobu. SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 17, Krajská konference KV KSČ 25.–27. 3. 1955, diskusní příspěvky.

143 Byl např. nedostatek agronomů, na jednoho agronoma vycházelo v průměru až sedm JZD, mnohem horší situace panovala v pohraničních oblastech. NA Praha, f. MZ – kolegium, kart. 48, sign. 409, 386. schůze kolegia dne 29. 7. 1954, O opatřeních k dalšímu rozvoji STS, s. 1.

144 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 277. Později byl náborový úkol snižen na 10 556. Přesto tvořilo 320 000 tisíc obyvatel obrovské číslo, v roce 1950 po prvním poválečném sčítání pracovalo v zemědělství celkem 1 996 000 obyvatel. V průběhu kolektivizace ubylo podle sčítání lidu v roce 1961 celkem 423 290 lidí ze zemědělství. Srov. A. ANDRLE – V. SRB, *Industrializace a deagrarizace Československa...*, s. 8–9.

145 Více o problémech osídlování, odchodech a doosídlování pohraničí píše berounský historik Jiří Topinka: Jiří TOPINKA, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960...*, s. 534–586. TÝŽ, *Specifika kolektivizace v českém pohraničí...*, s. 229–234.

Vzhledem k úkolům vytyčeným sjezdovými směrnicemi nabyly na důležitosti zejména nábor do zemědělství a pohraničí, proto národní výbory prováděly organizovaný nábor do dolů v čím dál menším měřítku. Nábor do pohraničí narážel v Pardubickém kraji na podstatný problém. Zahájená spolupráce s Československým krajem na dosídlení jihočeských pohraničních okresů vážla na nevyhovujících bytových podmínkách pro nové osidlenec. V tom spočívala jedna z hlavních příčin, proč se nábor do pohraničí nedařilo plnit podle stanoveného plánu. Národní výbory v Pardubickém kraji splnily na konci června 1955 29,6 % ročního plánu náboru, přičemž do traktorových stanic a státních statků mělo zájem přijít 41 osob (48,8 %) a do JZD nebo do soukromého hospodaření na půdě jen 33 osob (19,9 %).¹⁴⁶ Mnohem větší počet pracovníků projevil zájem o práci v ČSSS než v JZD. Ke 30. červnu 1955 plnění do státních statků dosáhlo 319 nových pracovníků (162,8 %).¹⁴⁷ Důvody velké úspěšnosti náboru by se daly najít ve snaze zemědělců zajistit si jistotu finančního příjmu ve státních statcích. Nábor do ČSSS však představoval jen zdánlivé úspěchy, ve státních statcích se velmi často střídali zaměstnanci a zvyšovali tím úspěšnost celé akce.¹⁴⁸ Nábor do traktorových stanic nepřinesl tolik úspěchů. Práce traktoristy nebo opraváře ve stanicích příliš nelákala. Výsledek v polovině roku 1955 činil 56,8 % plánu se 167 novými zaměstnanci. Podobná čísla jako u náboru do STS vykazoval nábor z průmyslu a venkova do JZD. Za první pololetí roku 1955 dosáhl nábor z průmyslu s 351 novými pracovníky 55,5 % a s 599 z venkova 58,9 % plánu.¹⁴⁹ Náborová kampaň do zemědělství prošla v první polovině roku 1955 značnými výkyvy způsobenými politickými rozhodnutími z centra. V lednu a únoru nábor v celostátním měřítku zdaleka nedosáhl očekávaných výsledků. Po kritice z úst Viliama Širokého kvůli plnění směrnice X. sjezdu na zasedání ÚV KSČ 10. a 11. února 1955 národní výbory všech úrovní zvýšily produktivitu, ale v květnu a červnu nábor opět poklesl.¹⁵⁰ Stejný vývoj nastal podle statistik i v Pardubickém kraji mezi březnem a červnem 1955. Od začátku března do konce dubna nábor pracovních sil do ČSSS, STS i JZD stoupl ze 443 na 1 061 nových pracovníků (o 25,9 % plánu), mezi začátkem května a koncem června zaznamenal s počtem 441 pracovníků pokles (18,8 %).¹⁵¹

Vzhledem k velkým plánům a přesunům náborová akce vyžadovala značné finanční prostředky. Mezi lety 1954–1956 narostla suma potřebná na nábor na 150 milionů Kčs v celém Československu. Finance proudily různými směry, např. k financování propagace, k náhradě původních platů pro nové zemědělce nebo na úpravu potřebných bytů v pohraničí. Důležitou součástí financování akce a jednou z možných variant, jak průmyslové pracovníky do zemědělství nalákat, byla příslibená finanční náhrada za rozdílné příjmy v průmyslu a zemědělství. Proto se v případě přechodu vyplácela jednorázová částka v hodnotě tří

146 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/68/551, s. 51, zápis ze schůze předsednictva KV 15. 7. 1955.

147 Tamtéž. V celorepublikovém výsledku náborová akce do ČSSS získala 8 405 pracovníků. NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z IX. schůze vládní komise pro řízení náboru do zemědělství dne 9. 7. 1955, s. 1.

148 Tamtéž, s. 2.

149 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/68/551, s. 51, zápis ze schůze předsednictva KV 15. 7. 1955. V celém Československu nábor dosáhl 40 % plánu z průmyslu a 28 % z venkovského obyvatelstva. K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 389.

150 NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z IX. schůze vládní komise pro řízení náboru do zemědělství dne 9. 7. 1955, s. 1.

151 Zatímco nábor do STS mezi začátkem března a koncem června stoupl na 56,8 % plnění plánu úkolu, v ČSSS došlo k odlišnému vývoji; na začátku března nábor dosáhl 59,2 a na konci června 162,8 % plnění. V ostatních směrech plnění – do JZD z venkova a z průmyslu bylo plnění obdobné jako u státních statků. Nejhuře NV plnily náborový plán do pohraničí, kde od března do konce června vystoupal z 9,6 na 29,6 % plánu.

měsíčních platů, které dostával nový zemědělec za svou dosavadní práci v průmyslu.¹⁵² Finanční stránka patřila při návratu k rozhodujícímu faktoru. O snaze zemědělců zachovat si standard příjmů svědčí volba zejména těch JZD, která vykazovala vysokou hodnotu pracovní jednotky.¹⁵³

Značné finanční prostředky spotřebovala další důležitá složka náborové akce – propagace. Především při náboru pracovních sil z průmyslu do zemědělství nebo náboru mládeže do zemědělských škol měli dostat zaměstnanci národních výborů, stranických organizací nebo složek Národní fronty kvalitní oporu v dobře připravených informacích o pracovních příležitostech v zemědělství. Noviny, letáky nebo brožury obsahovaly propagandistické texty a články. Svůj úkol plnil film a rozhlas. Jedním z prostředků cílené propagace při náboru měly být příklady přechodů pracovníků ze zemědělství do průmyslu v krajském tisku. Během období mezi červnem 1954 a červnem 1955 se v něm ale objevily pouze tři krátké články s příklady takových přechodů.¹⁵⁴ Noviny využívaly ve větší míře propagaci náboru pracovních sil do pohraničí. V krajském stranickém tisku *Zář* bylo otištěno mnoho článků o odchodu členů Československého svazu mládeže (dále jen ČSM) do pohraničí na půlroční nebo roční brigády.¹⁵⁵ Slabé výsledky propagace dokonce donutily členy rady KNV uvažovat o umístění velkého poutače na nábor pracovníků z průmyslu na jednom z náměstí v Pardubicích.¹⁵⁶

V prvním roce po X. sjezdu se náborová akce pracovníků do zemědělství potýkala s celou řadou problémů. Velkou nesnáz představovalo přerozdělení úkolů náboru, když jím ministerstvo zemědělství pověřilo odbory pracovních sil společně se zemědělskými správami a odbory národních výborů. Spolupráci komplikovaly nepřesně vymezené úkoly a kompetence, situaci navíc nepomohlo ani zřízení náborové komise v čele s vedoucími odborů pracovních sil a zemědělství na základě vládního usnesení z 2. prosince 1954.¹⁵⁷ Ministerstvo pracovních sil si na začátku roku 1955 stěžovalo na nízkou aktivitu odborů pracovních sil, zemědělské správy. Odbory dokonce nevyvíjely podle stížnosti téměř žádnou činnost. Nejhorší situace z pohledu ministerstva nastala na zemědělské správě rady KNV v Pardubicích. Ta k zajištění náborů vyslala do okresů nedostatečný počet pouhých dvou zaměstnanců z celkového počtu 63.¹⁵⁸ KNV poté kritizoval přístup nižších úrovní národních výborů v kraji, mnohé ONV neposkytly potřebné množství nových pracovníků pro JZD, vypracování seznamů skončilo v mnohých případech u neochoty MNV vyhledávat vhodné kandidáty pro nábor z průmyslu do zemědělství.¹⁵⁹

152 NA Praha, f. MZ – kolegium, kart. 48, signatura 409, 386. schůze kolegia dne 29. 7. 1954, O opatřeních k dalšímu rozvoji STS, s. 1.

153 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/65/536, s. 17, zápis ze schůze předsednictva KV 12. 4. 1955.

154 *Dělník Martinek se rozhodl pro zemědělství*, in: *Zář*, 23. 6. 1954, s. 3; *Nová družstevnice v JZD Parník*, in: *Zář*, 18. 1. 1955, s. 1; *Znovu do zemědělství*, in: *Zář*, 4. 2. 1955, s. 5.

155 Mezi mnohými např. *Z našeho kraje se hlásí 375 chlapců a děvčat do pohraničí*, in: *Zář*, 11. 3. 1955, s. 1; *První brigády mládežníků odjely na Kaplicko*, in: *Zář*, 25. 3. 1955, s. 3.

156 SOA Z, f. KNV P, kn. 59, s. 15, zápis ze schůze rady KNV 15. 3. 1955.

157 NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z II. schůze vládní komise pro řízení náboru do zemědělství ze dne 17. 1. 1955. Návrh statutu okresních a krajských komisí pro řízení náboru pracovníků do zemědělství, s. 1.

158 Tamtéž, Odbor organizovaného náboru – informace pro ministra PS ve věci: Nábor do zemědělství (za měsíc leden) ze dne 23. 2. 1955, s. 6.

159 SOA Z, f. KNV P, kn. 59, s. 41, zpráva odboru pracovních sil z 15. 3. 1955 – Zpráva o plnění úkolů organizovaného náboru a náboru do zemědělství.

Obtíže poněkud jiného rázu přišly ihned po vydání směrnic X. sjezdu. Funkcionáři národních výborů si s nimi nevěděli zpočátku rady. Nebylo úplně jasné, zda by měl nábor provádět odbor pracovních sil, nebo zemědělský odbor při ONV.¹⁶⁰ Další problém v náborové akci způsobili funkcionáři ze závodů ve spolupráci s funkcionáři z ONV tím, že často porušovali svou pravomoc a společně nutili průmyslové pracovníky k návratu do zemědělství. Používali jednoduchých postupů, např. rozvázali s dělníkem pracovní poměr, nebo vedoucí podniků zdůvodnili propuštění snížením výrobního úkolu.¹⁶¹ V Pardubickém kraji přibývaly případy stížností proti „*násilnému převodu pracovníků do zemědělství*“ hlavně v okrese Lanškroun, první obvinění se objevila na samotném počátku náboru v červenci 1954.¹⁶² Stížností proti násilným převodům se na základě upozornění komise pro všeobecné řízení národních výborů při Úřadu předsednictva vlády (dále jen ÚPV) zabýval náměstek ministra pracovních sil. Docházelo podle ní k administrativnímu nátlaku. Hlavní iniciativa při nátlaku nejčastěji přicházela z předsednictev ONV.¹⁶³ Jedním z hlavních motivů při převodu pracovních sil do zemědělství bez přesvědčování nebo pod nátlakem mohla být pouhá snaha naplnit plánovaný počet, funkcionáře ONV zajímalo pouze splnění plánu, méně už potřeby zemědělství. Podle šetření z února 1955 bylo celkem 97 pracovníků z průmyslu vystaveno administrativnímu tlaku.¹⁶⁴

160 SOA Z, f. KNV P, kn. 51, s. 140, zpráva zemědělské správy z 26. 10. 1954 – Agrotechnické otázky – pracovní síly.

161 Stížnost na propuštění ze závodu v Lanškrouně kvůli snižování výrobního úkolu podala Dana Gottwaldová z nedalekých Rudoltic (okr. Lanškroun). Tamtéž.

162 Tamtéž. Na násilný převod si u prezidenta stěžovali už v červenci 1954 převedení pracovníci Jaroslav Mrázek a Marie Urbanová. V obou případech ale Kancelář prezidenta republiky požadovala po KNV pouze vysvětlení, proč se převodem zabývala zemědělská správa, a nikoliv odbor pracovních sil. Na žádost pracovního odboru KNV se případem konkrétněji zabývala rada ONV Lanškroun, v obou případech se shodla, že se nejednalo o administrativní nátlak a oba byli přesvědčováni. SOA Z, f. KNV P, kart. 703, sign. 048.3, Stížnosti všeobecného rázu s replikami z okresů Lanškroun, Litomyšl, Pardubice město, s. 354–356.

163 NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Dopis Josefa Dubského, sekretáře komise pro otázky všeobecného řízení NV při ÚPV, pro MPS z 9. 2. 1955

164 SOA Z, f. KNV P, kn. 56, s. 174, zpráva zemědělské správy a odboru pracovních sil ze schůze 15. 2. 1955 – Návrh akčního plánu náboru pracovníků do zemědělství v roce 1955.

Obrázek 4 | takovým způsobem se v Chrudimi zobrazoval postup žňových prací kolem roku 1950. Přehled doplňovala také tabule cti a hany. Zdroj: Východočeské muzeum v Pardubicích

Některé podniky se snažily být v průběhu akce aktivní, např. na počínání Tesly Lanškroun přišla stížnost: „Nyní probíhá v našem nár. podniku akce rozvazování pracovních poměrů s těmi zaměstnanci, kteří mají – neb jejich rodiče – hospodářství ať již soukromé [...] nebo v JZD.“¹⁶⁵ V Tesle Pardubice vypracovalo vedení závodu na základě požadavků MNV okresu Pardubice seznam možných adeptů z řad pracovníků pro nábor, kteří přišli do závodu v letech 1950 a 1951 ze zemědělství.¹⁶⁶ Mnoho závodů však odmítlo své zaměstnance propustit. Jejich odpor proti rozhodnutí převodu pracovníků plynul především z celkového nedostatku pracovních sil v padesátých letech. Motiv nepouštět pracovníky zpět spočíval také ve snaze udržet si osvědčené kvalifikované pracovní síly. Mnoho lidí přišlo do průmyslu už na začátku padesátých let, během několika let nabrali zkušenosti a závod se jich nechtěl zbavovat.¹⁶⁷ Závody se nestavěly na odpor pouze proti trvalému uvolňování pracovních sil do zemědělství, ale také proti dočasnému uvolnění na brigády. Na podzim 1954 odmítl podnik KOVO Chotěboř poskytnout traktorovým stanicím pět pracovníků na tříměsíční brigádu; na brigádu do STS nechtělo pustit své pracovníky celkem jedenáct chrudimských podniků.¹⁶⁸ Vedení některých závodů nepouštělo své zaměstnance ani na víkendovou brigádu sběru brambor.¹⁶⁹

165 SOA Z, f. KNV P, kart. 703, sign. 048.3, Stížnosti všeobecného rázu s replikami z okresů Lanškroun, Litomyšl, Pardubice město, s. 366.

166 SOA Z, f. KNV P, kn. 51, s. 116, zápis z diskuse na schůzi rady 26. 10. 1954.

167 Objevily se stížnosti obecnějšího rázu, např. na zasedání pléna KNV Pardubice 25. 9. 1954 se člen pléna zmínil, že ředitelé továren odmítají pouštět své zaměstnance do zemědělství (SOA Z, f. KNV P, kn. 4, zápis ze schůze 25. 9. 1954, s. 3). Podobná zmínka se objevila na radě KNV už v červenci 1954 (SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 6). Stejně tak padla zmínka o odmítání podpory ze strany ředitelů podniků ještě 14. 6. 1955 (SOA Z, f. KNV P, kn. 63, s. 92).

168 SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 742 – zpráva zemědělské správy o průběhu podzimních polních prací na radu KNV ze dne 28. 9. 1954.

169 SOA Z, f. KNV P, kn. 51, s. 15, diskuse na schůzi rady 12. 10. 1954.

Podniky musely v mnohých případech i přes nesouhlas svých vedoucích ustoupit potřebám národního hospodářství vyplývajících ze sjezdových směrnic, podřídit se musely i větší průmyslové závody, jako např. zmíněná Tesla Pardubice. K dalšímu konkrétnímu případu konfrontace mezi podnikem a KNV Pardubice kvůli zamítnutí pustit pracovníka došlo v první polovině roku 1955. Vlastník zemědělské usedlosti včetně pole o výměře 7,81 ha v Nové Lhotě (okr. Čáslav) a v té době zaměstnanec cukrovaru v Ovčárech v okrese Kolín (Pražský kraj) Alois Dvořák pronajal už v roce 1945 své pozemky, ale po deseti letech nájem vypršel a KNV Pardubice nutil Dvořáka k návratu na jeho pole, aby zajistil výrobu. Cukrovar se zastal svého zaměstnance, nechtěl o něho přijít. Dvořák si raději opatřil lékařské osvědčení, že nemůže pracovat na poli.¹⁷⁰

Objevil se však i případ, kdy se funkcionáři KNV obávali konfrontace kvůli uvolnění pracovní síly. Zemědělská správa KNV v roce 1955 přiznala, že důležité a výsadní postavení, jaké měly mezi ostatními Československé dráhy (dále jen ČSD), vedly k opatrnému zasahování do vztahu zaměstnavatel–zaměstnanec. Jednalo se konkrétně o případ pracovníka z obce Horušice (okr. Přelouč), který působil jako výpravčí v Kolíně (Pražský kraj). MNV Horušice žádal, aby se výpravčí vrátil do zemědělství na pole své matky o výměře 10 ha. Jeho matka hospodařila jen na 0,3 ha a zbytek pronajímala. MNV s odvoláním na vládní usnesení z 2. prosince 1954 na posílení zemědělství pracovními silami a odborníky přitom upozorňoval: „*Je jejím zákonným dědicem, a proto také musí mít o obdělávání zmíněné půdy prvořadý zájem.*“ V dubnu 1955 přišla z KNV odpověď s netypickým odůvodněním, že nelze nikoho násilně donucovat k návratu do zemědělství navzdory vlastnictví nebo zákonnému dědictví: „*Žádné takové zákony ani směrnice neexistují.*“ Jen zástupci KNV mohli ve spolupráci s podnikem „přesvědčovat“ dědice, v případě ČSD to odmítli vzhledem ke zmíněnému prominentnímu postavení.¹⁷¹ Opačný případ zažil Josef Hrabáček, člen Sboru národní bezpečnosti (dále jen SNB) z České Třebové, podle ONV Lanškroun se měl postarat o pole v obci Výprachtice podle vládního nařízení č. 50/1955 Sb., o některých opatřeních k zajištění zemědělské výroby. Hrabáček v případě pole poukazoval na fakt, že podle stejného zákona nabídl půdu státu zadarmo, přesto na něho ONV vyvíjel nátlak, aby půdu zajistil.¹⁷²

Svou roli hrál i návrat kulaků zpět do zemědělství na základě směrnic X. sjezdu. Často záleželo na výkladu směrnic, např. na podzim 1954 přijalo JZD Zehuby (okr. Čáslav) čtyři kulaky, kterým na základě zákona č. 55/1947 Sb., o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu, odebraly úřady na začátku padesátých let půdu. Kulaci smíření se ztrátou půdy odešli pracovat do průmyslových odvětví. Při návratu do JZD spolupracovali se souhlasem ONV i OV KSČ Čáslav při podzimních pracích a poté měli opustit JZD a pracovat jako zaměstnanci ČSSS. Ale JZD protestovalo, kulaky nechtělo pustit, vedoucí JZD poukazovali na nedostatek pracovních sil. Dokonce přijali tři kulaky za členy. Vše se projednávalo až u vedení zemědělské správy KNV Pardubice. JZD podlehl tlaku, kulaci odešli pracovat do státních statků a MNV Zehuby byl donucen vytvořit komisi pro nábor pracovních sil.¹⁷³

170 SOA Z, f. KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost a její vyřízení případu Aloise Dvořáka, zaměstnance cukrovaru v Ovčárech.

171 SOA Z, f. KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, Vyřízení případu stížnosti k navrácení zaměstnance Československých drah Stárka z Horušic zpět do zemědělství z dubna 1955.

172 SOA Z, f. KNV P, kart. 1980, sign. zem/6, stížnost Josefa Hrabáčka (zaměstnanec MV-O-VB) z České Třebové (UO) proti rozhodnutí ONV v LA z 10. května 1956.

173 SOA Z, f. KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, přešetření stížnosti JZD Zehuby na postup ONV Čáslav ve věci odebírání pracovních sil z 14. listopadu 1955.

Při zvyšovaném tempu kolektivizace docházelo k nuceným návratům do zemědělství, aby pracovníci z jiných oborů nuceně posílili nově vznikající JZD ve své obci. Pro mnohé znamenal přestup do zemědělství zhoršení životní úrovně. Někteří se dokázali se situací smířit. Rezignovaný dopis své příbuzné poslala v létě 1958 Milada Šimová z Vojnova Městce (okr. Chotěboř), v němž napsala: „... podepsali jsme přihlášku do JZD. Mne nechají do jara dělat v nynějším zaměstnání, ale zjara musím dělat v zemědělství.“¹⁷⁴ Zákazy odchodu nebo nucené odchody provázely po X. sjezdu posilování zemědělství pracovními silami. Důvodem k nuceným návratům z průmyslu bylo vlastnictví půdy, které kdysi zemědělec opustil nebo zdědil po rodičích či příbuzných. V takovém případě získali funkcionáři na místní či okresní úrovni pádný argument pro zahájení převodu průmyslového dělníka, bývalého zemědělce, zpět do průmyslu.

O dalším postupu nábory pracovních sil do zemědělství, především do JZD, podobně jako o vývoji kolektivizace v Československu rozhodlo zasedání ÚV KSČ na konci června 1955. Nejenže zvrátilo po dvou letech postup v kolektivizaci, ale také upravilo dosavadní podobu nábory pracovních sil. Na základě červnového zasedání uložilo ministerstvo pracovních sil získat kromě probíhajícího nábory 10 000 nových pracovníků mimo plán. Další náborový úkol se týkal brigádnické pomoci pohraničí ze strany ČSM, a to také v počtu 10 000. ÚV KSČ dále chystal nábor „2 000 nejuvědomělejších členů strany, stranických funkcionářů a předních pracovníků na závodech, kteří zaujmou vedoucí místa v JZD, STS a na státních statcích“.¹⁷⁵ Účelem nábory dvou tisíců funkcionářů nebo pracovníků nebylo zvýšení zemědělské výroby, ale mělo to vést ke stabilizaci JZD, STS nebo ČSSS po politické stránce. ÚV určil k přerozdělení pro Pardubický kraj 151 zkušených dělníků nebo stranických funkcionářů, členů strany – 69 pro JZD, 41 pro STS, 37 pro ČSSS a 4 zemědělské odborníky pro ONV.¹⁷⁶ Podobné akce nebyly ničím výjimečným, zčásti se vedení komunistické strany inspirovalo i Sovětským svazem a velkými akcemi na posílení kolchozů. Tam jedna z nejrozsáhlejších akcí svého druhu probíhala v zimě na přelomu let 1929 a 1930 při vrcholu sovětské kolektivizace, kdy sovětské stranické vedení ve velkém projektu na ideologické posílení venkova a kolchozů vyslalo okolo 25 000 zkušených dělníků ze závodů z velkých měst. Tito dělníci prožívali na venkově nejrůznější přivítání a následný pobyt. V mnohých případech je možné mluvit o paralelách s československou snahou vyslat dělníky na venkov – od odmítání až k nezájmu podniků uvolňovat své zkušené dělníky z výroby. Příběh 25 000 zkušených dělníků zpracoval do románové podoby spisovatel a nositel Nobelovy ceny za literaturu Michail Šolochov v románu *Rozrušená země*.¹⁷⁷

Situace s odborníky v Pardubickém kraji byla tristní. Pouze čtyři z celkového počtu 292 zaměstnanců ONV v kraji dosáhli vysokoškolského vzdělání v zemědělských oborech. Střední zemědělskou školu jich dokončilo 30 a dalších 36 mělo dvouletou zemědělskou školu, tedy pouze čtvrtina zaměstnanců ONV absolvovala alespoň některý stupeň zemědělského vzdělání. V zemědělských oborech pracovalo nebo studovalo celkově 59,2 % zaměstnanců ONV (173).¹⁷⁸ Zemědělství tedy nutně potřebovalo odborné posílení. V roce 1954 mohl být za kvalifikovanou sílu považován kdokoli s dokončeným středoškolským zemědělským

174 K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 113.

175 NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství. Návrh na opatření splnění usnesení ÚV KSČ z 29. a 30. 6. o posílení zemědělství pracovními silami z 12. 7. 1955, s. 1.

176 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/126, s. 15, zápis ze schůze pléna KV 10. a 11. 9. 1955.

177 Akce na posílení kolchozů dělníky z měst probíhala i v rámci sovětské kolektivizace: více L. VIOLA, *The Best Sons*.

178 SOA Z, f. KNV P, kn. 3, Zápis schůze pléna z 9. 1. 1954, zpráva Za další rozvoj zemědělské výroby – o opatřeních k úspěšnému plnění výkupu zemědělských výrobků v roce 1954, s. 13.

vzděláním. Ve stejném roce stoupla aktivita v rámci získávání odborníků do zemědělství. V kraji se podařilo získat 220 nových odborníků, z čehož 195 absolvovalo vysokou školu a 20 vyšší odbornou zemědělského směru.¹⁷⁹ Čtyři odborníci v roce 1955 znamenali spíše splnění předepsaného úkolu, ale snaha o zvýšení kvalifikace zemědělců, družstevníků či funkcionářů národních výborů mohla být jednou z cest z krizového nedostatku pracovních sil. Jinými slovy řečeno – aplikování intenzivní metody v otázce pracovních sil před dosud užívanou extenzivní.

V následujících letech však po zahájení nové vlny kolektivizace v červnu 1955 nastal nový odliv pracovníků ze zemědělství, a tak náborová akce na posílení nakonec svůj plán splnila ziskem okolo 80 000 pracovníků úkol pouze ze čtvrtiny.¹⁸⁰ Nábor tedy svým výsledkem nedopadl podle plánů a očekávání. Na venkově nenastal potřebný zájem a ani zaměstnanci v závodech z náboru nebyli nadšení. Svou roli hrála také uvadající prestiž zaměstnání v zemědělství v očích společnosti. Obraz JZD, STS, ČSSS nebo i soukromého hospodaření pošramotila předchozí kolektivizační léta a hlavně špatné ekonomické výsledky v zemědělství. Při volbě budoucnosti byla pro lidi důležitým kritériem dosažitelná výše výdělků, což se odráželo jak v nízkém zájmu zaměstnanců v průmyslu o případnou práci v zemědělství, tak u školní mládeže, která preferovala obory v průmyslové výrobě.

Problém pracovních sil dobře ilustruje potíže komunistického režimu v řízení ekonomiky. Kolektivizace zemědělství měla odčerpat pracovní síly ze zemědělství za pomoci zakládání JZD, scelování půdy a efektivnějšího využití mechanizace. Při zvýšené industrializaci na počátku padesátých let bylo zapotřebí přesunout velké množství pracovníků do těžkého průmyslu. Po krizi režimu a zahájení tzv. nového kurzu musel komunistický režim změnit pohled na zemědělství a v rámci X. sjezdu vyhlásil návrat pracovníků z průmyslu do zemědělství, kde jen to bylo možné. Od překotné kolektivizační vlny v letech 1957 a 1958 docházelo jak k náborům do průmyslu, tak k nuceným návratům pracovníků do zemědělství, zejména do nově vzniklých JZD. Přesuny zpět do zemědělství provázely perzekuce a výhrůžky. Vedení KSČ často měnilo politiku pracovních sil. Důležitější ovšem bylo, že zemědělství ztratilo prestiž, převážně mladé už nelákalo. Reálně hrozilo, že zemědělství bude pouze odvětvím postarších pracovníků.

Odčerpání pracovních sil ze zemědělství bylo všeobecným projevem zvýšené industrializace, v rámci kolektivizace však pracovníci odcházeli v masovém měřítku a jejich odchod mohl ohrozit zemědělskou výrobu. Podobně na tom byly i ostatní státy východního bloku, např. Polsko. Vzhledem k blízkosti města většina dělníků z venkova za prací dojížděla. Podíváme-li se na situaci v Sovětském svazu, zde vlivem kolektivizace odešla ze zemědělství mnohem větší část obyvatelstva, noví dělníci se ve městech usazovali a venkovu hrozilo vyhlídění.

179 NA Praha, f. MPS, kart. 85, sign. 10-1001-4 – Nábor dorostu, zpráva o rozmístění mládeže v roce 1954 a návrh některých opatření k rozmisťování mládeže a zajištění její výuky v příštích letech, příloha – odborníci do zemědělství. V českých krajích se podařilo získat víc odborníků do zemědělství pouze v Ústeckém kraji (238), náborové akce získaly celkem 1 302 odborníků (16,9 %), v celém Československu 2 479 odborníků.

180 V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 428.

→ 2 ←

Jednotná zemědělská družstva

V únoru 1949 přijalo Národní shromáždění zákon č. 69/1949, o jednotných zemědělských družstvech. Jeho přijetím vyvrcholily dlouhodobé přípravy komunistického režimu k zahájení kolektivizace. Diskuse o podobě kolektivizace probíhaly v rámci ÚV KSČ již od léta 1948, přičemž nejvýznamnější jednání proběhlo 14. října 1948.¹⁸¹ Národní shromáždění položilo zákonem o JZD právní základ pro jejich budování. V první fázi kolektivizace do roku 1953 docházelo ke schvalování dalších dokumentů upravujících chod JZD nebo jejich vnitřní podobu. Ihned po vydání zákona se objevil v *Zemědělských novinách* otisk prvních vzorových stanov JZD.¹⁸² Vzorové stanovy ve finální podobě oficiálně schválili delegáti I. celostátního sjezdu JZD 15. února 1953. Následně je 17. února potvrdila i vláda.¹⁸³ Ve stanovách došlo k dotvoření konečné podoby JZD.¹⁸⁴ Člen družstva v nich mohl najít ustanovení od struktury JZD, způsobu odměňování až po organizaci. V prvních letech kolektivizace, jak později ještě nastíníme, provázely chod JZD různé nesrovnalosti, takže svůj vývoj doznaly např. způsob odměňování i definice členství. Podobu JZD vedoucí představitelé komunistické strany, úředníci, ale zčásti i družstevníci, neustále dotvářeli a upravovali, a tak po celou dobu kolektivizace postupně nabírala různé formy.

V následující kapitole bude vedle vývojových tendencí soustředěna pozornost na postupné utváření a změny podoby JZD. Lze ji tak pojmout jako určitý úvod do problematiky JZD, přičemž z našeho pohledu se již není nutné zabírat definicemi základních pojmů ve vztahu k jejich pravému významu, jako např. družstvo, družstevník apod. Naší snahou bude nabídnout základní přehled o JZD z hlediska jejich činnosti, vnitřní struktury a způsobu odměňování. V následujících podkapitolách představíme základní faktory, které bezprostředně ovlivňovaly chod JZD nebo se staly každodenní součástí života družstevníků.

→ 2.1 Výrobní typ

V drtivé většině studií s tematikou JZD lze nalézt zmínky o výrobních typech, ani v této studii je tedy není možné opomenout jako jeden z výchozích bodů. Výrobní typy určovaly stupeň zapojení družstevníků do systému JZD, jejich podíl na společné práci a na odměně, rozorání mezi atp. Typy byly v československé kolektivizaci celkem čtyři a „měly přispět k tomu, aby rolníci překonali mentalitu individuálních výrobců a adaptovali se na kolektivní způsob práce.“¹⁸⁵ Podle zákona o JZD nejdříve zájemci o společné hospodaření v počtu 5–10 členů založili v obci tzv. přípravný výbor a ze svého středu zvolili předsedu,¹⁸⁶ jejich další kroky poté zpravidla vedly k výrobním typům. Finální podobu jednotlivých typů představil v únoru 1950

181 O diskusích uvnitř ÚV KSČ více srov. J. JUNĚCOVÁ – J. PŠENIČKOVÁ (eds.) *Zemědělské družstevnictví... 1948–1949*, s. 31–49. *Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ ze dne 14. října 1948 zabývající se zemědělskou politikou KSČ po únoru 1948 s usnesením*. K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 137–153, kapitola *Hledání cesty*. K. JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků...*, s. 56–58. O vizi družstev a podobě návrhů a jejich genezi píše více Pavel Novák: Pavel NOVÁK, *Cesta k JZD*, Prameny a studie 48, 2012, s. 76–91.

182 *Zemědělské noviny*, 27. 3. 1949, s. 3–5.

183 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 49–60. *Vzorové stanovy jednotných zemědělských družstev, přijaté na I. celostátním sjezdu jednotných zemědělských družstev a schválených vládou Československé republiky*.

184 Jana BUREŠOVÁ, *Združstevňování nebo kolektivizace...*, s. 224.

185 V. PRŮCHA a kol. *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 358.

186 Srov. §5, odst. 1, zákona 69/1949 Sb. *O jednotných zemědělských družstvech*. Dostupné z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-69#p5> [citováno dne 12. 10. 2018].

generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský,¹⁸⁷ ale jejich představování uvnitř strany a vlády probíhalo již delší dobu a např. na začátku roku 1950 přišly na program schůze kolegia ministra zemědělství.¹⁸⁸

VI. typu měla probíhat sklizeň společně, člen z ní obdržel podíl ze své parcely. Společná sklizeň, ale především společná rostlinná výroba probíhaly ve II. typu na scelených lánech, v tomto typu provedli družstevníci rozorání mezí, tzv. hospodářsko-technickou úpravu půdy (dále jen HTÚP), a sklizeň rozdělili podle vložené výměry. Ve III. typu měli družstevníci společnou rostlinnou i živočišnou výrobu, produkci družstevníci dělili mezi sebe podle vykonané práce, ale částečně také podle vkladu, mohli však rovněž vlastnit malé individuální hospodářství, tzv. záhumenek. Později některá JZD přestupovala výše i na IV. typ, kdy družstevníci obdrželi odměnu pouze na základě vykonané práce bez ohledu na vklad.¹⁸⁹

Pokud porovnáme situaci se zahraničím, tak i v Sovětském svazu rozlišovali období výrobních typů – TOZ,¹⁹⁰ artěl a komuna. V TOZu bylo společně obdělávání půdy, artěl se nacházel v socializaci na půli cesty od TOZu ke komuně a nakonec v komuně kolchozníci měli společné vlastnictví, výrobu a produkci.¹⁹¹ I. a II. typ v Československu tak odpovídal TOZu a III. artělu.¹⁹² Vzhledem k uvedené charakteristice lze hovořit o IV. typu stále spíše jako o artělu na vyšší úrovni než o komuně. Stejný postup u družstev I.–III. typů využívali komunističtí funkcionáři při uplatňování kolektivizace v Maďarsku, Polsku a NDR, jen v Československu postoupili ještě dále a omezili vlastnictví členů IV. typem, „*jenž legálně umožnil, že právo na užívání družstvem bylo nadřazeno vlastníkům půdy*“.¹⁹³ V Maďarsku družstevníci rozlišovali také typy podle vkladu a výdělky rozdělovali na stupnici od vkladu vlastnictví směrem k vykonané práci, podobně jako v Československu. Odlišnosti v NDR a Polsku nebyly výrazné, jen v Polsku si družstevníci rozdělovali odměny ve II. typu podle vzorce, kde cca dvě třetiny odměny záležely na odvedené práci a zbytek na vkladu půdy a inventáře.¹⁹⁴

187 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 178.

188 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 5, inv. č. 70, 71. schůze kolegia 6. ledna 1950, Zásady finančního plánování v JZD – Finanční plánování u vzorných JZD, s. 3–8.

189 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, 178–179. Václav PRŮCHA a kol. *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 358–360. J. BUREŠOVÁ, *Združstevňování nebo kolektivizace...*, s. 224.

190 TOZ je zkratkou ruského Товарищество по совместной обработке земли, což v překladu znamená *Společenství pro společné obdělání půdy*.

191 L. VIOLA, *The Best Sons...*, s. 257–258.

192 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 5, inv. č. 70, 71. schůze kolegia 6. ledna 1950, Zásady finančního plánování v JZD – Finanční plánování u vzorných JZD, s. 3–8.

193 Nigel SWAIN, *Typologie východoevropských podob...*, s. 46.

194 Tamtéž.

Obrázek 5 Slavnostní svod dobytka do společných chlévů v JZD ve Skutči (okr. Hlinsko). Slavnostní ráz podtrhla přítomnost žáků ze škol či pionýrů. Zdroj: Východočeské muzeum v Pardubicích

Přechodné výrobní typy ovšem v průběhu kolektivizace podléhaly momentálnímu vývoji a také potřebám komunistického režimu na venkově. Využívání typů bylo odlišné v roce 1950 po uvedení do praxe a jiné ve druhé polovině padesátých let, tedy v závěru kolektivizace. Nelze pominout, že v prvních letech kolektivizace, tj. do roku 1953, úřady využívaly při zakládání všechny čtyři typy, navíc existovaly tzv. přípravné výbory a nakonec i blíže neurčená JZD bez typu. Na začátku padesátých let, před krizí komunistického režimu a zároveň velkou krizí kolektivizace, docházelo v Pardubickém kraji k zakládání všech typů JZD včetně přípravných výborů a JZD bez typů, např. v dubnu 1951 KV KSČ Pardubice napočítal 81 JZD I. typu, 97 JZD II. typu, 75 JZD III. typu, 5 JZD IV. typu, 83 PV a JZD bez typu.¹⁹⁵

195 SOA Z, KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/4/65 – zápis ze schůze pléna z 14. a 15. dubna 1951, referát, s. 30.

JZD bez typu jsou v pramenech také uváděna jako „bez provozního řádu“ (SOA Z, KNV P, kn., s. 176, Zpráva o činnosti IX. referátu, s. 3).

Není ovšem podstatné přesně vypisovat, v jakém roce bylo v kraji kolik provozních typů, jako spíše popsat praxi při jejich užívání. Změnu nepochybně přinesla krize kolektivizace mezi lety 1953–55, kdy docházelo k rozpadům JZD. Vlivem těchto rozpadů převážně II. typů nebo jejich přechodů na nižší typy došlo ke změně praxe zakládání podle typů v dalších letech. Po zániku mnoha JZD přežilo po roce 1954 v Pardubickém kraji pouze jediné JZD II. typu, společně s přeživšími JZD I. typu ale existovala pouze pro účel statistiky. Co se týče plánování a výhledů KNV Pardubice, rada počítala pouze s JZD III. a IV. typů, kterých na dlouhou dobu zůstalo 289. I. a II. typy zůstaly stranou bez povšimnutí, jejich existenci zemědělská správa KNV opomíjela. Z hlediska zakládání JZD po obratu kolektivizace v roce 1955 se tento trend nezměnil. JZD II. typu družstevníci nezakládali a spíše hospodařili přímo v JZD vyšších typů. Při hodnocení třetího čtvrtletí roku 1955 ministerstvo zemědělství počítalo ve statistice jen se dvěma variantami: na jedné straně s III. a IV. typy JZD a na druhé straně s přípravními výbory¹⁹⁶ a zemědělci je částečně využívali – ve třetím čtvrtletí jich bylo založeno celkem deset, JZD devět.¹⁹⁷ Z pravidelně vydávané statistiky o počtu JZD v roce 1956–1959 pro zemědělskou správu (či později správy zemědělství a lesního hospodářství, popř. odboru zemědělství a lesního hospodářství) KNV Pardubického kraje už nevyplývá, jaký typ JZD byl založen. Z toho lze usuzovat, že družstevníci museli zakládat JZD vyšších typů. O zakládání JZD na konci padesátých let Jiří Pernes tvrdí: „JZD, která vznikala v té době, byla družstva IV. typu; jiný typ již zakládán být nemohl... jejich členové byli odměňováni pouze podle vykonané práce; velikost majetku, vloženého do družstva, nehrála žádnou roli.“¹⁹⁸ Tento obecný trend vedle Pardubického kraje potvrzuje i sousední Jihlavský kraj, konkrétně okr. Jihlava, kde do roku 1953 vznikala JZD všech typů, v krizi se rozpadla převážně JZD II. typu a po roce 1955 a zahájení rozhodujícího tažení KSČ za dokončení kolektivizace dochází už jen k zakládání III. a IV. typu.¹⁹⁹ Potom jistě byla na místě obava mnoha nových družstevníků vstupujících v roce 1957, 1958, že vstupem přijdou o svá pole i majetek. Ve druhé polovině padesátých let nevznikala v Československu již téměř žádná JZD v podobě TOZ, spíše se přecházelo k sovětské formě označované jako artěl.

→ 2.2 Předseda JZD

Vnitřní uspořádání JZD vycházelo ze vzorových stanov. Jejich autoři se v nich snažili zakotvit alespoň základní princip tradičního družstevnictví, ve kterém nechybí podmínka: „Členská schůze je nejvyšším orgánem družstva.“²⁰⁰ Členská schůze měla schvalovat velkou řadu záležitostí a chod JZD, praxe řízení však byla jiná. Rozhodující slovo připadlo hlavně předsedovi JZD, jehož funkce a moc z ní vyplývající zastínily členskou schůzi i představenstvo, v některých případech mohl předseda dokonce aspirovat i na nejlivnějšího muže v obci. Vyskytly se i případy, kdy předseda JZD zároveň zastával funkci předsedy MNV. Takovou skutečnost řešil

196 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 60, inv. č. 486, Schůze kolegia ze dne 5. ledna 1956. Zpráva o výsledcích hospodaření JZD za III. čtvrtletí, příloha tabulka Kontrola celoročního výrobního plánu v JZD.

197 Tamtéž.

198 J. PERNES, *Kolektivizace zemědělství...*, s. 30.

199 Jaromír KARPÍŠEK, *Vývoj půdní rozlohy zemědělských závodů na Jihlavsku v období kolektivizace 1949–1959*, Východočeské listy historické 35, 2016, s. 77–78.

200 J. PŠENÍKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 58. Ve vzorových stanovách kolchozů v Sovětském svazu z roku 1930 byla zmínka o kolektivním vedení několika funkcionářů, funkcí předsedy se autoři nijak nezabývaly, až v revizi v roce 1935 stanovy upravili tak, aby vznikla přesně vymezená funkce. S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 184–185.

i ONV Vysoké Mýto v obci Hrušová.²⁰¹ Někteří předsedové kumulovali i další funkce, např. v obci Vlčnov (okr. Chrudim) František Hrdý vykonával současně funkci předsedy JZD a MNV, a navíc byl vyživovacím referentem ONV.²⁰² V některých případech muselo dojít ke sloučení funkce předsedy JZD a MNV.²⁰³ Na narůstající vliv předsedů JZD v obcích, a v tomto případě částečně i představenstva, poukazoval KNV v Pardubicích v obcích Dolní Újezd a Čistá v okr. Litomyšl: „... *mocensky – řídí veškerou činnost v obci tak, aby to vyhovovalo JZD.*“²⁰⁴

Předseda JZD patřil k lidem s poměrně velkou mírou moci na venkově. V první fázi kolektivizace pocházel ve většině případů z řad zemědělců zakládajících JZD nebo přípravný výbor. V Československu nebyla obvyklá situace, že by předseda pocházel z řad městských dělníků jako v případě sovětské kolektivizace.²⁰⁵ V rámci stabilizace a posílení některých JZD odborníky přišel předseda např. z jiné části kraje, jako tomu bylo v případě Františka Štěrbý, který se v červnu 1953 stěhoval jako předseda JZD Kasalice (okr. Přelouč) do jednoho z ekonomicky nejslabších JZD v kraji – Janova (okr. Litomyšl),²⁰⁶ nebo v JZD Herálec (okr. Hlinsko), kde před rozpadem působil externí organizátor s platem od KNV.²⁰⁷ S. Fitzpatricková dělí v sovětském prostředí předsedy na pocházející zvenčí a zevnitř dané obce.²⁰⁸ V Československu byla praxe taková, že předseda pocházel z dané obce, k případům podobným zmíněnému Štěrbovi nebo organizátorovi v JZD Herálec docházelo jen vzácně.

Přehlíženou je otázka žen na pozici předsedkyně JZD. V čele JZD se totiž objevovaly sporadicky. Žena působila např. v čele JZD Vinařice (okr. Přelouč). Předsedkyni stihl smutný osud. Byla manželkou dělníka pracujícího ve městě a spolupracovala ve vedení s další ženou. Po její smrti vedla JZD sama a pod tíhou tlaku ze strany nespolupracujících družstevníků zkolabovala. Družstevníci a družstevnice si na ni stěžovali u redakce časopisu *Beseda venkovské rodiny*, protože je při stížnostech na ONV nikdo nebral vážně, a naopak vedení ONV se zastávalo předsedkyně.²⁰⁹ Tento časopis ve svých článcích občas představoval i další předsedkyně JZD. V březnu 1957 redaktoři uvedli článek s názvem *Rychle, moudře a s úsměvem* o předsedkyni JZD Újezd (okr. Přelouč) Bohumile Janouchové. Cílem článku bylo představit ženu ve vedení JZD a vyzdvihnout její úspěchy.²¹⁰ Necelé dva roky před vydáním článku v květnu 1955 hlásil KV KSČ na zemědělské oddělení ÚV KSČ, že Janouchová svůj úkol v čele nezvládá a kvůli ekonomickým problémům podalo 12 družstevníků odhlášky (5 z nich je po pohovoru stáhlo). KV neobviňoval Janouchovou, ale JZD Újezd a ONV Přelouč z neochoty předsedkyni pomoci.²¹¹

201 SOA Z, KNV P, kn. 35, s. 337, zpráva IX. referátu Průzkum JZD Hrušová, s. 4.

202 SOA Z, KNV P, kn. 26, s. 292, zpráva IX. referátu – Průzkum JZD vyšších typů, kde byly provedeny agrotechnické úpravy, s. 2.

203 SOA Z, KNV P, kn. 24, (nečíslováno), zpráva IX. referátu Průběh podzemních prací – Organizační upevnění JZD, s. 5.

204 SOA Z, KNV P, kn. 117, s. 4, projednávání Informativní zprávy o průběhu výkupu obilí na okrese Litomyšl.

205 Více viz příběhy 25 000 dělníků v rámci sovětské kolektivizace – L. Viola, *The Best Sons*.

206 SOA Z, KNV P, kn. 39, s. 443, zpráva IX. referátu – Zpráva o plnění posjezdové kampaně, s. 2.

207 NA, ÚV KSČ – odd. zem., sv. 52, a. j. 701, s. 13. Zpráva k usnesení ÚV KSČ ke zvýšení péče strany o řešení otázek rozvoje a upevňování JZD.

208 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 186.

209 SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, vypořádání stížnosti redakce časopisu *Beseda venkovské rodiny* na poměry v JZD Vinařice z 22. října 1955.

210 *Beseda venkovské rodiny*, 13, 17. 3. 1957, s. 3. Zde lze zmínit i článek z jiného kraje – konkrétně *Kublovská předsedkyně* o Marii Kratochvílové z Kublova v Pražském kraji, *Beseda venkovské rodiny*, 46, 18. listopadu 1955, s. 5–6.

211 NA, ÚV KSČ – odd. zem., sv. 52, a. j. 701, s. 14. *Zpráva k usnesení ÚV KSČ ke zvýšení péče strany o řešení otázek rozvoje a upevňování JZD.*

Družstevníci často psali stížnosti na předsedy JZD,²¹² především na jejich hrubé chování či špatné a netransparentní hospodaření s prostředky JZD. Jednalo se o jednu z možností, jak se případně vypořádat s nespravedlností uvnitř družstva. Členové družstva převážně poukazovali na nevhodné chování předsedů. Na despotické zacházení předsedy JZD Krchleby (okr. Čáslav) Karla Crkala upozornil anonym, a navíc přidal stížnost, že předseda záhadným způsobem přišel k finančním prostředkům a koupil si v roce 1954 auto východoněmecké značky *Ifa* cca za 22 000 Kčs. Šetřením zástupci KNV přišli na neúměrně velké množství vyplacených pracovních jednotek pro předsedu i jeho manželku.²¹³ Na podzim 1955 provedli zaměstnanci zemědělské správy KNV Pardubice prověrky v JZD okr. Ústí nad Orlicí kvůli nelichotivým ekonomickým výsledkům. V JZD Dolní Libchavy (okr. Ústí nad Orlicí) hovořili s družstevníky o organizaci a ti si stěžovali především na předsedu, jeho autokratické chování, spolupráci se zootechnikem při černém obchodu s koňmi a častou návštěvu místního hostince. Družstevníci dokonce doporučovali prověřit, zda nedluží hostinskému.²¹⁴ Členové družstva citlivě reagovali i na případy, kdy se předseda obohacoval na úkor JZD. Např. v JZD Dřevíkov (okr. Hlinsko) působil dočasně na postu předsedy družstevní účetní Oldřich Kořen. Stížnost na jeho osobu poukazovala na nesrovnalosti v účetnictví. Kořen nepochybně prováděl účetní machinace, ale spojení funkcí předsedy a účetního mu umožňovalo vyhýbat se kontrolám nejrůznějšími způsoby. V roce 1954 jako předseda JZD pořádal v místním hostinci vepřové hody. Podle stížnosti použil 25 kg masa z hodů na úplatky pracovníkům zemědělského odboru ONV Hlinsko a také pro úředníky Státní banky, kteří kontrolovali účetnictví. Pozdější prověrka zemědělské správy KNV Pardubice ovšem účetní nesrovnalosti nepotvrdila.²¹⁵ Vepřové maso bylo často využíváno pro nejrůznější spekulace (nejen) mezi předsedy. Podle zpráv zemědělské správy KNV choval předseda JZD v okr. Chotěboř na záhumenku pět prasat místo dvou kusů povolených vzorovými stanovami JZD.²¹⁶

Nevhodné a despotické chování předsedů JZD zaznamenal v roce 1951 i IX. referát KNV Pardubice. Hrubé počínání reflektoval kvůli zájmu potencionálních družstevníků, kteří by kvůli nemístnému přístupu předsedy nevstoupili do JZD.²¹⁷ Z hlediska komunistického režimu byla ale mnohem větším proviněním než hrubé a autokratické chování nebo zvyšování osobních zisků na úkor JZD skutečnost, že se předseda či představenstvo spojili s kulaky. V JZD Hrušová měli údajně výrazný vliv na chod JZD kulaci, protože jich pět usedlo v představenstvu a předseda JZD (zároveň předseda MNV) podléhal jejich tlaku.²¹⁸ Ve výše zmíněném JZD Dolní Libchavy údajně měli podle prověrky zemědělské správy KNV vliv na předsedu místní učitel a katolický kněz.²¹⁹

212 Stížnosti proti předsedům kolchozů hojně využívali zemědělci v SSSR. S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasant...*, s. 184.

213 SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost anonymu na poměry v JZD Krchleby z 23. dubna 1955.

214 Tamtéž, stížnost Františka Kašpara proti nesprávnému nařčení v průzkumu prováděném pracovníky zemědělské správy rady KNV v Pardubicích.

215 Tamtéž, odpověď zemědělské správy KNV *Rudému právu*, které dostalo stížnost zemědělce Boušky na poměry v JZD Dřevíkov z 8. června 1955.

216 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 438, referát pro plénum KNV, s. 1.

217 SOA Z, KNV P, kn. 26, s. 292, zpráva IX. referátu – Průzkum JZD vyšších typů, kde byly provedeny agrotechnické úpravy, s. 2.

218 SOA Z, KNV P, kn. 35, s. 335, zpráva IX. referátu Průzkum JZD Hrušová, s. 2.

219 SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost Františka Kašpara proti nesprávnému nařčení v průzkumu prováděném pracovníky zemědělské správy rady KNV v Pardubicích.

Někteří předsedové naráželi mezi ostatními zemědělci v obci na nesouhlas a nespokojenost, protože původem pocházeli ze skupiny zemědělců s malou výměrou zemědělské půdy a chyběly jim zkušenosti s řízením zemědělských podniků. Na okolnost nezkušeného managementu u velkého počtu JZD upozorňovalo ministerstvo zemědělství ÚV KSČ už v roce 1950, když poukazovalo na rozdíl organizace práce při řízení malého hospodářství a mnohonásobně větších JZD, což by následně mohlo vést k ekonomickým problémům.²²⁰ V první polovině padesátých let byla naprostá většina předsedů JZD z vrstvy malých zemědělců nebo bezzemků. Patřili k „nadšencům pro společné hospodaření, a tomu odpovídala i jejich politická příslušnost“.²²¹ Tito předsedové bez větších zkušeností a manažerských předpokladů k řízení velkého zemědělského závodu postrádali i zemědělské vzdělání. To také přispělo k ekonomickým problémům JZD a všeobecně špatnému stavu zemědělství na začátku padesátých let.²²² Pochybnosti o schopnostech předsedy vzhledem k jeho zkušenostem a sociálnímu postavení vyjádřil pamětník z obce Telecí (okr. Polička), když tvrdil o prvním předsedovi JZD: „... sám živořil na svých asi 5 ha a nebyl schopen se řádně starat o to své hospodářství a po založení JZD se dobral na předsedu JZD a podle toho také družstvo špatně prosperovalo.“²²³ Slabé odborné znalosti a nezkušenost předsedů vedly často k malému respektu mezi ostatními zemědělci v obci.²²⁴ Určité zlepšení v otázce odborné kvality předsedů nastalo ve druhé polovině padesátých let s hromadným vstupem středních zemědělců do JZD, z nichž se poté rekrutovali noví, zkušenější a odborně kvalitnější předsedové. Průměr velikosti výměry zemědělské půdy u předsedů JZD stoupl v okr. Kutná Hora (Pražský kraj, v bezprostředním sousedství okr. Čáslav) z 2–5 ha v první polovině padesátých let na 5–10 ha ve druhé polovině.²²⁵ Vliv středních rolníků na zlepšení stavu JZD však nelze přeceňovat vzhledem k ekonomicky hubeným letům 1958 a 1959, co se týče objemu zemědělské výroby a vyplácené pracovní jednotky. Na chod JZD a všeobecné zlepšení situace během jednoho dvou let nemohli mít noví předsedové vliv, vyjma několika málo JZD.

Předsedové JZD mnohdy drželi v rukou poměrně velkou moc a měli nesporný podíl na dění v obci, přesto podléhali vlivu z okresu – ze zemědělských odborů ONV (nebo IX. referátů či odboru zemědělství a lesního hospodářství) a OV KSČ. Předsedové JZD měli po ruce dva základní orgány – představenstvo a členské schůze. Představenstvo předseda často

220 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 10, inv. č. 110, schůze kolegia 24. srpna 1950. Zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ o dnešním stavu JZD a dalších úkolech v podzemních pracích, s. 18.

221 Pavel NOVÁK, *Předseda jednotného zemědělského družstva. Příběh Petra Lexy*, in: Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malík a Denisa Nečasová (eds.), *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století*, s. 158.

222 Tamtéž.

223 M. JÍLKOVÁ, *Průběh a metody...*, s. 115.

224 Předseda JZD měl patřit na venkově mezi elitu, společně s učitelem nebo knězem, ovšem v první polovině padesátých let se mezi venkovskou elitu předseda JZD dostal zřídka. Mohla za to hlavně neúcta spoluobčanů. Naproti tomu učitel a kněz začali mít v době budování JZD jiné postavení. KSČ s nimi začala počítat jako s agitátory nebo propagátory JZD a věděla o jejich vlivu na občany. Mnoho učitelů také vstoupilo do JZD, později jich mnoho odmítlo agitovat za JZD kvůli situaci v zimě 1951/52. Katoličtí kněží měli být využíváni také k agitaci a propagaci JZD. Jejich vliv na venkovské obyvatelstvo byl nepochybně velký. V okr. Litomyšl dokonce katolické kněze kategorizovali podle ochoty spolupracovat s režimem. Církevní referát ONV Litomyšl na konci roku 1949 rozdělil kněze do čtyř kategorií, od kněžích spolupracujících s režimem a neloajálních vůči církevním představeným, hlavně k biskupovi Mořici Píchovi, až po poslední kategorii tzv. reakčních kněží. Srov. Josef NĚMEČEK, *Akce StB Pardubice „Pozár“ v Dolním Újezdě. Obvinění manžela ze žhářství Marie Kabrhelové odvolala*, Chrudim 2016, s. 97–99. K reakčním kněžím patřil např. dolnoújezdský farář Josef Čihák, který byl obětí zmíněné akce Pozár. Více viz Milan ROMPOTL, *Kněz Josef Čihák*, Hradec Králové 2011.

225 Drahomíra NOVÁKOVÁ – Pavel NOVÁK, *Předsedové jednotných zemědělských družstev na Kutnohorsku – pokus o kolektivní biografii*, Prameny a studie 48, 2008, s. 65.

ani nerespektoval, v roce 1951 KNV Pardubice přiznal, že představenstva často nefungují a JZD řídí buď předseda sám, nebo úzká skupina funkcionářů.²²⁶ Členské schůze se využívaly zřídka. Ministerstvo zemědělství na problém slabého respektu vůči družstevníkům a členským schůzím upozornilo v roce 1955.²²⁷ Funkce předsedy byla dočasná, životnost předsedů v „sousedním“ Kutnohorsku byla jen dva až tři roky a předsedové v JZD zůstávali na pozicích nižších funkcionářů (agronom apod.). „*Odchod z funkce byl považován za běžnou součást života, a nikoliv společenskou degradaci.*“²²⁸

→ 2.3 Schůze a setkávání

„*Schůze byly jádrem nové sovětské kultury na venkově... a součástí každodenního života kolchozníků – povinné, časté, rituálně prováděné.*“²²⁹ Sheila Fitzpatricková uvádí, že sovětské zemědělci při schůzích zakoušeli nový druh života v kolchozu, dokonce jim schůzování bralo tolik času, že neměli ani čas na krátkou modlitbu.²³⁰ Nové zvyky pro československé družstevníky (tedy i pro ty z Pardubického kraje) nastaly častým schůzováním také, ale v odkazu na předchozí kapitolu o předsedech JZD je nutné poznamenat, že vedení JZD obvykle nerado konfrontovalo své postupy s družstevníky, aby se vyhnulo potížím, proto se na schůze dostávalo v mnoha případech sporadicky. I přesto v průběhu každého roku absolvovali družstevníci několik povinných schůzí nebo setkání.

Družstevníci se měli scházet na členských schůzích nespočetněkrát během roku, pokud se naskytla příležitost či povinnost, nepočítáme-li možnosti každodenní porady před zahájením práce. Členská schůze byla podle vzorových stanov „*nejvyšším orgánem družstva*“ a měla rozhodovat o všech podstatných záležitostech chodu JZD – volbě představenstva a předsedy, přijímání nebo vylučování členů, schvalování rozpočtu atp.²³¹ Frekvenci členských schůzí prověřovali zaměstnanci zemědělské správy KNV Pardubice při již výše zmiňované kontrole v JZD Dolní Libchavy, kde zjistili, že v roce 1955 (k 15. listopadu) se členové JZD sešli k pouhým třem schůzím, představenstvo pak k 11.²³² V pramenech v době krize 1953–1955, např. ve stížnostech, je spojení členská schůze uváděno převážně v souvislosti s vylučováním členů, které museli členové na schůzi schválit.²³³ V roce 1953 šetřila krajská prokuratura ve spolupráci se Státní bezpečností (dále jen StB) docela jiný případ členské schůze, kde družstevníci schvalovali přijetí nových členů do JZD. Schůze se odehrála 23. července 1953 v Dolním Újezdě a 70 přihlášených, ale ještě nepřijatých zemědělců nakonec do JZD vůbec nevstoupilo. Na schůzi totiž oznámili po konfliktu

226 SOA Z, KNV P, kn. 26, s. 292, zpráva IX. referátu – Průzkum JZD vyšších typů, kde byly provedeny agrotechnické úpravy, s. 2.

227 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 60, inv. č. 486, Schůze kolegia ze dne 5. ledna 1956. Zpráva o výsledcích hospodaření JZD za III. čtvrtletí, s. 9.

228 P. NOVÁK, *Předseda jednotného zemědělského družstva...*, s. 163.

229 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 268. Autorův překlad z monografie v anglickém jazyce.

230 Tamtéž, s. 269.

231 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 58–59. *Vzorové stanovy jednotných zemědělských družstev, přijaté na I. celostátním sjezdu jednotných zemědělských družstev a schválené vládou Československé republiky.*

232 SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost Františka Kašpara proti nesprávnému nařčení v průzkumu prováděném pracovníky zemědělské správy rady KNV v Pardubicích.

233 Tamtéž. Stížnost Čenka Krále z Lipce (okr. Holice) z 4. října 1955 na postup při vyloučení z JZD.

s funkcionáři MNV svůj odchod.²³⁴ Celá situace spíše zapadla do kontextu doby a začínající krize kolektivizace, kdy zemědělci družstva ve velkém počtu opouštěli. Lze konstatovat, že KNV příliš členské schůze nereflektoval, ovšem v období po X. sjezdu je často monitoroval, aby družstevníci nuceně projednali závazky na zvýšení výroby nebo tříleté plány rozvoje JZD.²³⁵

S větším zájmem přistupovali členové strany na všech úrovních k valným hromadám, které byly později označovány jako výroční členské schůze. Družstevníci se na nich scházeli pouze jednou za rok vždy v lednu nebo únoru, výjimečně až v březnu,²³⁶ aby zhodnotili uplynulý rok a naplánovali nový v rámci tzv. celoročních výrobních plánů (dále jen CVP). Úředníci státní správy tyto schůze více kontrolovali, chystali z nich výstupy pro vyšší orgány, přípravu programu a organizaci dostal na starost ONV.²³⁷ Přidělení zástupci z ONV měli v roce 1952 za úkol prověřit, zda družstevníci společně hovořili o pracovních normách, pracovních skupinách, záhumencích, bilanci výroby za uplynulý rok a výrobním plánu na další rok. Zástupci měli ale také důležitější pověření, jelikož při valných hromadách probíhaly i volby do představenstev či revizních komisí, a tak měli za úkol sestavit kandidátky a „provést politickou přípravu k řádnému průběhu valné hromady“.²³⁸

Problémy s valnými hromadami reflektovali funkcionáři ONV a následně i KNV už na začátku roku 1951, kdy hodnotili první celý hospodářský rok některých JZD. V tomto roce proběhly hromady ve 155 JZD Pardubického kraje, ale zástupci KNV je kritizovali, označili je za velmi nepodařené, až katastrofální. V mnohých případech nefungovala organizace a s družstvy nespolupracovaly ani tzv. patronátní závody.²³⁹ Členové družstev měli na valných hromadách rovněž schvalovat CVP, jejich vypracování leželo na bedrech zaměstnanců IX. referátu ONV ve spolupráci s členy daného JZD. Mělo se jednat o živou diskusi mezi ONV, představenstvem a členy JZD na přelomu roku a valné hromady dostaly za úkol předložený výsledek diskuse schválit. CVP ale pro JZD vypracovali zaměstnanci ONV a nedošlo k žádné spolupráci či diskusi s JZD a jeho členy. Naopak družstevníkům přímo předložili CVP, ti plánu vůbec nerozuměli, a přestože se podle něj v průběhu roku řídili, zajímala je pouze navrhovaná hodnota pracovní jednotky. V mnohých případech nedošlo ke schválení, protože CVP plán nestihli zaměstnanci ONV vypracovat.²⁴⁰

Komunistický režim při valných hromadách kladl důraz na důležitost akce nejen pro družstvo, ale i demonstraci družstevního kolektivu celé obci, samotní družstevní zemědělci se však o účast příliš nezajímali. Neochota účastnit se se týkala i dalších dotčených organizací. Valné hromady vynechávali nejen zástupci z patronátních závodů, ale také z Národní fronty (dále jen NF) nebo místních stranických organizací a MNV. Tento problém dobře ilustruje organizace

234 Pavel BOŠTÍK – Jarmila KLUSOŇOVÁ, *Dolní Újezd v letech 1948–1989*, in: Josef Klouda (ed.), *Dolní Újezd 1167–2017*. Dolní Újezd 2017, s. 186.

235 SOA Z, KNV P, kn. 53, s. 139. Informativní zpráva pro radu ONV Průběh zimní kampaně v JZD, MNV a STS: tříleté plány rozvoje, s. 1.

236 NA, ÚV KSČ – odd. zem., sv. 52, a. j. 701, s. 3. Zpráva o situaci v JZD ku dni 28. 2. 1951.

237 NA Praha, MZ – kol., kart. 30, inv. č. 220, 208. schůze konaná 25. ledna 1952, Zpráva o JZD, s. 8.

238 NA Praha, MZ – kol., kart. 30, inv. č. 222, 210. schůze konaná 1. února 1952, Zpráva o JZD, s. 9.

239 Patronátní závody byly zpravidla průmyslové podniky, které v ideálním případě spolupracovaly s přiděleným JZD a pomáhaly při zakládání, brigádách či měly na starost organizaci JZD po organizační a ideologické stránce. Patronáty však fungovaly jen sporadicky a spíše existovaly pouze ve formální rovině při občasné návštěvě zaměstnanců patronátů v JZD a naopak.

240 SOA Z, KNV P, kn. 27, s. 208–210. Zpráva IX. referátu: Opatření pro zpevnění JZD.

valné hromady v JZD Prostřední Libchavy (okr. Ústí nad Orlicí). Valnou hromadu organizovali zástupci ONV a OV KSČ, ale účast členů dosáhla sotva poloviny a nezúčastnila se ani jedna žena. Patronátní závod poslal jen několik málo svých zaměstnanců a nedorazili podle požadavků organizátorů dělníci s nejlepšími výsledky, nýbrž řadoví pracovníci.²⁴¹ Objevily se případy, kdy družstevníci bojkotovali valné hromady a nepřišel ani jeden, např. v obci Kámen (okr. Chotěboř).²⁴² Zástupci ONV rušili schůze i v okr. Litomyšl, např. ji odvolali v obci Sedliště, protože zde po první krizi kolektivizace a zásobovacích opatřeních zůstal pouze jeden stálý družstevník. V obci Janov zrušili vrcholné setkání družstevníků z důvodů ekonomických potíží JZD. Podobné situace jako v Sedlištích nebyly ovšem neobvyklé. Mnohá JZD se ocitla po zásobovacích opatřeních v prosinci 1951 na pokraji zániku a družstevníci, pokud ještě nějakí v JZD zbyli, se tak nemohli na ničem usnést, protože schůze byla zrušena. Tato situace se dle zpráv přímo týkala družstev Dříteč (okr. Pardubice) a Horka (okr. Chrudim).²⁴³ Forma valných hromad nedosahovala požadované úrovně, spíše je družstevníci vnímali jako nutné zlo, někteří vůbec nepřišli. O jejich podobě vypověděl člen rady KNV v únoru 1952: „*Valné hromady jsou půlhodinovým čtením čísel, zatímco by to měla být živá zpráva o celé činnosti družstva.*“²⁴⁴ V následujících letech nahradily valné hromady tzv. výroční schůze, přičemž podstata i načasování zůstaly stejné – v zimním období. Pro družstevníky měla mít schůze „pracovní ráz“, projednávali na nich výsledky uplynulého roku, CVP na další rok a volili delegáty na okresní konferenci družstevníků.²⁴⁵

V první fázi kolektivizace kladli funkcionáři KNV a ONV na průběh valných hromad velký důraz, především z hlediska správného průběhu a propagace družstevního života. Později uváděné výroční schůze probíhaly ve formálnějším duchu. Funkcionáři národních výborů očekávali od valných hromad i výročních schůzí mnohem více, mělo se jednat o propagaci družstevního života a dosažených výsledků. Ale po prvních pokusech přestali funkcionáři z okresů a kraje valné hromady reflektovat a ty se staly jen pouhým krátkým shrnutím roku s představením CVP na rok další za formální účasti družstevníků.

Valné hromady či výroční schůze nezískaly pozornost družstevníků, a tak se národní výbory snažily aktivizovat členy JZD v zimním období i jinými způsoby. Jednou z možností byly tzv. konference, pořádané především na okresní a celostátní úrovni. Komunističtí funkcionáři zamýšleli okresní konference družstevníků jako fórum pro předávání zkušeností mezi jednotlivými družstevníky a JZD. Tento typ konferencí byl prosazován hlavně v zimních obdobích ve fázi velké krize kolektivizace před X. sjezdem KSČ a po něm. V té době kladli důraz na správnou organizaci i vrcholní funkcionáři z KNV. Mezi hlavní témata okresních konferencí družstevníků na začátku roku 1955 patřilo zejména zvýšení zemědělské výroby podle sjezdových směrnic. Konference probíhaly od počátku ledna ve všech okresech Pardubického kraje. Zúčastnili se jich družstevníci společně s vybranými malými a středními zemědělci v průměrném počtu mezi 200–250 na jednu konferenci. Pro zdárný průběh přichystal KNV v Pardubicích v prosinci 1954 vzorovou konferenci. Vše směřovalo k II. celostátnímu sjezdu JZD ve dnech 18.–20. února 1955, kde hlavní témata představovaly sjezdové směrnice a rozvoj JZD.²⁴⁶

241 SOA Z, KNV P, kn. 29, s. 367. Zpráva IX. referátu – Zajištění akce valných hromad v JZD, s. 4.

242 SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 341. Zpráva IX. referátu – Průběh valných hromad, CVP, provádění HTÚP, staveb a adaptací v JZD, s. 2.

243 SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 34. Zpráva IX. referátu – Situace v JZD, s. 1–2.

244 SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 199.

245 SOA Z, KNV P, kn. 105, s. 69. Zpráva Správy zemědělství a lesního hospodářství a Odboru kontrolního a organizačního – Zimní kampaň v JZD, STS a ČSSS 1957/1958.

246 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 135, zpráva zemědělské správy Zimní kampaň JZD a STS.

Sjezd ovšem proběhl až po kritice plnění směrnic X. sjezdu KSČ z úst předsedy vlády Viliama Širokého na zasedání ÚV KSČ 10. a 11. února.²⁴⁷ Zástupci KSČ pořádali okresní konference družstevníků a celostátní sjezd JZD podle stejného vzoru. Na valných hromadách družstevníci pod dohledem zástupce ONV vybrali své delegáty („nejlepší družstevníky“) na okresní konferenci družstevníků, zde zvolení delegáti společně s pozvanými soukromě hospodařícími zemědělci zvolili opět své delegáty na celostátní sjezd JZD. Z Pardubického kraje ihned při I. sjezdu²⁴⁸ pořádaném 14. a 15. února 1953 vystoupila s příspěvkem družstevnice, ošetřovatelka zvířat z JZD Raná (okr. Hlinsko) Marie Váchová, která hovořila před sjezdovým plénem o problémech s kulaky ve svém JZD.²⁴⁹ Proč ale právě JZD Raná? Váchovou bezpochyby nezvolili delegáti v domácím JZD nebo při okresní konferenci kvůli obdivu k její dosavadní práci. Příležitost vystoupit dostala díky výsledkům svého JZD. Nadprůměrné ekonomické výsledky JZD Raná nenechali pořadatele sjezdu na začátku roku 1953 bez povšimnutí a dobrou praxi v JZD Raná dal v hlavním referátu sjezdu ministr zemědělství Josef Nepomucký do protikladu s JZD Stráž nad Nisou (Liberecký kraj).²⁵⁰

KSČ pořádala sjezdy JZD po vzoru sovětských „*Sjezdů nejlepších kolchozníků*“. V sovětském (stejně jako potom v československém) prostředí měli možnost zvolit své delegáty jen družstevníci z předem vybraných JZD. „*Sjezd měl být setkáním nejlepších kolchozníků, čímž byli myšleni spíše zemědělci loajální k režimu než respektovaní zemědělci na venkově.*“²⁵¹ Takovýmto případem může být i účast a vystoupení Marie Váchové. S. Fitzpatricková hodnotí sjezdy kolchozníků jako předstíranou politickou participaci, kterou nazvala fenoménem „*Potěmkinových vesnic*“.²⁵² Sjezdy takového rozsahu vždy představovaly spíše formální akce plné vzletných prohlášení, kde všichni delegáti jednomyslně schvalovali či přijímali sjezdová usnesení. Všeobecně se kladl důraz na slavnostní atmosféru sjezdu, např. celkem 157 družstevníků z Pardubického kraje odjíždělo na I. celostátní sjezd JZD v únoru 1953 po uvítání v hotelu Grand v Pardubicích vyzdobenou ulicí na vlakové nádraží a odtud do Prahy.²⁵³

Schůze a setkávání na platformě JZD družstevníky nezajímaly, protože na nich docházelo ke schvalování nesrozumitelných CVP nebo k předem dohodnuté volbě na posty představenstva a předsedy. Schůze považovali za nutnou součást nového života v JZD. Ale ještě před podepsáním přihlášky do JZD museli budoucí družstevníci absolvovat odlišnou podobu

247 Z kritického vystoupení Širokého vzešla opatření na důslednější plnění směrnic v oblastech zvýšení zemědělské výroby, rozšíření zemědělské půdy, získávání pracovních sil do zemědělství nebo opatření týkající se STS a ČSSS. *Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ*, Praha 1958, s. 68–75: O plnění směrnic X. sjezdu Komunistické strany Československa pro podstatné zvýšení zemědělské výroby v nejbližších dvou až třech letech. Usnesení plenárního zasedání ÚV KSČ z 11. 2. 1955.

248 V období kolektivizace komunistická strana přichystala celkem čtyři sjezdy (I. sjezd se konal 14.–15. února 1953, II. sjezd JZD mezi 18.–20. únorem 1955, III. proběhl ve dnech 22.–24. března 1957 a IV. 19.–21. března 1959). I. sjezd byl významným schválením vzorových stanov JZD (J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 49–60.), důvodem bylo přijetí stanov ze strany samotných družstevníků, i přesto, že tu existovaly stanovы od roku 1949. Sovětští delegáti II. sjezdu nejlepších kolchozníků v roce 1935 také přijali nové vzorové stanovы, které už byly více než čtyři roky staré, a především neodpovídaly vývoji kolchozů od přijetí v roce 1930 (S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 117).

249 *Zemědělské noviny*, 16. 2. 1953, s. 5, Diskusní příspěvek M. Váchové, ošetřovatelky z JZD Raná.

250 Tamtéž, s. 3.

251 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 117. Autorův překlad z monografie v anglickém jazyce.

252 Tamtéž.

253 *Zemědělské noviny*, 16. 2. 1953, s. 3 – *Pardubický kraj se slavnostně rozloučil se sjezdovými delegáty*.

schůzí, tzv. agitační schůze při zakládání JZD, na které mnoho zemědělců hořce vzpomínalo. V paměti zemědělců zanechala tato setkání mnohem větší stopu než členské schůze v JZD apod.

První schůze spojené s kolektivizací probíhaly již od dubna 1949 a mnohdy při nich došlo k nejrůznějším hádkám či konfliktům. Tyto agitační schůze za účelem založit JZD se uskutečnily v každé vesnici. Zemědělci byli pozváni či nahnáni do velkého sálu v hostinci či kulturním domě a zde jim agitátoři představovali výhody společného hospodaření. Na prvních schůzích naráželi povětšinou na nejrůznější překážky. V okr. Litomyšl docházelo od samého počátku k mnoha formám odporu zemědělců, kteří nepustili agitátory ke slovu, a dokonce jim měli vyhrožovat i oběšením.²⁵⁴ V okr. Lanškroun zvolili zemědělci z obcí Horní a Dolní Čermná naprosto jinou taktiku. Na schůze v Horní Čermné nepřišli a v Dolní Čermné pouze zvědavě nahlíželi okny do prázdného sálu.²⁵⁵ Na agitační schůze později barvitě vzpomínal i Jan Boštík z Mladočova (okr. Litomyšl). Od dubna 1949 dojížděli do Mladočova agitátoři a na společných schůzích představovali projekt společného hospodaření v JZD, ovšem bez úspěchu. Přijížděli každý měsíc, někdy i víckrát. „*Zošklivit a znechutit zemědělcům dosavadní způsob zemědělské výroby a nadchnout je pro tzv. zemědělskou velkovýrobu. Zpočátku používají různých naivních strašidel.*“ Agitátoři používali nejrůznější výhrůžky nebo fráze: „*Libujete si život v zastaralém, zatuchlém farmářství, jste spoutáni okovy pověr a zvyků. Rozlomte konečně ta potupná pouta lidského ponížení a nechte si provětrat svá nitra jarním vánkem marxismu leninismu.*“ Po agitačních přednáškách chtěli agitátoři diskusi zemědělců. Podle Boštíka měl v tu chvíli přijít slovní útok agitátorů na zemědělce s cílem ukázat na jejich slabé stránky, „zastaralé“ smýšlení či je veřejně ponížit před ostatními.²⁵⁶ Boštík vzpomínal, jak při schůzích na začátku kolektivizace měnili okresní funkcionáři taktiku, např. pozvali na schůzi pouze ženy, o kolektivizaci a JZD jim přednášela členka ONV apod. Na jiné schůzi kontrolovali i účast. Na této schůzi zemědělský referent z ONV Litomyšl celý večer vyhrožoval, ale vystrašení zemědělci mlčeli, referent boj o půlnoci vzdal a odjel.²⁵⁷

Jan Boštík zmínil další akci o několik let později. Na konci roku 1956 projednávali zástupci ONV na schůzi *Dopis vlády rolníkům* a přitom došlo na diskusi mezi mladočovskými zemědělci a zástupci ONV. Zajímavé je, že o 6–7 let později zemědělci při veřejné diskusi prokázali více odvahy a otevřenosti. Boštík část diskuse, která se týkala otázky ztráty majetku při vstupu do JZD, zaznamenal:²⁵⁸

Soukromý zemědělec 1: „Já jsem sloužil celý mládí a měl jsem se stokrát lepší než dnes. Za vysloužené peníze jsem si postavil chalupu. Dnes nemůžu dát dohromady ani záchod. Tak je to. A tu chalupu, kterou jsem si s láskou postavil, měl bych vám teď strčit do JZD? Toto, hoši, co je moje, to je moje.“

Zástupce ONV 1: „Nikdo vám nic nebere, všechno bude vaše.“

Soukromá zemědělkyně: „Jo pěkně vaše, jezeďácký to bude, honit do práce nás budete, jako je to v Nové Vsi. Panečku, nás tak lehko nevošoupnete. Já mám svou lysku a těch pár měřiček si lehko obdělám. Do jezeďáckého chomoutu vám nevezdu. Pole si zořu jedna radost. Včera jsem si všimla, jak mají zoraná pole chotěnovští jezeďáci. Jako když od toho odleze divoká svině.“

Zástupce ONV 2: „Ale Aničko, nebuď tak hubatá, víš přece, že ta služba nestála nic.“

Soukromá zemědělkyně: „Nojo, když tys byl tak línej skoták. Na práci měls obě ruce levý.“

254 P. BOŠTÍK, *Kolektivizace venkova v okrese Litomyšl...*, s. 26.

255 J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 17.

256 J. BOŠTÍK – J. VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice...*, s. 13.

257 Tamtéž, s. 17.

258 Tamtéž, s. 88–89.

Zástupce ONV 1: „Kdybychom mohli vzbudit naše mrtvé předky, aby se šli podívat k autobusu na pěkně ustrojené dělníky.“

Soukromý zemědělec 2: „Jo a večer by vás zmlátili, proč jste je ráno vzbudil. S brečením by vás prosili, abyste je dvakrát tak hluboko zaházel.“

Zástupce ONV 2: „Dopis vládě nutno projednat a JZD založit, je to přece příkaz od vlády.“

Předseda MNV: „Jojo, čím dřív, tím líp. Dostanete subvenci na kravín. Musí se přece k socialismu.“

Soukromý zemědělec 3: „Co byste nás nutili do JZD. Prezident Zápotocký přece prohlásil, že vstup do JZD je přísně dobrovolný a že nikdo se nesmí nutit. Vy to víte všichni, že to lidé nechtějí, a pořád nás do toho ženete.“

Zástupce ONV 1: „Ale copak vás do toho někdo nutí?“

Zástupce ONV 2: „My vás jenom přesvědčujeme.“

Soukromá zemědělkyně: „Ty máš prej za to tvý mláčený hubou osmnáct stovek měsíčně, vid'? A naše holka prodává celý den v krámě a má sotva čtyři.“

Z diskuse je patrné, že vystupující soukromí zemědělci dokázali již poměrně dobře argumentovat proti agitátorům z ONV Litomyšl, odporovali jednak klasickým argumentem o dobrovolnosti, ale také příklady špatné práce JZD z nedaleké obce Chotěnov a Nové Vsi u Jarošova (obě okr. Litomyšl).

Obrázek 6 Setkání zemědělců v Domoradicích (okr. Vysoké Mýto) při nasazení sovětského kombajnu S-4. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

Agitační schůze v plných sálech, kde okresní funkcionáři především vyhrožovali či diskutovali, jsou vyobrazeny i v uměleckých zpracováních. Asi nejnámější scénou z agitační schůze ve filmu natočil režisér Vojtěch Jasný ve snímku *Všichni dobří rodáci* z roku 1968,²⁵⁹ kdy hlavní postava František vyjadřuje v zaplněném sále postoj zemědělců po přesvědčování o prosperitě JZD: „*Za mě a všechny přítomné rozhodně ne!*“ V literární tvorbě zachytili agitační schůzi např. i Eva Kantůrková a Aleš Palán. Kantůrková ve *Smuteční slavnosti* zpracovala průběh schůze a konflikt mezi kulakem Janem Chladilem a agitátorem. Zajímavě také vylíčila chování zemědělců ze Svažova při schůzi: „*Na schůze ale chodili a setrvali na nich až do konce, protože se báli, že by tam mohlo dojít k nepředvídaným rozhodnutím, hlídali jeden druhého, aby snad někdo nepovolil...*“²⁶⁰ Palán popsal hrůzu agitační schůze z roku 1952 v knize *Ratajský les*. V příběhu z Kutnohorska inspirovaném skutečnými událostmi členové KSČ využili vraždy místní agitátorky a v sále hospody pod výhrůzkami nutili zemědělce k podpisu přihlášky do JZD: „*Přihlášku do kolchozu nakonec podepsali všichni, ti největší sedláci nad ránem... Kdo podepsal, moh na záchod, jistě že pod dozorem, a pak šupem zpátky.*“²⁶¹

Někteří zemědělci volili při schůzích opačný postup než otevřený odpor. Jednalo se o metodu běžnou z praktického života, kterou lze nazvat *Kdo první?*. Tento způsob užívali při různých otázkách do pléna a obvykle odpovídali, že nechtějí být první, nebo jednoduše mlčeli. Při schůzích, diskusích či zakládání čekali na prvního odvážlivce, který prolomí pomyslné ledy. Ovšem velmi často bylo na schůzích dlouhé ticho s občasnými výzvami k diskusi od stranických funkcionářů. Takový případ se stal v obci Lhota u Chroustovic při tzv. *Besedách pod lipami*, kde funkcionáři přečetli referát, ale nikdo z přítomných zemědělců nechtěl diskutovat. Vyčkávali několik besed, kdo promluví jako první. V okr. Holice obcházeli v roce 1952 v jedné obci členové ONV zemědělce, aby založili JZD, a zemědělci měli podle informací člena KNV Ladislava Neugebauera odpovídat: „*Ano, já do družstva půjdu, ale nebudu první.*“²⁶² Stejný způsob zvolil zemědělec z Dolních Heřmanic (zmíněný v kapitole o zemědělcích v KSČ), když v dopise předsedovi ONV poukazoval na fakt, že do JZD by měli příkladně nejdříve vstoupit členové KSČ a až poté ostatní.

Agitátoři využívali nejrůznější metody k představení výhod společného hospodaření soukromé hospodářícím zemědělcům. Nemuselo se jednat pouze o nátlakové akce, ale i o vzdělávací. Určitým pokusem, jak prezentovat sovětskou kolektivizaci československým zemědělcům, bylo čtení knih nebo přednášky o sovětských metodách práce v kolchozech. Určité naděje na další postup kolektivizace zástupci KNV spojovali s propagací JZD formou veřejného čtení knihy při celostátní akci pod názvem *Rozrušená země* v roce 1950. Cílem bylo propagovat

259 O filmech *Všichni dobří rodáci* a *Smuteční slavnost* více viz Petr SLINTÁK, *Na smuteční slavnosti všech dobrých rodáků*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (edd.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 271–281. Více k filmům s tematikou kolektivizace a venkova viz Petr SLINTÁK – Hana ROTTOVÁ, *Venkov v českém filmu 1945–1969: filmová tvář kolektivizace*, Praha 2013.

260 Eva KANTŮRKOVÁ, *Smuteční slavnost...*, s. 76. Kniha se dočkala nedlouho po svém vydání filmového zpracování v režii Zdenka Sirového, film mohl být ovšem promítán až 20 let po svém natočení v roce 1989. Postoj a knihu Kantůrkové charakterizoval literární historik Martin C. Putna: „... v románu *Smuteční slavnost reflektuje násilné okolnosti kolektivizace zemědělství. Kantůrková samozřejmě není ‚ruralistkou‘ ve smyslu tradice Křelinovy a Knapovy. Je ve vztahu ke zbožnému venkovu vpravdě ‚příchozí od daleka‘.*“ Martin C. PUTNA, *Česká katolická literatura 1945–1989*, Praha 2017, s. 705.

261 Aleš PALÁN, *Ratajský les...*, s. 120–121.

262 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 4, sign. 17a/6/87, s. 18 – zápis ze schůze pléna ze 4. října 1952.

kolektivizaci za pomoci stejnojmenného díla socialistického realismu Michaila Šolochova.²⁶³ Šolochov v něm zachytil příběh Semjona Davydova, jednoho z 25 000 dělníků, kteří přišli na sovětský venkov v době vrcholné kolektivizace. K akci KNV plánoval různé doprovodné aktivity. Vydal např. brožuru se zkušenostmi československých komunistických funkcionářů ze Sovětského svazu, nechal promítat filmy atd. Na setkání se zemědělci nešlo jen o přečtení úryvků z knihy, ale „vznikla celá nová pásma, nastudovaná výhradně pro tuto akci a práci pro vesnici vůbec. Soubor ČSM pardubického pedagogického gymnázia ‚Mir‘ předváděl skoro denně na vesnicích své pásmo o rozorání mezí... Soubor školské skupiny ČSM z Chocně nastudoval dramatisaci scény z knihy ‚Rozrušená země, kterou pod názvem ‚Zrození kolchozu‘ napsal profesor V. Trávníček.“²⁶⁴ Funkcionáře KNV zajímal zejména výsledek akce a také reakce účastníků. V 18 vybraných obcích proběhla anketa mezi účastníky. Anketní lístky odevzdalo pouze 129 dotazovaných, z nichž bylo jen 32 zemědělců (zbytek tvořili dělníci, učitelé, studenti, úředníci, ženy v domácnosti a další), a co pro KNV bylo ještě překvapivější, pouze 7 respondentů si celou akci spojilo se zakládáním JZD. V anketní otázce *Co nového kniha přináší?* většina dotazovaných své odpovědi směřovala spíše k ukázce života na sovětském venkově v době kolektivizace než k zakládání JZD v Československu. Pořadatele také zajímalo, zda by uvítali opakování podobné akce se sovětskou literaturou. Mnozí dotazovaní žádali opět knihy od Šolochova, ale objevil se i požadavek na dílo Julia Fučíka, Klementa Gottwalda, Antonína Zápotockého, Aloise Jiráka, *Babičku* od Boženy Němcové nebo dokonce *Hrozny hněvu* od Johna Steinbecka. Anketa proběhla i mezi pořadateli a ti kritizovali zejména malou účast mezi zemědělci, podle statistiky přišlo na všech 1 641 setkání („besídky“) s Šolochovým románem 32 933 lidí (podle odhadů z toho bylo 55,2 % zemědělců). Akci zpětně KNV hodnotil jako nezdařenou, protože měla na zakládání JZD jen velmi malý dopad.²⁶⁵ Milan Staněk ovšem uvádí jiný účinek akce s pozitivnějším výsledkem pro pořadatele. Lidé knihu úplně vyprodali, protože „pro mnohé venkovské čtenáře měla specifický význam. Snažili se v ní nalézt odpovědi na nejpalčivější otázku: co jim přinese nejbližší budoucnost a jaký je smysl všech nových opatření.“²⁶⁶

Zemědělci se často scházeli na nejrůznějších setkáních, která měla spíše informační nebo kulturní charakter. Příkladem informačního setkání může být probírání *Dopisu vlády rolníkům* z konce roku 1956. Stranické a národní výbory rovněž často pořádaly kulturní akce podobné předčítání Šolochovy *Rozrušené země*, ale více využívaly např. film, filmové ukázky či dokumenty o zemědělství a výrobních metodách v Sovětském svazu.

263 Michail ŠOLOCHOV, *Rozrušená země*, Praha 1952. Šolochovův román agitátoři využívali a často zmiňovali při agitacích. Člen OV KSČ Litomyšl poradil agitátorovi postup při agitaci v obci Jarošov (okr. Litomyšl): „... přečtete si od Šolochova knihu *Rozrušená země* a vy tam budete dělat toho Davidova.“ Miloš CHARUBSKÝ – Josef KMONÍČEK – Jaromír NEPRAŠ, *Naše družstvo*, Dolní Újezd 1989, s. 44. Román také často cituje ve své studii o 25 000 dělnících na sovětském venkově L. Violová. Více srov. L. VIOLA, *The Best Sons*.

264 SOA Z, KNV P, kn. 29, s. 74–88, zpráva z akce na seznámení se s knihou „Rozrušená země“, s. 2–29.

265 Tamtéž.

266 M. STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství...*, Pomezí Čech, Moravy a Slezska 16, 2015, s. 33.

→ 2.4 Odměny

Družstevníci po vstupu do JZD zažili mnoho změn, které se bezprostředně týkaly jejich života. Jednou z nejvýraznějších bylo vyplácení odměny, tzv. pracovní jednotky. Před vstupem do JZD zemědělec dodával svou produkci na povinné dodávky s minimální odměnou, zbytek produkce nepotřebné k živobytí rodiny nebo k nakrmení svých hospodářských zvířat prodal na volný trh, později na státní nákup. Příjem zemědělce tvořil především prodej na volný trh a státní nákup. Zemědělec v JZD musel přijmout jiný typ odměny, tzv. pracovní jednotku. Pracovní jednotka byl československý název pro sovětské označení „trudoden“ neboli pracovní den. Vedení KSC nahradilo pracovní jednotkou hodinovou mzdu, protože z jejich hlediska práce podle zavedených norem, nikoli podle odpracovaných hodin, měla být spravedlivější, jelikož: „*Před ní [pracovní jednotkou – PB] jsou si všichni rovni, muži i ženy (...)* od každého podle jeho schopností, každému podle jeho práce“.²⁶⁷ „Trudoden“ podle legendy (jež se objevila v periodiku *Za socialistické zemědělství*) objevil Josif Vissarionovič Stalin.²⁶⁸ Celý systém, který se později uchytil v Československu a např. i v Maďarsku pod názvem pracovní jednotka, vznikl na začátku sovětské kolektivizace po sérii usnesení mezi dubnem a červem 1930, v roce 1933 sovětská funkcionáři dokončili tvorbu systému odměny podle pracovních norem do finální podoby.²⁶⁹

Z teoretického hlediska se pracovní jednotkou zabýval N. Swain a upozornil na několik úskalí tohoto druhu odměny pro družstevníky. Především si všímá spojitosti mezi provedenou prací a výslednou odměnou. Soukromý zemědělec věděl, kolik úsilí do práce vložil a za jak velkou námahu potom dostal odměnu, na rozdíl od družstevníka, který mohl vložit do práce velké úsilí, ale neviděl přímou spojitost mezi svou prací a obdržanou odměnou, protože od setí po sklizeň pracovalo na konečném produktu mnoho družstevníků či brigádníků. Swain také poznamenává, že pracovní jednotka nemohla působit jako dostatečná motivace, jelikož administrativně stanovené nižší ceny zemědělských produktů znemožňovaly dosažení vyšších výdělků, které by si družstevníci mohli mezi sebe rozdělit. „*Kde není přímá spojitost mezi vynaloženým úsilím a odměnou a kde je odměna nevyhnutelně nízká, je jasné, že členové nejsou motivováni ke společné práci.*“²⁷⁰

Pracovní jednotka byla ovšem problematická i z dalších důvodů. Komunistický režim sice tvrdil, že je spravedlivá, ale S. Fitzpatricková popisuje dopad trudodnů na sovětské kolchozníky. V poměrně rovnostářském prostředí, jaké měly kolchozy vytvářet, se na základě vyplácení pracovních jednotek etablovaly různě ohodnocené skupiny kolchozníků podle druhu práce. Fitzpatricková rozlišuje podle sociologické terminologie „bílé a modré límečky“ v kolchozech. Bílé límečky patřily k administrativním zaměstnancům JZD a modré k pracovníkům využívajícím při práci mechanizaci. Ve třetí skupině se nacházeli pracovníci na polích a ve stájích.²⁷¹ Na pracovní jednotky v československých JZD by platilo odlišné dělení, ale určité vrstvy podle druhu práce se vytvořily i zde.

267 *Za socialistické zemědělství*, 9, 1952, s. 1075–1077. *Pracovní jednotka a její úkol v kolchozní výrobě* – převzatý článek A. V. Bolgova.

268 Tamtéž, s. 1075. „*Pracovní jednotku – trudoden – jako zvláštní míru práce pro kolchozy objevil soudruh Stalin...*“

269 N. SWAIN, *Collective Farms*, s. 42. Autorův překlad.

270 Tamtéž, s. 42–43.

271 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 139–141.

Obrázek 7 Čištění krmné řepy na podzim roku 1958 v Dolanech (okr. Pardubice). Zdroj: Východočeské muzeum v Pardubicích

Především lze souhlasit s tvrzením o vytvoření skupiny „bílých límečků“ s vyššími odměnami pro management JZD, zejména pro předsedu, ale také pro účetního či skladníka. Tady připomeňme předsedu JZD Krchleby Karla Crkala, který za výkon své funkce obdržel 718 pracovních jednotek, s další prací celkem 899, a společně s manželkou obdrželi v roce 1954 za 1 777 odpracovaných (či spíše evidovaných) pracovních jednotek 25 776 Kčs.²⁷² Úředníci KNV zaznamenali i další případy, např. v JZD Sezemice (okr. Pardubice), kde předseda pobíral i přes špatné ekonomické výsledky 70 pracovních jednotek měsíčně.²⁷³ Jednalo se nejspíš o častou praxi, protože KNV vytýkal mnoha předsedům, že berou odměnu za větší počet pracovních jednotek za účelem „*docílit co nejvyšších příjmů pro svou rodinu*“.²⁷⁴ Další zprávy o vysokých příjmech přišly na KNV z JZD Zvěstovice (okr. Čáslav), kde předseda obdržel za rok 1957 okolo 49 000 Kčs včetně odměn v naturáliích za 1 240 pracovních jednotek.²⁷⁵ Jelikož administrativní síla nebyla placena podle skutečně odpracovaných pracovních jednotek, ale pracovní jednotky dostal management JZD automaticky za každý den, jejich odměna narůstala rychleji.²⁷⁶ Těchto dnů mělo být podle vzorového příkladu z Poběžovic (okr. Domažlice, Plzeňský kraj) celkem 300.

272 SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost anonyma na poměry v JZD Krchleby z 23. dubna 1955.

273 SOA Z, KNV P, kn. 34, s. 201, zpráva IX. referátu – Plnění úkolů v zemědělství, s. 21.

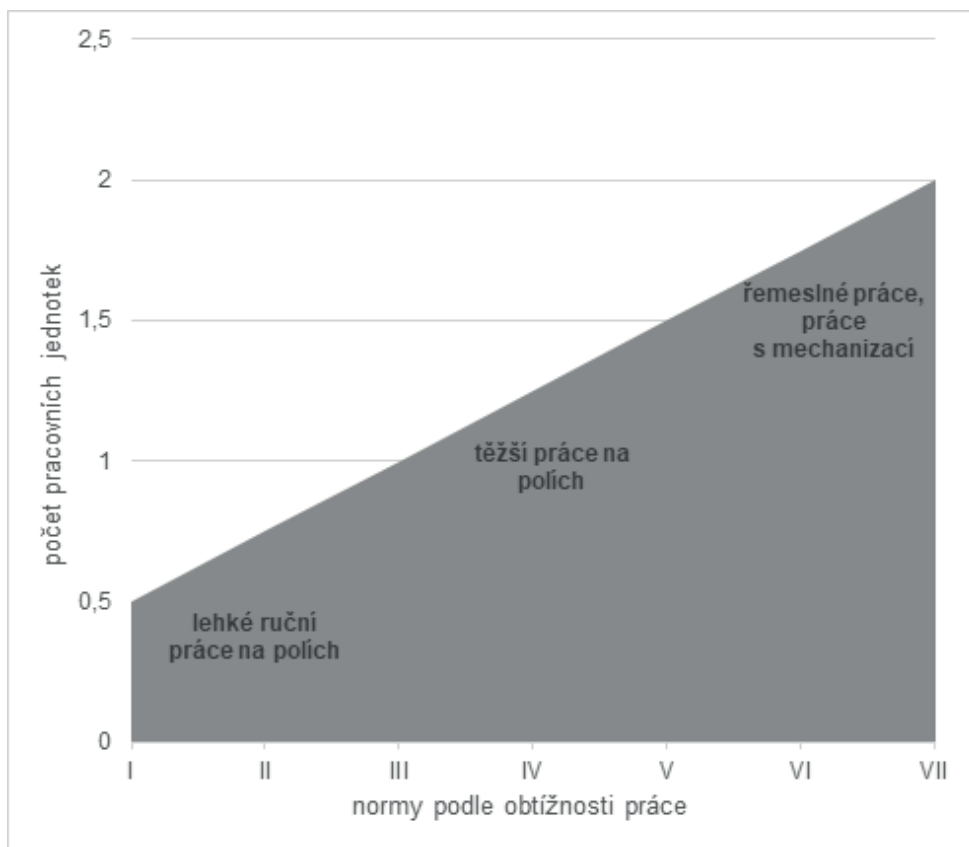
274 SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 62, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v Pardubickém kraji, s. 28.

275 Tamtéž.

276 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 145.

Mezi placený management podle pevné odměny za den patřil předseda s dvěma pracovními jednotkami a měl obdržet fixní odměnu 600 pracovních jednotek ročně, dále účetní dostal pevně stanovenou odměnu 1,5 pracovní jednotky denně a skladník 1,25.²⁷⁷

„Modré límečky“ dostávaly vyšší odměnu za práci s mechanizací podle pracovních norem, ale vzhledem k existenci STS a smluvním dohodám o provádění mechanizačních prací se v JZD nevytvořila silná skupina pracovníků s mechanizací, která by pobírala vyšší odměny než ostatní. Naopak zaměstnanci STS a zejména traktoristé patřili k nejhůře placeným lidem na venkově a vzhledem k tomu zde panovala vysoká fluktuace zaměstnanců. Spíše je možné mluvit o odlišných odměnách pracovníků v živočišné a rostlinné výrobě. Jak vypadal způsob odměňování v rostlinné výrobě včetně mechanizace, ukazuje ve zjednodušené podobě graf č. 1, ve kterém je rozlišeno sedm skupin norem práce a ohodnocení pracovními jednotkami.²⁷⁸

Graf 1 Přehled závislosti druhu práce na přepočtu na pracovní jednotky²⁷⁹

277 NA Praha, ÚV KSČ – zem. Odd., sv. 52, a. j. 701, s. 76, *Celoroční výrobní plán JZD Poběžovice na rok 1951*, s. 39.

278 V Sovětském svazu bylo těchto skupin devět, v roce 1948 přibýly VIII za 2,25 a IX za 2,5 pracovní jednotky, aby „správně odměnili nejdůležitější a nejsložitější práce“. N. NAZARCEV – P. MOROZOV, *Zlepšení organizace práce a odměn za práci v kolchozech*, Praha 1951, s. 42. Seznam prací rozdělených do devíti skupin byl v Sovětském svazu neuvěřitelně rozsáhlý, sovětsští kolchozníci rozlišovali celkem 1 100 druhů prací.

279 SOAZ, KNV P, kn. 26, s. 223, návrh IX. referátu – Zásady a stav vypracování celoročních výrobních plánů v JZD, s. 1–2.

Jedná se sice o zobecňující graf sloužící k základní orientaci, přesto vypovídá o vytváření určitých struktur uvnitř JZD podle druhu práce a odměn. Družstevníci pro živočišnou výrobu dostávali odlišné odměny. Jejich vyšší hodnota oproti rostlinné výrobě vyplývala z menší potřeby pracovních sil na ošetřování zvířat. Rostlinná i živočišná výroba spotřebovaly přibližně stejný počet jednotek ročně, takže na jednoho družstevníka v živočišné výrobě zpravidla vycházelo více pracovních jednotek. Rostlinná výroba byla na ústupu, naopak živočišná na vzestupu, což se týkalo hlavně celkové orientace zemědělství. Důvod byl ale také praktický – rostlinná výroba je více nárazová a sezonní, naproti tomu živočišná výroba vyžaduje nepřetržitou péči, brzké vstávání, včetně nedělí a zimního období. Prestiž práce v živočišné výrobě zvyšovalo utváření stálých pracovních skupin podle vzorových stanov, v živočišné skupině měly tyto skupiny pracovat společně po dobu tří let.²⁸⁰ Ve vzorovém případě CVP JZD Pobežovice v Plzeňském kraji pracovalo v rostlinné výrobě 30 družstevníků ve dvou skupinách a v živočišné 12 družstevníků v jedné skupině, za rok měli spotřebovat v obou typech výroby přibližně stejný počet pracovních jednotek, ale družstevník ve skupině rostlinné výroby ročně odpracoval v průměru 239 pracovních jednotek, naproti tomu družstevník v živočišné výrobě dokonce 511.²⁸¹

Co se týká pracovní jednotky, lze pozorovat i více ukazatelů, které bezprostředně souvisí s životní úrovní zemědělců, např. průměrný počet odpracovaných jednotek za rok. Sovětský kolchozník odpracoval průměrně 197 trudodnů v roce 1937,²⁸² ovšem československá JZD a potažmo i JZD Pardubického kraje umožňovala započítat i více pracovních jednotek během roku. Vypovídající nejsou jen odměny pro předsedy JZD, ale spíše pro řadové družstevníky. Družstevníci ze vzorového JZD Pobežovice měli obdržet v průměru 385 pracovních jednotek ročně.²⁸³ V JZD Dolní Újezd (okr. Litomyšl) byla průměrná spotřeba pracovní jednotky v roce 1951 na družstevníka 370.²⁸⁴ Zástupci krajských i okresních národních a stranických výborů často a velmi rádi zmiňovali nejlepší družstevníky s vysokým počtem odpracovaných jednotek. Mezi velmi aktivní družstevníky patřila Růžena Kubešová právě z JZD Dolní Újezd, která v roce 1953 odpracovala 547 pracovních jednotek jako ošetřovatelka v živočišné výrobě.²⁸⁵ Jaroslav Plecháček z JZD Lány u Dašic (okr. Pardubice) měl odpracovat v roce 1955 celkem 743 pracovních jednotek, jeho manželka 914 a dcera 108.²⁸⁶

Vliv na odměny mělo také tzv. změkčování norem. JZD mohla přeřadit jednoduchou práci o jednu či dvě skupiny norem výš a udělat z práce za 0,75 jednotky práci za 1 jednotku apod. Praxe změkčování normy nebyla výjimečná, v okrese Vysoké Mýto někteří družstevníci denně odpracovali až 3 jednotky.²⁸⁷ Nepochybně se jednalo o jeden ze způsobů družstevníků, jak zlepšit svůj nelichotivý stav. Tato taktika měla částečně vliv na spotřebu pracovních jednotek na 1 ha, která postupně narůstala. Za problémem ovšem nestálo pouze změkčování norem.

280 Otakar HAVLIČ – František KRUMPHOLC, *Vzorové stanovy JZD. Základní zákon hospodaření a života družstev*, Praha 1957, s. 28.

281 NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 76, *Celoroční výrobní plán JZD Pobežovice na rok 1951*, s. 39.

282 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 145.

283 NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 76, *Celoroční výrobní plán JZD Pobežovice na rok 1951*, s. 39.

284 SOA Z, KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/5/76 – zápis ze schůze pléna z 10. ledna 1952, s. 13.

285 Pavel BOŠTÍK, *Vývoj JZD Dolní Újezd u Litomyšle v letech 1950–1958 – ekonomické, kulturní a společenské okolnosti*, in: Tomáš Hradecký, Pavel Horák a Pavel Boštík (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století IX.*, Hradec Králové 2014, s. 82.

286 SOA Z, KV KSČ P, kart. 10, sign. 17a/10/130, s. 12 – zápis ze schůze pléna z 18. února 1956.

287 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 10, projednávání plnění směrnic X. sjezdu.

V roce 1954 hodnotila zemědělská správa KNV Pardubice hospodaření JZD za předchozí rok a v krajském průměru narostla spotřeba pracovních jednotek z 60 v roce 1952 na 73 na 1 ha v roce 1953. Družstevníci měli vyšší spotřebu způsobit hlavně změkčováním normy, ale také větším využíváním služeb STS nebo intenzivnější prací.²⁸⁸ Ovšem spotřeba pracovních jednotek na 1 ha stále stoupala a v roce 1957 dosáhla více než dvojnásobku roku 1951 (1951 – 44,1 pracovní jednotky/ha, 1957 – 91,5,²⁸⁹ 1958 – 95,1, 1959 – 103,1²⁹⁰). Konstantní růst spotřeby napovídá, že nesouvisela s rozpady JZD při krizi ani se stagnací výroby v roce 1951, ale spíše s poklesem průměru hektaru na jednoho člena JZD, v roce 1951 dosáhl tento průměr hodnoty 7,6 ha na jednoho družstevníka²⁹¹ a v roce 1957 už pouze 4,3 ha.²⁹² Pokles na nižší hodnotu zapříčinil příliv malých a částečně i středních zemědělců v letech 1952 a 1953 a také v letech 1957 a 1958. Na začátku kolektivizace také více JZD přebíralo opuštěnou půdu nebo půdu z konfiskátu, což zvýšilo počet hektarů na jednoho družstevníka. Odporovalo to snaze komunistického režimu o extenzivní zemědělství. Odliv pracovních sil na začátku padesátých let ukázal, že cesta nevede pouze přes velké lány, společné stáje a mechanizaci zemědělství.

Vyplácení pracovních jednotek pro družstevníky probíhalo v průběhu roku ve výši 50 % její aktuální výše, pro sociální případy mezi družstevníky byla možnost zažádat v krajním případě o 70 %. Na konci roku došlo ke zúčtování a podle aktuálního stavu pracovní jednotky družstevníci obdrželi tzv. dobírky,²⁹³ které mimochodem v lépe fungujících JZD byly spíše tím příjemnějším setkáním v roce. Často ale družstevníci odcházeli z dobírek s malou odměnou anebo se vůbec nekonaly. V roce 1952 překročilo svůj plán (a družstevníci měli příjemné dobírky) 29 % JZD, 55 % JZD mělo alespoň nějaké dobírky a zbylých 16 % skončilo na konci roku bez nich a tato JZD zanechala dluh ve výši 10,76 milionu Kčs ve staré měně. Jednalo se o JZD z okr. Lanškroun, Rybník (okr. Ústí nad Orlicí) a tři z okr. Litomyšl: Čistá, Janov a Karle.²⁹⁴ Ovšem 50% zálohy na pracovní jednotku vedení družstev a družstevníci nejrůzněji obcházeli nebo hledali důvod, jak vyplácet vyšší odměnu než 50 %, nebo jednoduše odmítali pracovní jednotku. V JZD Dvakačovice (okr. Chrudim) předseda zdůvodnil v roce 1950 100% vyplácení pracovní jednotky kvůli nutné adaptaci budovy na kravín, aby se nezastavily práce. Stavební úpravy jako důvod vyplácení pracovní jednotky nad povolený rámec zdůvodňovala i JZD v okrese Litomyšl. V JZD Poběžovice (okr. Přelouč) požadovali družstevníci vyplácení alespoň 70 %, to ale musel schválit ONV. Největší problémy však nastaly s úplným odmítáním pracovní jednotky a v mnohých případech požadovali družstevníci hodinovou mzdu, např. v okr. Lanškroun chtěli družstevníci vyplácení za odpracované hodiny, protože ONV s pracovní jednotkou „*naráží na značný odpor*“. Problematické při vyplácení byly zmíněné adaptace a stavby. Panovala totiž obava, že by se stavba nemusela dokončit, proto družstevníci pracující na adaptaci dostávali buď 100 % pracovní jednotky, nebo obdrželi denní mzdu stejně

288 SOA Z, KNV P, kn. 48, s. 932, zpráva zemědělské správy KNV Hospodaření jednotných zemědělských družstev za rok 1953, s. 1.

289 SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 61, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v kraji Pardubice, s. 25.

290 SOA Z, KNV P, kn. 138, s. 55, zpráva Odboru zemědělství – Zpráva o hospodaření JZD, ČSSS, ŠS a ostatních organizací řízených odborem zemědělství rady KNV za rok 1959, s. 23.

291 SOA Z, KNV P, kn. 48, s. 932, zpráva zemědělské správy KNV Hospodaření jednotných zemědělských družstev za rok 1953, s. 1.

292 SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 45, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v kraji Pardubice, s. 2.

293 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 57. *Vzorové stanovy jednotných...*, Čl. 19.

294 SOA Z, KV KSČ P, kart. 7, sign. 17a/6/93, s. 28. Zápis ze schůze pléna KV KSČ ze dne 28. února 1953, zpráva Jak plnit úkoly posledního roku 5LP v průmyslu a zemědělství.

jako externí pracovníci – zedníci, tj. 80 Kčs.²⁹⁵ Družstevníci sahali po zvyšování jednotky často proto, aby navýšili svůj příjem. Mnohým bylo jistě naprosto lhostejné, že když měli vyšší příjem, výrazně zadlužili JZD, které na konci roku vykázalo ztrátu a muselo požádat o provozní úvěr. Do roku 1953 se JZD výrazně zadlužovala pravidelně, protože vyplácela družstevníkům pracovní jednotku nad stanovených 50 % a na konci roku zjistila, že i kdyby vyplácela stanovených 50 % v průběhu roku, bylo by to příliš. V roce 1951 takto dopadla mnohá JZD z průmyslového okr. Ústí nad Orlicí, jak ukazuje tabulka č. 5 s částkami ve staré měně.

Tabulka 5 Přehled finančních ztrát na pracovních jednotkách ve vybraných JZD okresu Ústí nad Orlicí²⁹⁶

JZD	Plán pracovní jednotky podle CVP (Kčs)	Vypláceno na konci roku (Kčs)	Přepláceno na pracovních jednotkách (Kčs)
Černovír	86,17	0	519 000
Dolní Houžovec	45	0	165 000
Prostřední Libchavy	132,46	0	700 000
Hnátnice	82,22	0	239 000
Knapovec	101,62	0	303 000
Říčky	77,49	0	285 000
Rybník	89,11	0	698 000

Podobný propad zaznamenala povětšinou JZD na východu kraje v okr. Lanškroun a Litomyšl, kde byly osídlenecké obce, a zejména JZD Čistá, Janov a Karle v okrese Litomyšl vykazovala velmi špatné hospodářské výsledky s obrovskými dluhy.²⁹⁷ Problémy s příjmy JZD i s vyplácením pracovních jednotek v JZD Janov způsobily, že družstevníci žili v roce 1952 poslední dva měsíce roku bez příjmů z JZD a KNV se obávalo špatné sociální situace, protože v JZD bylo 15 rodin s 4–6 nezaopatřenými dětmi.²⁹⁸

Družstevníci obvykle obdrželi výši pracovní jednotky odvozenou z čistých zisků JZD. V roce 1959 bylo rozděleno v kraji celkem 245,03 milionu Kčs.²⁹⁹ Přesnější vyjádření čistých příjmů na 1 ha zemědělské půdy a rozdělení na pracovní jednotku se nachází v tabulce č. 6. Z tabulky je patrné, že v letech 1955 a 1956 JZD hospodařila lépe než v roce 1957. Pokles způsobili především noví družstevníci a nově založená družstva. Po masových vstupech nastala stagnace, která se prohloubila do dalších let. Největší rozdíl v pracovní jednotce byl mezi JZD okr. Přelouč a Ústí nad Orlicí, uvedení obou okresů slouží k ilustraci rozdílů mezi úrodnou řepařskou výrobní oblastí v Polabí v okr. Přelouč a kopcovitou oblastí pod Orlickými horami, zařazenou do bramborařské výrobní oblasti, v okr. Ústí nad Orlicí.

295 SOA Z, KNV P, kn. 27, s. 124–126 – zpráva VII. referátu – Finanční vývoj JZD, hodnocení bilancí za rok 1950 – úvěrová politika v JZD – jak zlepšit finanční politiku JZD, s. 15–19.

296 SOA Z, KNV P, kn. 30, S. 217 – zpráva IX. referátu – Situace JZD v kraji, s. 8.

297 Pavel BOŠTÍK, *Problémy spojené s osídlováním a průběhem kolektivizace v pohraničních obcích Čistá, Janov a Karle*, in: Pavel Horák, Tomáš Hradecký a kol., *České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII.*, Hradec Králové 2013, s. 355–369.

298 SOA Z, KNV P, kn. 38, s. 239, zpráva IX. referátu – Návrh na vyřešení hospodaření s nízkou pracovní jednotkou, s. 2.

299 SOA Z, KNV P, kn. 138, s. 54, zpráva Odboru zemědělství – Zpráva o hospodaření JZD, ČSSS, ŠS a ostatních organizací řízených odborem zemědělství rady KNV za rok 1959, s. 22.

Tabulka 6 Čistý příjem na 1 ha zemědělské půdy v KČs a použití pro pracovní jednotku³⁰⁰

Okres	Rok	Čistý příjem	Z toho rozdělení na pracovní jednotku	% čistého zisku použitého na pracovní jednotku	Průměrná pracovní jednotka
Litomyšl	1955	1 491	1 245	83,5	15,94
	1956	1 534	1 273	82,9	16,66
	1957	1 741	1 400	80,4	16,91
Pardubice	1955	1 725	1 451	84,1	19,34
	1956	1 994	1 546	77,5	18,67
	1957	1 912	1 445	75,6	16,78
Přelouč	1955	2 760	2 298	83,3	21,74
	1956	2 724	2 218	81,4	21,53
	1957	2 696	2 143	79,4	19,82
Ústí nad Orlicí	1955	945	748	79,2	10,47
	1956	1 302	986	75,7	13,42
	1957	1 349	926	68,6	11,72
Kraj celkem	1955	1 886	1 548	82,1	18,06
	1956	2 037	1 631	80,1	18,56
	1957	2 054	1 584	77,1	17,13

Družstevníci dostávali na pracovní jednotku z čistých příjmů okolo 80 %, ale jak vyplývá z tabulky č. 6, poměr vyplácený na jednotku klesl v roce 1957 stejně jako samotná jednotka a od roku 1955 klesal konstantně. Příčinou nebyla snaha omezovat příjmy družstevníků, ale spíše dávat část zisku na společný kapitál JZD k výstavbě, nákupům apod. Tento společný základ se nazýval nedělitelný fond a podle vzorových stanov měli družstevníci obětovat každý rok minimálně 7 % ze svých hrubých příjmů do tohoto fondu.³⁰¹ JZD muselo zřídit a dotovat i další fondy, např. kulturní nebo sociální, ale pouze do výše max. 2 %. Družstevníci v Pardubickém kraji tak odvedli každým rokem více procent z čistého zisku do nedělitelného fondu: v roce 1955 – 7 %, 1956 – 7,55 %, ³⁰² 1957 – 8,04 %, ³⁰³ 1958 – 8,93 % a 1959 – 10,76 %.³⁰⁴

Pracovní jednotka nejlépe vypovídala o hospodaření JZD. Byla hlavním a nejspíš i jediným měřítkem pro hodnocení úspěchu či neúspěchu JZD. Na druhé straně způsobila benevolenci režimu a družstevníci nejrůznějšími technikami svou pracovní jednotku zvyšovali i za cenu ztrát v příštím roce, nebo dokonce na konci roku při dobírkách. Dílem režimu také docházelo k neustálému úvěrování špatně hospodařících JZD, aby zachránila alespoň minimální výši svých příjmů.

300 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 105, zpráva zemědělské správy – Hospodaření JZD v roce 1955, s. 22.
SOA Z, KNV P, kn. 93, zpráva zemědělské správy – Hospodaření JZD za rok 1956, s. 21.
SOA Z, KNV P, kn. 109, s. 53, tabulka Zimní kampaň JZD k 1. březnu 1958.

301 J. PŠENÍČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 55. *Vzorové stanovy jednotných...*

302 SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 59, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v kraji Pardubice, s. 21.

303 SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/3, krajská konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958, referát, s. 28. Odvádění zisků do nedělitelných fondů se lišilo podle okresů, v roce 1957 družstevníci odvedli nejvíce v okr. Lanškroun – 9,47 % a nejméně v okr. Ústí nad Orlicí – 7,18 %.

304 SOA Z, KNV P, kn. 138, s. 53, zpráva Odboru zemědělství – Zpráva o hospodaření JZD, ČSSS, ŠS a ostatních organizací řízených odborem zemědělství rady KNV za rok 1959, s. 20.

V této kapitole jsme analyzovali efektivitu a odměňování v JZD. Pokud budeme srovnávat situaci v JZD se sovětskými kolchozy, dojdeme k závěru, že československá JZD tvořila kopii sovětských kolchozů s drobnými úpravami, které odpovídaly specifikům našeho území. Především typy nepřecházely až v komunu, tedy úplné společné vlastnictví, na to byla KSČ opatrná. Předsedové JZD v Pardubickém kraji dokázali velmi pružně využívat svého postavení ke zlepšení vlastní situace. Otázku, zda se stali novou společenskou elitou na venkově, nelze v rámci tohoto výzkumu spolehlivě odpovědět. Do konce padesátých let si v probíhající kolektivizaci předseda povětšinou tak důležitou pozici nevybudoval. Co se týče schůzí, v Československu se převzal model schůzí v JZD od ostatních organizací, ovšem na vrcholu okopírovali vrcholní představitelé strany model ze sovětského prostředí a přehlídka nejlepších JZD a družstevníků se stala slovy Fitzpatrickové „Potěmkinovou vesnicí“. Pracovní jednotky představovaly jednu z novinek na venkově, byly převzaty z kolchozního systému a mnozí družstevníci nejspíš ani netušili, v čem spočívá podstata pracovních norem.

→ 3 ←

Krize a stagnace kolektivizace

Zakládání JZD a kolektivizace sice skončily pro KSČ úspěchem a nebylo nutné přistupovat ke kompromisním krokům se zemědělci jako v Maďarsku či k polské variantě částečné kolektivizace, na cestě kolektivizací ale strana narazila na krize spojené s ekonomickými problémy, stagnací výroby, rozpady JZD či výstupy družstevníků. Za dvanáct let kolektivizace nastaly v Československu a potažmo i v Pardubickém kraji celkem tři krize, kdy komunistický režim musel zhodnotit svůj dosavadní postup a strategii a kolektivizaci utlumit či úplně zastavit. Tyto tři krize se projevily v dobách, kdy samotný režim čelil určitým problémům – první krize přišla na přelomu let 1951 a 1952 a režim ji způsobil mimořádnými zásobovacími opatřeními. Druhá krize nastala mezi lety 1953 a 1955 úzce souvisela s krizí komunistického režimu,³⁰⁵ kdy došlo k rozpadu JZD a odchodu velkého množství družstevníků zpět do soukromého hospodaření. Poslední krize udeřila ihned po velkém náporu v roce 1957, kdy překotný nárůst nových JZD opět vyvolal pokles zemědělské výroby a pokles zisků družstevníků. Poslední krizi lze charakterizovat jako úspěch komunistického vedení a ztrátu pro družstevníky.

→ 3.1 První krize kolektivizace – zásobovací opatření

Kořeny prvních závažnějších ekonomických problémů v průběhu kolektivizace, které vycházely ze širších hospodářských souvislostí, je nutné hledat v systému zásobování obyvatel potravinami a spotřebním zbožím. Z dob protektorátu Čechy a Morava zůstal zachován lístkový systém i po celé období tzv. třetí republiky až do doby po Únoru 1948. Obyvatelům zaručoval přístup k základním potravinám i k průmyslovému zboží, lístky ale obdržely pouze určené skupiny obyvatelstva a přístup k nim postupně komunistický režim omezoval. Za pomocí lístků postupně diferencioval obyvatelstvo na venkově. V roce 1951 obdrželi lístky už pouze družstevníci a zemědělci s vlastnictvím půdy do 2 ha, ovšem za předpokladu, že splní osevnické plány a povinné dodávky. Ostatní a neplnění zemědělci museli nakupovat na volném trhu za mnohem vyšší ceny. Systém měl pro režim pouze omezený přínos, odborníci se obávali, že v případě zrušení lístků přeroste poptávka nabídku a dojde k úplnému vykoupení zásob. Případné zrušení celého systému včetně přechodu na jednotný trh bez vázaného by mělo za efekt výrazné zvýšení cen, z čehož měl režim obavy. Odborníci na tento problém často upozorňovali až do peněžní reformy a přechodu na jednotný trh v červnu 1953. V průběhu roku 1951 začaly narůstat problémy se zásobováním obyvatel moučnými výrobky a masem, které způsobila především nízká zemědělská produkce. Reakcí na nedostatek potravin bylo i omezení okruhu skupin obyvatelstva s možností obdržet potravinové lístky.³⁰⁶ Cílem komunistického režimu bylo zvýšit podíl zboží na volném trhu, a naopak na vázaném ho podstatně snížit.³⁰⁷

305 Souhrnně ke krizi režimu viz Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005. Jiří PERNES, *Zprávy z Prahy 1953*. Praha 2016. TÝŽ, *Snahy o překonání politicko-hospodářské krize v Československu v roce 1953*, Praha 2000. Ke krizi kolektivizace srov. Pavel BOŠTÍK, *Velká krize kolektivizace v Pardubickém kraji*, *Theatrum historiae* 15, 2014, s. 325–349.

306 V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 278–282.

Ke konci roku 1951 komunistický režim čelil i vzpouře průmyslových dělníků v brněnských závodech kvůli nevyplácení vánočního příspěvku. Více viz Jiří PERNES, *Brno 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě*, Praha 1997.

307 Aleš PETRÁK, *Přídělový systém v Československu v letech 1954–1953* (bakalářská práce), *Vysoká škola ekonomická v Praze* 2012, s. 17.

Obrázek 8 Stohování v obci Lhůta u Vysokého Mýta kolem roku 1950. Na fotografii je také zajímavý „agitační vůz“ Aero Minor II s ampliony. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

První veřejná zmínka o omezeních a opatřeních lístkového systému vyšla ve středu 5. prosince 1951 v *Rudém právu* v článku s názvem *Zpráva ze zasedání vlády*. Autor v něm zdůraznil s odkazem na jednání vlády potřebu zvýšit zemědělskou výrobu a plnění povinných dodávek zemědělských produktů. Poté uvedl i poněkud nenápadnou informaci o schválení návrhu o úpravě lístkového systému potravin, textilu, obuvi a mýdla. Směrnice vláda teprve připravovala.³⁰⁸ Konkrétněji o problému informoval opět v *Rudém právu* ministr vnitřního obchodu František Krajčír v článku s názvem *Pořádek do vázaného hospodářství*. V něm nastínil jádro problému. Podle jeho slov vznikla disproporce mezi dodanými produkty ze zemědělské výroby a distribuovaným zbožím na vázaný trh, čímž bylo nutné učinit několik zásadních omezení v trhu. Vše vysvětlil „třídním“ problémem: „*Není dnes dostatečný rozdíl mezi dodávkami potravin pro aktivní budovatele socialismu a dávkami pro ty, kteří málo nebo nijak nepřispívají k dílu budování. Šatenku se stejným počtem dostával až dosud dělník, který plní normu v závodě, stejně jako vesnický boháč, který třeba vůbec neplní smluvní dodávky státu.*“

308 *Rudé právo*, 5. 12. 1951, s. 1, 3.

Krajčír poukazoval ve svém článku především na zemědělce a jejich využívání lístkového systému ke zvýšení životní úrovně. Proto vláda přistoupila vzhledem k velkému počtu malých zemědělců k výrazným restrikcím a zemědělci s výměrou půdy od 0,5 do 2 ha neobdrželi lístky; nad 2 ha už tehdy nedostávali, protože se počítali mezi tzv. samozásobitele. Dále je nařkl z dalších provinění proti zásobovacímu systému, kvůli kterým je úřady odstavily od možnosti obdržet lístky – nízké dodávkové povinnosti stanovené od MNV, možnost koupit 1 kg vepřového masa za 50 Kčs na vázaném trhu a prodat ho po splnění povinných dodávek na volný trh za vyšší ceny (a tím pádem navyšovat příjmy). Také vznesl obvinění, že kvůli nízké zemědělské produkci bylo zapotřebí dovážet potraviny ze zahraničí.³⁰⁹ Argument nutného zvýšení dovozu potravin ze zahraničí zopakoval při novoročním projevu i prezident Klement Gottwald, částečně obhajoval i zásobovací opatření. Ekonomika vykazovala zvýšenou průmyslovou výrobu, ale stagnující zemědělskou při vyšší spotřebě potravin: „*Stoupla spotřeba potravin také na venkově, který v důsledku nezvýšené výroby dodává na trh podstatně menší množství potravin než před válkou. Rozdíl musí být hrazen dovozem.*“ Jedinou cestou ze zásobovací krize podle Gottwaldova projevu bylo zakládání JZD a přechod k zemědělské velkovýrobě.³¹⁰ Podobný argument byl použit také na schůzi pléna KV KSČ Pardubice na začátku února 1952: „*Nedovedeme lidem říci pravdu, že na zemědělství musí vysoce doplácet náš průmysl.*“³¹¹ Členové komunistické strany stále vyjadřovali jednu a tu samou tezi – za zásobovací krizi mohou zemědělci.

Tato mimořádná opatření příliš nezasáhla kulaky nebo samostatně hospodařící zemědělce s výměrou nad 2 ha, ale spíše zemědělce s výměrou půdy pod 2 ha a všechny družstevníky, protože se opatření ve vydávání lístků dotkla i JZD, která nedokázala splnit předepsanou dodávku. Následně vznikla u družstevních zemědělců nejistota, nakolik se jich celá záležitost s vydáváním dotkne. V tisku probíhala v prosinci 1951 poměrně velká vysvětlovací kampaň, co vláda vůbec zamýšlí restrikcemi na vázaném trhu od následujícího roku, protože vedení komunistické strany nejspíš tušilo, že odběratele lístků, a především odběratele na straně zemědělců, uvrhlo do značné nejistoty. Týden po vydání článku s vládním usnesením vyšlo ve středu 12. prosince v *Rudém právu* v rubrice *Ohlas* od Čestmíra Suchého vysvětlení, co zásobovací opatření znamenají pro družstevníky. Každý družstevník nesl podle Suchého odpovědnost za hospodaření družstva a při nedodávkách přišel trest v podobě nepřidělení lístků: „*Proto každý z nich nese odpovědnost hospodáře.*“ Povinností družstevníka nebyla potom pouze jeho vlastní práce, jeho vlastní plnění, ale plnění všech, družstva jako celku, proto musela být i vzájemná kontrola, zda všichni odváděli potřebný výkon.³¹² Omezení přístupu k lístkům mělo motivovat družstevníky k lepší práci, vzájemné kontrole a následně vyšším obrátům a zvýšení hospodaření. Redukce byla zároveň trestem pro všechny zemědělce za špatné hospodářské výsledky a za to, že nedokázali dostatečně vyrábět. Soubor šestnácti možných dotazů a odpovědí na otázky ohledně zásobovacích opatření vydal pro potřeby ONV a zvláště MNV 15. ledna 1952 časopis *Národní výbory*, aby vybavil členy NV dostatečnými argumenty při konfrontaci se zemědělci i družstevníky.³¹³

309 *Rudé právo*, 9. 12. 1951, s. 1–2. Proběhly i další restrikce ve vydávání lístků, snížila se věková hranice pro přiděl cukru pro děti a mládež z 20 na 18 let, lístky na chleba a další méně trvanlivé potraviny měly platnost pouze pět dní od vydání, aby nedocházelo ke kumulaci jídla atd. (Tamtéž, s. 5, *Vázaný trh s potravinami, mýdlem a textilem v roce 1952.*)

310 *Rudé právo*, 3. 1. 1952, s. 1.

311 SOA Z, KNV P, kart. 6, sign. 17a/5/77 – zápis ze schůze pléna z 2. února 1952, s. 30 – referát.

312 *Rudé právo*, 9. 12. 1951, s. 4.

313 *Národní výbory*, 2, 1952, s. 7–8, rubrika *Otázky a odpovědi*.

Opatření pro zemědělce s výměrou zemědělské půdy mezi 0,5 a 2 ha a značné množství družstevníků byla velmi nekompromisní. Ministerstvo vnitřního obchodu použilo ve svých směrnících pojem samozásobitel. Definice tohoto pojmu diskvalifikovala z příjmu lístků obrovské množství lidí. Samozásobitelem byl samostatně hospodařící zemědělec nad 0,5 ha, ale také člen JZD, který s totožnou výměrou vstoupil do JZD I. a II. typu, dále také každý člen JZD III. a IV. typu bez ohledu na výměru; u zmíněných se opatření týkala i všech členů rodiny. Pokud zemědělec či družstevník do 0,5 ha doma zabil prase, udělal ze sebe samozásobitele masem, při vlastnictví libovolného počtu slepic či dojnice byl zemědělec samozásobitelem vejci či mlékem.³¹⁴

Deník *Rudé právo* na konci roku dále nabídl modelovou situací dělníka-bezzemka, člena JZD a radu, jak si v době zásobovacích opatření poradit. Tento dělník měl nemocnou a práce neschopnou manželku a tři děti. Je popsán i podíl na založení a chodu JZD, poměrně běžný způsob zapojení dělníků do JZD na přelomu let 1951 a 1952: „*Když se v obci zakládalo JZD, vstoupil do něho, ačkoliv neměl žádnou půdu, pomáhal družstvu ve špičkových pracích po návratu ze zaměstnání, o dovolené při žních.*“ Jako člen JZD III. typu se stal od prosince 1951 samozásobitelem a musel vystoupit z JZD, aby pozbyl toto označení a jeho manželka a děti měly právo na lístky. V dané chvíli záleželo na každém členu družstva/dělníkovi, aby zvážil své možnosti obživy a setrvání v JZD. Autor článku však tlumočil postoj režimu k problematice smyslu členství v JZD, definoval ji jako „*společnou každodenní práci*“, což naprostá většina dělníků v JZD nemohla splnit. V dané chvíli se jevil lístkový systém jako demotivační, protože družstevníci dostávali lístky na potraviny místo toho, aby je sami vyprodukovali.³¹⁵

První krize kolektivizace zasáhla JZD – všechny stupně bez rozdílů – a početnou skupinu zemědělců od 0,5 do 2 ha výměry zemědělské půdy. Lístky mohly být vydávány pouze družstvům, která splnila povinné dodávky. JZD ale také přišla o velké množství svých členů, kteří se náhle stali samozásobiteli. Jednalo se spíše o členy, kteří byli „na papíře“ a k chodu JZD přispívali velmi málo, ale při zakládání JZD režim jejich přítomnost nepochybně uvítal. Šlo především o členy KSČ bez zemědělské půdy, učitele, členy SNB apod., tj. o všechny, kdo byli bez půdy, ale ochotni svým členstvím podpořit JZD.³¹⁶ Zástupci KV KSČ Pardubice dostávali zprávy z venkova kvůli opatřením, mnoho zpráv přišlo také od učitelů, kteří se vyjadřovali ke krizi a k odchodu družstevníků z JZD. Někteří učitelé v prvních dvou letech kolektivizace do JZD demonstrativně vstoupili na podporu JZD a ostatních zemědělců. Na plénu KV 10. ledna 1952, měsíc po vypuknutí krize, zaznělo: „*Víme, že vesnice je přímo tak masově pobouřena, že nám chodí soudruzi učitelé a říkají, že teď je škoda na vesnici být, že celá vesnice je vzhůru.*“³¹⁷ Právě učitelé měli tvořit spojkou mezi venkovem a režimem, mnohdy i zastoupit dělníky ze závodů při činnosti na venkově během kolektivizace, konkrétně při agitacích, schůzích, propagacích atp.

Na československém venkově vznikl na přelomu let 1951 a 1952 poměrně velký zmatek v souvislosti s vydáváním lístků. Problémem mohlo být, že i přes poměrně podrobné vysvětlování v tisku mnozí zemědělci a obyvatelé venkova brali tato opatření jako nemilé

314 Tamtéž, s. 5.

315 *Rudé právo*, 28. 12. 1951, s. 4.

316 Milada KYSILKOVÁ, *Čtyřicet let socialistické výstavby obce Dolní Újezd na Svitavsku*, Dolní Újezd 1984, s. 6. Při zakládání JZD Dolní Újezd v září 1950 vstoupilo několik učitelů i členů stanice SNB pouze jako „politická“ podpora zemědělcům.

317 SOA Z, KNV P, kart. 6, sign. 17a/5/76 – zápis ze schůze pléna z 10. ledna 1952, s. 23, diskuse.

překvapení a obrovskou křivdu.³¹⁸ Zemědělci kromě tisku spoléhali na ústně předávané informace na shromážděních a schůzích. Podle Krajského výboru JSČZ v Olomouci zemědělci nejvíce diskutovali o opatřeních na schůzích, ale o nesprávnosti kroků režimu byli zprvu přesvědčeni i okresní funkcionáři stranických organizací.³¹⁹ O nešťastném naplánování zásobovacích opatření či pouze o shodě okolností svědčí, že někteří členové strany na Plzeňsku mluvili o sabotáži a „*spojovali toto opatření se Slánským a jeho činností v předsednictvu vlády*“.³²⁰ Objevily se také případy, kdy došlo i na velmi ostrou kritiku opatření a jejich odmítání, vinu autoři zprávy pro kolegium ministra zemědělství svalovali na nejasné formulace ve směrnících, které vypracovali úředníci ministerstva vnitřního obchodu.³²¹ Ministerstvo zemědělství také zmínilo problém ve vysvětlování a až po osobních návštěvách JZD z okresů došlo k uklidnění situace.³²² Problém mnohých JZD způsobilo sociální složení členstva, kdy většinu tvořili spíše neaktivní zástupci z řad dělníků, členů KSČ, učitelů atp. Tato družstva vzhledem k menšímu počtu aktivních zemědělců nezajistila dostatečně zemědělskou výrobu pro zásobení trhu povinnými dodávkami, natož pro samozásobení svých členů. Povinné dodávky členové JZD často zanedbávali vzhledem k jistému obdržení lístků.³²³ Proto po opatřeních velké množství družstevníků vyjadřovalo svou nespokojenost a hlavním projevem krize bylo vystupování značného množství členů JZD, kteří v něm působili pouze jako „politická“ podpora.

Opatření pro úpravy zásobování obyvatelstva vyšla na začátku prosince 1951, ale v Pardubickém kraji už na začátku roku 1952 funkcionáři NV počítali ztráty členů JZD. Podle odhadů za první měsíc od opatření vystoupilo okolo 3 000 členů.³²⁴ Celkově členská základna poklesla ještě o něco více, v květnu 1952 dostal KNV hlášení, že celkový počet členů JZD klesl z 18 947 na 14 759 členů, celkem tedy o 4 188 (22,1 %).³²⁵ JZD ztratila uvedenými opatřeními téměř čtvrtinu svých členů. Pro mnohé z nich to představovalo odchod jen nepatrné části členů bez vlivu na provoz JZD, avšak pro některá to znamenalo značné ohrožení jejich činnosti. Hlášení z ostatních krajů byla rozdílná. Na ministerstvo zemědělství přišly za první měsíc údaje z Královéhradeckého (850 odchodů) a Brněnského kraje (7 511 odchodů), společně s dělníky či bezzemky vystupovaly i jejich manželky.³²⁶ V létě 1952 zveřejnilo ministerstvo konečná čísla k dalším dvěma krajům – v Ostravském kraji vystoupilo z JZD 2 000 členů a v Jihlavském

318 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1951*, s. 220. *Informace Krajského výboru Jednotného svazu českých zemědělců pro ústředí v Praze o situaci v zásobování.*

319 Tamtéž.

320 NA Praha, f. MZ – kol., kart. 29, inv. č. 214, 202. schůze konaná 4. ledna 1952, Týdenní zpráva o situaci v JZD v krajích od 10. do 15. prosince 1951, s. 5.

321 NA Praha, f. MZ – kol., kart. 30, inv. č. 220, 208. schůze konaná 25. ledna 1952, Předběžná zpráva o vlivu zásobovacích opatření na JZD, s. 1.

322 NA Praha, f. MZ – kol., kart. 29, inv. č. 214, 202. schůze konaná 4. ledna 1952, Týdenní zpráva o situaci..., s. 6.

323 Tamtéž.

324 SOA Z, f. KNV P, kn. 30, s. 211. Zpráva IX. referátu – Situace JZD v krajích, s. 4.

325 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/5/80, s. 8. Zápis ze schůze pléna z 3. května 1952 – hlavní referát.

326 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1952*, s. 70. *Zpráva o situaci v jednotných zemědělských družstvech od 4.–9. února 1952 a průběžná zpráva o vlivu zásobovacích opatření na jednotná zemědělská družstva, které byly vypracovány hlavní správou zemědělských družstev jako podklady pro jednání kolegia ministerstva zemědělství.*

kraji 1 700.³²⁷ K. Kaplan poukazuje na neúplnost těchto údajů a nemožnost přesněji určit počty končících členů na přelomu let 1951 a 1952 v důsledku zásobovacích opatření. Upozorňuje však na to, že některým JZD hrozil rozpad.³²⁸ Mezi ně patřila hlavně družstva složená převážně z dělníků, bezzemků, kovozemědělců apod. V mnoha JZD nastala situace, že zde zbylo pouze několik málo činných družstevníků, a hrozil tak jeho zánik. Příkladem JZD před rozpadem může být v Pardubickém kraji JZD Horka (okr. Chrudim), kde zůstali pouze tři zemědělci, zbytek tvořili dělníci a ti odešli. Celou situaci musel řešit IX. referát ONV a OV KSČ Chrudim, aby družstevníci svou činnost neukončili. Ve stejném okrese podobně dopadlo JZD Žumberk, kde zbylo šest družstevníků. Právě z okresu Chrudim přišlo na KNV mnoho stížností na zásobovací opatření a z okresu Litomyšl posílali zemědělci proti opatřením stížnosti na úřad vlády.³²⁹ Navíc u JZD složených z bezzemků, dělníků, kovozemědělců apod. často platilo, že nevznikala pouze na členské půdě, ale na půdě, kterou funkcionáři ONV JZD přidělili. Družstevníci poté hospodařili na minimu členské půdy, ale převážně na farské půdě, půdě z konfiskátů nebo určené k nuceným nájům. Takovým JZD bylo uvedené družstvo v Horce, které vzniklo na konfiskované půdě, nebo JZD Lázně Bohdaneč (okr. Pardubice), kde na 80 ha půdy nepracoval žádný činný družstevník, ale pouze ženy dělníků.³³⁰ Mnoho JZD sice odchodem nepracujících členů došlo na samou hranici zániku, ale KSČ si slibovala především „zlepšení pracovní morálky družstevníků“.³³¹

Jako mnohem problematictější se však nakonec ukázalo opatření namířené proti samotným JZD. Vydávání lístků na boty, textil, cukr, máslo a povolení domácích porážek prasat komunistické vedení omezilo pouze na družstevníky těch JZD, která splní povinné dodávky. Toto opatření ovšem nemohlo splnit velké množství JZD, především v pohraničí. Celá situace vyvolala velké obtíže, protože JZD nejenže musela plnit dodávky na 100 %, ale probíhala také krize s výstupy, a navíc potíže s družstevníky, kteří neměli zásoby na zimu a nedostali potravinové lístky, a ani družstvo mnohdy nemělo zásoby potravin pro své členy, kteří zůstali. Taková JZD potřebovala půjčit od státu obilí, aby uklidnila situaci uvnitř JZD.³³² Vedení mnoha JZD musela řešit problémy s dodávkami, aby družstevníci obdrželi šatenky, lístky na mýdlo a cukr. Zkoušela nejrůznější nástroje k překonání hranice splnění dodávkové povinnosti. Využívané bylo náhradní plnění zemědělských produktů, např. za plnění vepřového masa se používalo krmné obilí z krmivových a zajišťovacích fondů. „*Tímto obilím se snaží plnit dodávku k získání nároku na šatenu a po Novém roce budou žádat jadrná krmiva.*“ Ministerstvo zemědělství celou záležitost hodnotilo jako oboustrannou ztrátu – jak u JZD, tak u státu.³³³

Režim dopustil zásobovacími opatřeními naprosté paralyzování některých JZD. Družstevníci odmítali jakoukoli činnost, a jelikož se krize odehrávala v zimním období, znamenalo to, že odřekli účast na členských schůzích a schvalovacích procesech CVP a požadovali obdržení šatenek a lístků na cukr a mýdlo včetně povolení domácích porážek. Podobné zprávy

327 Tamtéž, s. 222. *Zpráva o průběhu kampaně valných hromad v jednotných zemědělských družstvech, zpracovaná družstevním odborem ministerstva zemědělství pro Úřad předsednictva vlády.*

328 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 195.

329 SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 211. Zpráva IX. referátu – Situace JZD v kraji, s. 4.

330 SOA Z, KNV P, kn. 31, s. 35. Zpráva IX. referátu – Situace JZD, s. 3.

331 Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1952*, s. 222. *Zpráva o průběhu kampaně valných hromad v jednotných zemědělských družstvech, zpracovaná družstevním odborem ministerstva zemědělství pro Úřad předsednictva vlády.*

332 NA Praha, MZ – kol., kart. 29, inv. č. 214, 202. schůze konaná 4. ledna 1952, Týdenní zpráva o situaci..., s. 7.

333 Tamtéž, s. 6.

pocházely z kraje Liberec.³³⁴ V Pardubickém kraji se podle hlášení během opatření propadla výrazně pracovní morálka mnohých družstevníků. Jedním z důvodů byly nesplněné dodávky a nevydání lístků, což vedlo k rozladěnosti družstevníků a jejich nechuti pracovat. Družstevníci přestali v mnohých případech pracovat v JZD hlavně při podpoře brigádníky. Na podzim roku 1952 při sezonních pracích vyhlásily úřady pracovní povinnost, MNV ale mnohdy nehlídaly, zda přišli všichni, proto mnozí družstevníci zůstali doma.³³⁵

Svou nespokojenost s nevydáním lístků kvůli nesplněným dodávkám mléka vyjádřili např. družstevníci z Dolního Třešňovce (okr. Lanškroun) oficiální stížností. Podle Oddělení zemědělství ÚV KSČ družstevníci nepochopili nebo jim stranické organizace nižších úrovní nevysvětlyly opatření dopodrobna a „*jde jim pravděpodobně o vydání šatenek a lístků na cukr*“. Podle hlášení sekretariátu OV KSČ Lanškroun zpět na ÚV KSČ v květnu 1952 byl problém rozsáhlý a zasáhl více JZD okr. Lanškroun a vysvětlování se museli ujmout i zaměstnanci ze závodů; v Dolním Třešňovci to byli dělníci z podniku Tesla Lanškroun.³³⁶ Právě v okrese Lanškroun vznikl tlak ze strany družstevníků, aby co nejdříve obdrželi lístky, protože dostali v březnu informaci, že nedostanou lístky do května, kdy měla proběhnout kontrola plnění dodávkových povinností za první čtvrtletí. Družstevníci protestovali a žádali vydávání už v březnu podle perspektivy plnění dodávek.³³⁷ Opatření s nevydáním lístků pro neplnící JZD nebyla záležitostí pouze dočasnou, ještě po prvním čtvrtletí 1953, krátce před měnovou reformou a zrušením vázaného trhu s lístkovým systémem, neobdrželo vzhledem k neplnění dodávek lístky 120 JZD z celkového počtu 449 (26,7 %).³³⁸

Na první krizi lze také nahlížet z dalších úhlů pohledů, a co komunistický režim vždy v souvislosti s kolektivizací velmi zajímalo, byl postup v zakládání JZD. Mezi říjnem 1951 a únorem 1952 bylo založeno 9 JZD nebo přípravných výborů, což znamenalo nepochybně zmírnění tempa předchozích měsíců. Ale v tomto období mnohá JZD změnila svůj dosavadní typ a přecházela na vyšší, viz tabulka č. 7.

Tabulka 7 Vývoj počtu JZD v Pardubickém kraji v průběhu první krize³³⁹

Typ	1. říjen 1951	1. únor 1952
PV	44	43
Bez typu	38	34
I.	82	80
II.	81	72
III.	86	110
IV.	5	6
Celkem	336	345

334 NA Praha, MZ – kol., kart. 30, inv. č. 220, 208. schůze konaná 25. ledna 1952, Předběžná zpráva o vlivu zásobovacích opatření na JZD, s. 4.

335 SOA Z, KNV P, kn. 33, s. 686, zpráva IX. referátu – Zhodnocení podzimních prací a příprava na jarní práce, s. 1.

336 NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 51–57, Rezoluce členů JZD v Dolním Třešňovci.

337 SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 354. Zápis ze schůze rady KNV ze dne 11. března 1952, s. 6.

338 SOA Z, KNV P, kn. 38, s. 268. Zpráva IX. referátu – Zpráva o plnění posjezdové kampaně, s. 2.

339 SOA Z, KNV P, kn. 38, s. 210. Zpráva IX. referátu – Situace JZD v kraji – Průběh vypracování CVP na rok 1952 v první a druhé etapě – příprava na plány v druhých typech, s. 1.

Chování zemědělců v reakci na opatření reflektovaly úřady především podle plnění povinných dodávek. Dodávka masa v prvním čtvrtletí 1952 byla mírně nad plán, protože nabídku zemědělců ovlivnily uvedená opatření. Tento stav způsobilo nevydání lístků kvůli neplnění v roce 1951. Podle členů rady KNV to bylo typické chování plnění v závěrečných dnech roku. V posledním týdnu čtvrtletí zemědělci dodali jatečný skot a telata při plnění nad 120 %, množství jatečných prasat dokonce dosáhl 130% hranice. První týden v dubnu ale zaznamenal značný pokles – jatečný skot a telata se pohybovaly okolo 80 %, jatečná prasata dokonce na 62,9 %.³⁴⁰

První krizi lze považovat za specifickou hned z několika důvodů. Ten hlavní nespočívá ani tak v omezení přísunu potravin na lístky obyvatelstvu, ale zejména v přímém ohrožení nejloajálnější skupiny režimu na venkově – dělníků dojíždějících za prací do městských podniků. Dělníci-bezzemci, ale hlavně velká skupina kovozezemělců se ocitli před hrozbou, že se nedostanou k přidělu potravin. První krize a její průběh se neprojevil okamžitě, velká část družstevníků vystoupila, protože musela, žádná JZD se nerozpadla, i když některá se ocitla na samém okraji zániku. Zásobovací krize přinesla větší potíže zejména početné skupině kovozezemělců, kteří využívali příjmy z řádného zaměstnání v továrnách, ale dostávali i částečnou odměnu od JZD, včetně potravinových lístků. Ovšem nejen kovozezemělci v JZD, ale také kovozezemělci s výměrou mezi 0,5 a 2 ha v soukromém sektoru přišli o výhody, když se rázem stali samozásobiteli. Zásobovací krize se týkala převážně skupin zemědělců, které režim do té doby chránil – družstevníci a malí zemědělci.

Vlivem zásobovací krize došlo k určité očistě JZD od členů, jejichž členství se vyznačovalo spíše politickou podporou, proto naprostou většinu JZD příliš nepoznamenala, kromě družstev neplnících povinné dodávky. Komunisté zásobovací krizi překonali záhy, nezvedla se proti nim žádná výrazná revolta, ale obdrželi petice a stížnosti proti odebrání potravinových lístků. Největším problémem byla ztráta důvěry ze strany jmenovaných skupin kovozezemělců a drobných držitelů půdy. Krize ustala v průběhu roku 1952, kdy zemědělci zásobovací opatření akceptovali. Tato krize kolektivizace zemědělství má úzkou spojitost s událostmi přelomu května a června 1953, kdy režim provedl měnovou reformu. Zrušení dvojího a zavedení jednotného trhu, zásobovací opatření a tato krize byly pouze předzvěstí událostí, které začaly v létě 1953.

→ 3.2 Velká krize kolektivizace – rozpady JZD

Velká krize kolektivizace³⁴¹ mezi lety 1953 a 1955 měla kořeny ve změnách ve východním bloku po Stalinově smrti v březnu 1953. První výrazné změny přišly při zahájení politiky tzv. nového kurzu v NDR v polovině června 1953. Došlo k opuštění dosavadní politiky, přiznání chyb v posledních letech, zastavení zvyšování cen a propuštění politických vězňů. I přes vyhlášení této politiky se v Berlíně vzbouřili stavební dělníci proti zvyšování pracovních norem a NDR v následujících dnech zasáhla značná vlna protestů.³⁴² Na konci června

340 SOA Z, KNV P, kn. 31, s. 129. Zpráva X. referátu – Plnění plánu zemědělských dodávek, s. 1–2.

341 Srov. P. BOŠTÍK, *Velká krize kolektivizace...*, s. 325–349.

342 Více o povstání v NDR srov. Hubertus KNAUBE, *Německá demokratická republika – 17. červen 1953*, Securitas Imperii 24, 2014, s. 144–155.

zahájilo nový kurz i maďarské vedení komunistické strany.³⁴³ Zprávy z NDR a Maďarska začaly zneklidňovat vedení KSČ. S okamžitou nutností přijetí nové politiky poté seznámilo moskevské vedení i Antonína Zápotockého, pro kterého adaptace na novou podobu politiky neznamena výraznější problém.³⁴⁴ Nový kurz neměl vliv jen na úpravu politiky, ale také na průběh kolektivizace ve všech státech východního bloku, kde nastal odliv členů ze zemědělských družstev, popř. jejich rozpad. Krize a ústup z dosavadní formy násilné kolektivizace nastaly v roce 1953 kromě Československa v Maďarsku, Bulharsku, ale také v Albánii nebo Jugoslávii.³⁴⁵

Počátek krize kolektivizace v Československu se váže k zahájení nového kurzu v NDR a Maďarsku, kdy družstevníci pod tlakem bídných podmínek a nadějí na podobný obrat jako v sousedních státech začali opouštět JZD. Výstupy ještě více zesílily po projevu Antonína Zápotockého na Klíčavské přehradě v Lánské oboře 1. srpna 1953. Zápotocký svými výroky přispěl ke krizi kolektivizace a k masovým výstupům družstevníků, ale také kvůli nim ochladl prezidentův vztah s Antonínem Novotným. K nesouladu mezi oběma čelnými představiteli přispělo i Zápotockého další veřejné vystoupení k zemědělské otázce ve Stěžerech u Hradce Králové.³⁴⁶ „V reakci na něj dal [Novotný] prý okamžitě pokyn do Prahy, aby mu zorganizovali veřejnou schůzi, kde bude hovořit o nezbytnosti kolektivizace a o nutnosti udržet dosavadní JZD.“³⁴⁷ Novotný kritizoval Zápotockého smířlivý postup v kolektivizačních otázkách, trval na opačném stanovisku, na bezpodmínečném pokračování v kolektivizaci. Novotný kritiku Zápotockého stupňoval. Spory mezi předními představiteli se následně projevovaly ve všech úrovních státní správy a stranických organizacích.³⁴⁸

Po jednání Zápotockého v Moskvě v červenci 1953 bylo jasné, že národní hospodářství včetně zemědělství čekají korektury. Prezident představil moskevské požadavky na zasedání ÚV KSČ v tzv. srpnových tezích, které mimo jiné obsahovaly kritické komentáře k násilnému způsobu kolektivizace. Po konzultaci tezí s moskevským vedením došlo k určitým úpravám. Sovětské vedení vzneslo námitky především proti nedostatečnému zvyšování životní úrovně obyvatelstva a také proti slabé podpoře upevňování JZD. Text srpnových tezí následně schválil ÚV KSČ na začátku září a 15. září 1953 vláda představila nový kurz v Československu.³⁴⁹

343 Geoffrey SWAIN – Nigel SWAIN, *Eastern Europe since 1945*, Basingstoke 2009, s. 88–93.

344 Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005, s. 69–73.

345 G. SWAIN – N. SWAIN, *Eastern Europe*, s. 124. V březnu 1930 podobná situace v kolektivizaci po dvouměsíčním ostrém tempu postihla i Sovětský svaz po vydání Stalinova článku *Závrať z úspěchů*, avšak ještě na podzim stejného roku se přistoupilo k nové, rozhodující kolektivizační vlně (Lynne VIOLA, *The Best Sons...*, s. 121–151; Lynne VIOLA – Viktor Petrovič DANILOV a kol., *The Tragedy of the Soviet Countryside (Vol. 1). The War Against the Peasantry 1927–1930*, New Haven 2005, s. 264–318).

346 Jiří Urban věnoval stěžerskému JZD v období Zápotockého návštěvy kapitolu s názvem *Fenomén dobrovolnosti* ve své monografii o kolektivizaci v Horním Polabí. Více viz Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v Horním Polabí. Od fenoménů k aktérům a jejich motivacím*, Praha 2016, s. 252–297.

347 Jiří URBAN, *Tváří k venkovu. Vystoupení Antonína Zápotockého ve Stěžerách*, Paměť a dějiny 3, 2013, s. 44. S přihlédnutím k situaci v sousedním Královéhradeckém kraji – Jiří URBAN, *Československá cesta kolektivizace venkova po Stalinově a Gottwaldově smrti: od mezinárodních souvislostí k místním praktikám*, Prameny a studie 48, s. 92–115.

348 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 256–259.

349 Michal BARNOVSKÝ, *Přestávka mezi první a druhou etapou kolektivizace*, in: B. Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví*, Uherské Hradiště 2002, s. 236–237.

Více k zemědělské tematice z prohlášení vlády z 15. září srov. J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 177–181. *Výňatek z prohlášení vlády ČSR ze dne 15. září 1953, předneseného předsedou vlády Viliamem Širokým, týkající se výstavby základů socialismu na vesnici a opatření k rozvoji zemědělské výroby*.

Mimo změny v politice KSČ se jednalo o předznamenání výrazných obrátů v národním hospodářství. Vedení komunistické strany plánovalo na základě nového kurzu rozsáhlé změny v hospodářství, preferovalo především zbrzdění tempa výstavby těžkého průmyslu. Při industrializaci na počátku padesátých let vznikly výrazné rozdíly mezi jednotlivými úseky ekonomiky, hlavním úkolem v rámci nového kurzu bylo tyto rozdíly odstranit. Mezi zaostávající úseky patřilo i zemědělství, to se mělo dočkat díky nové politice výraznější státní podpory.

Československé komunistické vedení představilo finální podobu svých snah o zlepšení stavu zemědělství a obyvatel venkova na X. sjezdu KSČ mezi 11. a 15. červnem 1954. Ve sjezdových směrnicích zdůraznili nárůst zemědělské výroby v následujících dvou až třech letech. Dále stanovili zvýšení počtu pracovních sil v zemědělství, lepší využití půdního fondu, zrychlení mechanizace a chemizace zemědělství, a také přihlídnutí k místním podmínkám při plánování výroby.³⁵⁰ Ve zvýšení zemědělské výroby se nesoustředili pouze na živočišnou výrobu jako v předchozích letech, ale také na výrobu rostlinnou, o čemž svědčila snaha popsat ve směrnicích lepší využití půdy, chemie a mechanizace. Produkce živočišné výroby se v předchozích letech nezvyšovala také vzhledem k nedostatku krmiv. Posuny v národním hospodářství nesměřovaly pouze k zemědělské výrobě, ale podle nového kurzu měly na jejím základě přispět i k lepší životní úrovni obyvatelstva. Zvyšování životní úrovně se mělo projevat nejen u obyvatelstva ve městech, ale také na venkově zajištěním produktů spotřebního průmyslu, kterých zde byl nedostatek.

Výstupy družstevníků a rozpady JZD představovaly nejvýraznější problém krize kolektivizace, který začal už roku 1953 a jeho vývoj ovlivnila i prohlášení prezidenta Zápotockého ze srpna z Klíčavské přehrady a ze září ze Stěžer u Hradce Králové. Zápotocký dodal svými slovy družstevníkům odvalu, aby vystupovali hromadně. Rozpady JZD v celém Československu i v Pardubickém kraji postihly především JZD II. typu. JZD III. a IV. typů se potýkala spíše s odchody svých členů než s rozpady. Počet JZD II. typu klesl mezi červnem 1953 a zářím 1954 o 75,9 % (z 1 246 na 300), přišla o 84,3 % členů a 85,8 % půdy. JZD III. a IV. typu vlivem krize a odchodů ztratila 7 % ze svého počtu (494 JZD), 23 % ze svých zemědělských závodů a 20,4 % půdy.³⁵¹ V Pardubickém kraji se za celý rok 1954 rozpadlo 12,6 % JZD (53), 3,7 % JZD III. a IV. typu (11), z II. typu přežilo pouze jediné JZD; zbylých 77 JZD I. typu ve skutečnosti vyvíjelo minimální činnost nebo existovalo pouze „na papíře“. V roce 1954 přišla JZD III. a IV. typu o 12,9 % zemědělských závodů (1 080), 15,8 % členů (2 111) a 18,4 % půdy (13 931 ha). Navíc bylo z JZD vyloučeno v roce 1954 307 členů.³⁵² Na začátku roku 1955 začal další úbytek, kvůli špatným ekonomickým výsledkům se rozpadlo JZD III. typu v Herálci (okr. Hlinsko), 167 družstevníků z 50 JZD s 1 113 ha ohlásilo odchod mezi lednem a březnem 1955. Odhlášky ke konci krize převažovaly v západní části kraje v úrodnějších okresech Čáslav, Chrudim, Pardubice a Přelouč.³⁵³ V rané fázi krize kolektivizace rozpady JZD a odchody družstevníků postihly hlavně okresy v horských oblastech (okr. Polička a Hlinsko), kde mezi říjnem 1953 a lednem 1954 ukončilo činnost celkem 21 JZD (14 v okr. Polička a 7 v okr. Hlinsko).³⁵⁴ V těchto dvou okresech probíhalo na přelomu let 1952 a 1953 v zakládání

350 V. PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 291.

351 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 51, sign. 428, 404. schůze kolegia dne 11. 12. 1954, Zpráva Hlavní správy JZD o hospodaření JZD za třetí čtvrtletí 1954, s. 1.

352 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 42, Zpráva organizačního a kontrolního odboru rady KNV o plnění směrnic X. sjezdu KSČ do konce roku 1954 z 1. 2. 1955.

353 SOA Z, KV KSČ P, kart. 73, sign. 17c/2/57, s. 31, zápis ze schůze sekretariátu KV KSČ z 29. 4. 1955.

354 NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 7. Situace JZD v kraji Pardubice.

JZD přímo zběsilé tempo, KNV v první polovině roku 1954 hlásil na zemědělské oddělení ÚV KSČ, že právě JZD z roku 1952 se nejvíce rozpadají.³⁵⁵

Právě z JZD vyšších typů odešlo mnoho členů a ve své obci přešli družstevníci do menšiny oproti soukromým zemědělcům. Mezi příčiny rozpadů, na které bývalí družstevníci nejčastěji poukazovali, patřily slabé vedení družstva, špatná organizace, slabá pracovní morálka, špatná práce národního výboru a přítomnost kulaků v družstvu. Přibývaly stížnosti zemědělců na vstup do JZD pod tlakem a také „*nespokojenost družstevníků s jejich sociální situací i se zemědělskou politikou vůbec a nevíra v budoucnost družstevního hospodaření*“.³⁵⁶ KNV naopak poukazoval na problém rozříštěné rostlinné a živočišné výroby u JZD I. a II. typů.³⁵⁷ O závažnosti vystupování členů JZD vypovídaly počty jejich členů v Pardubickém kraji. Před začátkem krize v lednu 1953 JZD měla celkem 17 033 členů.³⁵⁸ Na konci prosince 1954 počet členů spadl na nejnižší hranici 11 031 osob,³⁵⁹ počet družstevníků tedy celkem poklesl za téměř dva roky o 6 002 členů (35,2 %).³⁶⁰

K nesnázím s vystupováním členů je však nutné přičíst závažnější okolnosti, které vyplávaly na povrch v pozdějším období krize kolektivizace – vydělování půdy a vyúčtování s družstevníky. Odcházející družstevníci museli podstoupit dlouhodobý proces při vydělování na základě směrnic vzorových stanov JZD. Povinností družstevníka bylo nahlásit svůj odchod nejméně půl roku dopředu a jeho vydělení mohlo proběhnout až po sklizni. Přesto převažovala snaha o nepřetržité vydělování půdy z JZD.³⁶¹ Vystupující zemědělci sice ve většině případů trvali na okamžitém vydělení své půdy a mnohdy neváhali ihned soukromě hospodařit, dlouhý proces vydělení členské půdy ale dával příležitost družstvům, národním výborům a stranickým organizacím, aby přiměly vystupujícího změnit názor. V Pardubickém kraji v roce 1954 přesvědčili okolo 500 družstevníků, tedy přibližně jednu pětinu vystupujících, aby svou odhlášku stáhli.³⁶² Vedení JZD mohla také využít k odvrácení výstupu svých členů i další podmínky vepsané do vzorových stanov, protože z nich nevyplývalo, zda vystupující družstevník při odchodu obdrží vlastní vloženou půdu, nebo mu ji JZD přidělí.³⁶³ Odcházející družstevníci byli postaveni před otázku, zda hospodařit soukromě, ale s velkou pravděpodobností na nekvalitní půdě. Kvůli protahování nebo špatnému postupu se na ministerstvu zemědělství nebo NV hromadily stížnosti, které družstevníci často využívali pro

355 Tamtéž.

356 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 262. O důvodech družstevnických výstupů se hovořilo na začátku roku 1955 na plénu KNV Pardubice: „*Těch příčin bylo několik, ale jako hlavní příčiny je nutno hledat v tom, že jsme se ještě nenaučili dobře řídit JZD, vést je k tomu, aby zvyšovala svoji výrobu a tím zlepšovala celkovou hospodářskou situaci.*“ SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 441.

357 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 57, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955.

358 SOA Z, KNV P, kn. 34, s. 203, Plnění úkolů v zemědělství, zpráva IX. referátu KNV z 27. 1. 1953.

359 SOA Z, KNV P, kn. 66, s. 94, Zpráva o kontrole a hodnocení hospodaření JZD za I. pololetí 1955, zpráva zemědělské správy KNV z 9. 8. 1955. Počet vystupujících však do jisté míry zkrsluje okolnost, že už probíhal nábor do zemědělství podle sjezdových směrnic.

360 V sousedním Královéhradeckém kraji klesl počet členů do konce října 1954 o 4 756 členů (J. URBAN, *Tváří k venkovu...*, s. 46), v Pardubickém kraji klesl počet členů JZD k 1. 11. 1953 o 2 882 členů.

361 J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 74.

362 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 442. Např. v okrese Chrudim se podařilo ze 175 přesvědčit 100 družstevníků, v obci Skupice nedaleko Chrudimi se podařilo získat 32 družstevníků zpět.

363 J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 73–74.

vyjádření nespokojenosti při výstupu z JZD.³⁶⁴ Současně JZD dostala příležitost částečně uklidnit krizovou situaci za pomoci vydělení nekvalitní půdy. Využití metod stabilizace JZD dokumentují stížnosti především z okr. Lanškroun a Litomyšl. Na situaci na Lanškrounsku si v únoru 1955 na schůzi rady KNV stěžoval i náměstek předsedy KNV.³⁶⁵

Obrázek 9 Traktor Zetor 25 při vláčení. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

Kromě výstupů také probíhalo přijímání nových členů. Družstvům přibývali především členové bezzemci. Noví pracovníci bez půdy JZD vyhovovali, neboť jim přicházela nová pracovní síla bez nutnosti navýšit náklady na obdělávání půdy.³⁶⁶ Nárůst členské základny odrážel strategii nábory nových družstevníků. V roce 1954 vstoupilo do JZD v Pardubickém kraji 374 nových členů, ale pouze 39 vlastnilo půdu o celkové výměře 208,9 ha.³⁶⁷ Obdobná situace nastala

364 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 270–271. Kontrolněinspekční skupina ministerstva zemědělství se zabývala v roce 1955 celkem 4 859 stížnostmi, vydělení půdy tvořilo čtvrtinu případů, stížnosti podobně zahltily i KNV a ONV. Stížnost Josefa Tvrdíka z JZD Chlum v okr. Čáslav poukazovala na protahující se vydělování. Tvrdík podal odhlášku 23. října 1953, ale členská schůze schválila jeho vydělení až 10. prosince 1954. Tvrdík byl neúnavný a postupně si stěžoval na ONV, KNV, ministerstvu zemědělství a nakonec svou stížnost zaslal prezidentovi Zápotockému. (SOA Z, KNV P, kart. 703, sign. 048.3, s. 178–187.)

365 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 95, zápis ze schůze 15. 2. 1955. Podobný případ zaznamenal ONV v okr. Litomyšl, zemědělci v obci Čistá naléhali na ONV kvůli návratu původních polí místo nekvalitních na okraji lánů, ONV jim sdělil jako důvod odmítnutí, že se nesměla narušovat hospodářskotechnická úprava půdy. Podle ONV zemědělci dostali půdu, na které dříve hospodařili v družstvu a zodpovídali za její kvalitu, proto nebylo podstatné, jakou část pole dostanou nazpět. Srov. P. BOŠTÍK, *Kolektivizace venkova v okrese Litomyšl...*, s. 49.

366 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 14, zápis ze schůze 15. 3. 1955.

367 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 57, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955.

v prvním čtvrtletí následujícího roku. Do JZD vstoupilo okolo čtyř set nových družstevníků, ale z tohoto počtu jen 18 vlastnilo dohromady 64 ha půdy.³⁶⁸ Nízký počet vstupů družstevníků s půdou v období mezi červnem 1954 a červnem 1955 napovídá, že během této doby nevzniklo žádné nové JZD.³⁶⁹ Stávající družstva ale částečně posilovala díky vyhlášenému náboru podle směrnic X. sjezdu. Příchod bezzemků mohl snížit počet hektarů na jednoho pracovníka v JZD a také pomoci stabilizovat ekonomickou situaci. Ale na družstva připadla stejně jako na soukromé zemědělce povinnost zajistit novou půdu a hospodařit na přidělené rezervní půdě.

Vedení KSČ si uvědomovalo problémy nízké zemědělské výroby, proto jeho členové navrhli několik základních zásahů do dosavadních postupů. Velmi důležité byly dva body X. sjezdu. V prvním chtělo komunistické vedení řešit návrat pracovních sil z průmyslové výroby do zemědělství. Ve druhém navrhovalo rozšíření orné půdy v rámci slibovaného zvýšení zemědělské výroby, jednak kvůli jejímu postupnému úbytku, jednak kvůli většímu zaměření na rostlinnou výrobu oproti minulým rokům. Stav orné půdy rapidně klesal, od roku 1938 do roku 1954 ubylo v celém Československu 612 150 ha (10,9 % stavu 1938), v Pardubickém kraji „zmizelo“ za kratší časový úsek mezi lety 1948 a 1954 celkově 7 292 ha (3,4 % stavu 1948).³⁷⁰ Úbytek půdy měl mnoho příčin. Předně se poukazovalo na zabránění půdy armádou, bytovou a průmyslovou výstavbu nebo na prosté zanechání půdy ladem. Z půdy odcházeli především zemědělci v pohraničních oblastech s nedostatkem obyvatel.³⁷¹ Svou vinu na úbytku orné půdy nesli i samotní zemědělci, kteří přetvářeli svá pole na louky nebo sady kvůli snížení dodávkových povinností.³⁷² Národní výbory přidělily nezajištěnou půdu povětšinou do správy JZD, soukromníků nebo MNV. Ve všech případech se však z takové půdy vyprodukovalo málo. Družstevníci o tuto půdu vinou nedostatku pracovních sil nejevili zájem. Soukromí zemědělci půdu obdrželi do povinného nájmu, který národní výbory často využívaly jako formu útlaku. MNV plnily z přidělené půdy pouze dodávky na rostlinnou výrobu. Za účelem zvýšení počtu hektarů orné půdy se chystaly dvě akce – první vyhledávala potenciální půdu k rozorání, druhá pak měla za úkol přidělit ladem ležící půdu a půdu bez hospodáře, tzv. rezervní.

V rámci první akce na vyhledání, rozorání a rozšíření stavu půdy dal KNV v Pardubickém kraji za úkol vyhledat 7 724 ha orné půdy do konce roku 1957.³⁷³ ONV a MNV ale zpočátku nejevily o akci a rozšíření orné půdy vůbec zájem. Plán rozšíření vyplýval ze sjezdových směrnic a rozpis putoval z ministerstva zemědělství na KNV. Zde došlo k dalšímu rozpisu na okresy, ale funkcionáři ONV neprovedli podrobný průzkum v obcích a hektary k rozšíření bez

368 SOA Z, KV KSČ P, kart. 73, sign. 17c/2/57, s. 28, zápis ze schůze sekretariátu KV KSČ z 29. 4. 1955.

369 SOA Z, KNV P, kn. 58, s. 244.

370 Úbytek zemědělské půdy na úkor výstavby tvoří v podstatě normální jev v moderních společnostech. Ale pouze za předpokladu, že současně stoupají i výnosy z půdy. Na počátku padesátých let o stoupání výnosů není možné mluvit. Funkcionáři KNV naopak poukazovali na nízké výnosy, které dále způsobily ekonomické potíže JZD v Pardubickém kraji. SOA Z, KNV P, kn. 37, s. 45, Zpráva o místním hospodářství – zemědělství, zpráva IX. referátu KNV ze 14. 4. 1953.

371 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, sign. 412, 389. schůze kolegia dne 26. 8. 1954, Návrh na zajištění rozšíření a plné využití orné a zemědělské půdy a na ochranu půdy, s. 2.

372 SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka Ladislava Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 5.

373 Největší část rozpisu obdržely horské okresy Chotěboř (1 233 ha), Polička (1 091 ha) a Hlinsko (784 ha), na jejichž území se nacházely především velké pastviny určené k rozorání. SOA Z, KNV P, kn. 50, s. 129, Směrnice pro zajištění úkolů vyplývajících z usnesení X. sjezdu KSČ v zemědělství pro kraj Pardubice.

rozmyslu přidělili. Mnohé MNV poté odmítly půdu na svém katastru vyhledávat.³⁷⁴ Některé okresy určený plán téměř neplnily. V březnu 1955 byl roční úkol pro kraj splněn z 52,3 % (1 133 ha), ale v okresech Litomyšl a Lanškroun se dohromady rozoralo 11 z přidělených 300 ha (3,6 % úkolu).³⁷⁵ S rozšířením orné půdy o 7,2 ha nesouhlasil MNV v Horní Sloupnici v okrese Litomyšl.³⁷⁶ KNV hledal řešení, jak donutit národní výbory spolupracovat v otázce vyhledávání orné půdy, a přišel s několika možnými způsoby. Již na podzim 1954 rada KNV navrhla, aby se úkolu zhostil přímo KNV a vyjednával s MNV.³⁷⁷ Určité zlepšení přišlo s vystředáním funkcionářů ONV za agronomy zaměstnané u STS v čele akce.³⁷⁸

Vyhledávání orné půdy z velké části ztížila druhá akce na zvýšení zemědělské výroby – plné využití rezervní a ladem ležící půdy. V případě rezervní půdy šlo o pozemek bez řádného hospodáře a úkolem národního výboru bylo zajistit obhospodařování půdy v plné míře. Velké množství leželo v pohraničí, méně pak ve vnitrozemí. Půda pocházela buď z nevyužitého pozemkového fondu, nebo ji zemědělec opustil. Rezervní půda se také vytvořila při konfiskaci majetku kulaka nebo při neschopnosti majitele ji obdělávat kvůli nemoci či stáří.³⁷⁹ Plán přidělení rezervní a ladem ležící půdy s sebou nesl vždy určitou obtíž. Přidělením soukromému zemědělci hrozilo připomenutí útlaku nuceným nájmem z minulých let, zemědělec totiž nemusel stačit přidělenou půdu spravovat. U mnohých JZD nastal vzhledem k nízkému počtu pracovních sil obdobný problém. Nová půda mohla znamenat snížení hodnoty pracovní jednotky a dále vést k poklesu pracovní morálky u družstevníků. Vzniklo i větší riziko – postupný rozklad JZD. MNV dostaly půdu jen v nejnútnejším případě. Navíc měly na tuto půdu uvaleny dodávky pouze z rostlinné výroby. S odstupem času chyběly nejen dodávky z živočišné výroby, ale nestoupala ani zemědělská produkce z půdy. Postupně ztrácela kvalitu, protože při absenci dobytka chybělo hnojivo.³⁸⁰

V Československu podle průzkumů z roku 1955 existovalo celkem 152 917 ha půdy určené k přidělení (84,3 % v českých zemích). Nejvíce nepřidělených hektarů, celkem 20 088, leželo v pohraniční oblasti v Karlovarském kraji, naopak Pardubický kraj s 3 924 ha patřil ke krajům s nejmenší výměrou půdy k přidělení.³⁸¹ Zprávy KNV Pardubice mluví o 3 990 ha zemědělské půdy (z toho 3 192 ha orné) k přidělení, 1 192 ha ležící ladem a 2 798 ha rezervní půdy.

374 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 194, zápis ze schůze z 25. 2. 1955.

375 SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/9/2, s. 12–13. Zpráva o činnosti krajské organizace KSČ v Pardubicích z krajské konference KV KSČ z 25. 3. 1955. Plnění akce záleželo na okrese – např. k 20. 11. 1954 neplnila Litomyšl plán vůbec, Hlinsko na 27 %, Ústí nad Orlicí na 13 %, naproti tomu Holice plán splnily. SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka předsedy KNV Ladislava Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 2.

376 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 69, Zpráva o průběhu zimní kampaně JZD a MNV, zpráva zemědělské správy z 1. 2. 1955.

377 SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 13, schůze z 12. 10. 1954.

378 SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka předsedy KNV Ladislava Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 2.

379 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, sign. 412, schůze kolegia dne 26. 8. 1954. Návrh na zajištění rozšíření a plné využití orné a zemědělské půdy a na ochranu půdy, s. 2.

380 Tamtéž, s. 4. Náklady na 1 ha půdy ve správě JZD byly vysoké, např. v obci Dolní Újezd MNV obhospodařovalo 9 ha za pomoci STS. Náklad na 1 ha dosáhl 5 000 Kčs, kdežto výnosy na 2 500 Kčs. SOA Z, KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 25, Zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1954.

381 NA Praha, MZ – kolegium, kart. 55, sign. 428, schůze kolegia dne 5. 5. 1954. Zpráva o plnění vládního usnesení a o rozšíření a plném využití orné a zemědělské půdy ve vnitrozemí i pohraničí a průběhu akce pomoci mládeže v pohraničních okresech.

Půda se jednotlivým hospodářům přerozdělovala podle dispozic okresu. V horském okrese Polička vzhledem k nízkému počtu 14 JZD národní výbory přerozdělily půdu o velikosti 378 ha (62,1 %) mezi soukromé zemědělce. V okrese Vysoké Mýto naopak rozdělily mezi 35 JZD 139 z 208 ha (66,8 %), soukromníkům připadly pouhé 2 ha. Rezervní a ladem ležící půda se v celém kraji přidělovala především JZD, z 3 990 ha obdržela do své správy 1 537 ha (38,5 %), soukromý sektor 986 ha (24,7 %), ČSSS 670 ha (16,8 %), tzv. ostatní ústředně plánované závody 230 ha (5,8 %), a pokud půdu nezajistil žádný zemědělec, připadla pod správu STS. Stanice spravovaly ke 12. květnu 1955 celkem 557 ha (14 %).³⁸² K lepšímu přidělení půdy motivovaly zemědělce různé slevy dodávek na přidělenou půdu.³⁸³

Výstupy členů, vydělování nebo přebírání půdy, ale také příchod nových členů, to vše výrazně ovlivnilo situaci v JZD. Ekonomická situace se vlivem těchto faktorů, ale také vlivem státní politiky zaměřené na zvýšení zemědělské výroby postupně zlepšovala. O výsledcích vypovídalo zvyšování hodnoty pracovní jednotky v JZD. V krajském průměru se podle celoročních výrobních plánů původně v roce 1954 počítalo s výsledkem 15,25 Kčs za jednu pracovní jednotku, ale nakonec bylo dosaženo 16 Kčs. Oproti roku 1953 nastal podstatný nárůst o 4,15 Kčs. Snížil se také počet JZD, která nedosáhla hodnoty jednotky 8 Kčs; ještě v roce 1953 jich 14,6 % spadlo pod tuto hodnotu, v roce 1954 už pouze 3,4 % družstev. Naopak nad 16 Kčs mělo pracovní jednotku 48 % JZD oproti 13,1 % v roce 1953.³⁸⁴ Lepší ekonomické výsledky JZD mohly napomoci v akci nábory pracovníků do zemědělství vyhlášené X. sjezdem. Pošramocená pověst zemědělství, ze kterého pracovníci odcházeli, potřebovala vylepšit.

Krise trvala dva roky, pro její ukončení byl klíčový konec června 1955 a zasedání ÚV KSČ. Snahou komunistického vedení na tomto zasedání bylo zastavit krizi kolektivizace a současně i deziluzi funkcionářů národních výborů a stranických organizací na okresní a místní úrovni. Krize pro tyto funkcionáře znamenala především ukončení politiky prováděné na venkově v období stalinismu v Československu mezi lety 1948–1953, ve kterém docházelo k velkému množství excesů v podobě perzekucí, vymáhání povinných dodávek, kontroly výroby nebo osevních ploch. Období krize proto přineslo uvolnění poměrů na venkově. Odchody družstevníků a rozpady JZD nevyvolal pouze klíčavský projev Antonína Zápotockého, ale docházelo k nim zejména na základě krize režimu po konci éry stalinismu. X. sjezd v červnu 1954 zdůraznil úkol posílit životní úroveň obyvatelstva a zvýšit výkon zemědělské výroby na základě politiky nového kurzu stanovené v tzv. srpnových tezích.

Komunistické strany ve střední Evropě přistupovaly ke krizi kolektivizace rozdílně. Např. Maďarsko v krizovém roce 1954 dotovalo zemědělství 23 % všech investic, nakoupilo pro zemědělce víc traktorů než v předchozích čtyřech letech. Přesto maďarští straničtí představitelé v roce 1956 poznamenali, že dotování zemědělství nedosáhlo svého cíle a zemědělci hromadně dál opouštěli tamější zemědělská družstva.³⁸⁵ Kolektivizace v Maďarsku byla

382 SOA Z, KNV P, kn. 62, s. 45–46, Závěrečná zpráva o umístění rezervní půdy – zpráva zemědělské správy rady KNV ke 12. 5. 1955.

383 SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 193, zápis ze schůze z 25. 2. 1955.

384 SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 61–62, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955. Nejlepší krajské JZD Okřesaneč (okr. Čáslav) dosáhlo na hodnotu 36,50 Kčs. Naopak mnohá JZD s nízkou hodnotou jednotky musela žádat KNV o schválení nouzového řešení v podobě menšího financování nedělitelného fondu a přesunutí peněz na zvýšení hodnoty jednotky, tuto variantu KNV schválila u 40 JZD.

385 N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 37–38.

završena až ve třetí etapě započaté v roce 1958 po dalším zvýšení investic do zemědělství a snaze nalákat více vrstev obyvatelstva na venkově.³⁸⁶ V Československu komunistická strana zvolila v rámci politiky nového kurzu jiný přístup. Vycházela též z investic, ale v první řadě chtěla zvýšit výkon zemědělské výroby tím, že posílí lidské zdroje a rozšíří půdní základnu. Po červnovém zasedání v roce 1955 však ÚV KSČ zahájil novou cestu v zemědělské politice, která již nespočívala v široké podpoře zemědělců. Komunistické vedení se snažilo o nový nástup a dokončení kolektivizace, situaci mu v tomto případě do jisté míry usnadnila nelehká hospodářská situace soukromých zemědělských závodů z předchozích let.

Venkov zažil po sjezdu určitou stabilizaci. Především JZD, která dokázala přežít krizi, vyšla posílená. Soukromí zemědělci i družstevníci dostávali nejrůznější pobídky, jak zlepšit svou situaci. Jednu z nich tvořily tzv. závazky. Jejich formu však kritizovali mnozí funkcionáři na nižších úrovních státní správy a stranických organizací, neboť považovali téměř jakékoli plnění směrnic X. sjezdu za odklon od staré formy kolektivizace. Družstevníci a soukromí zemědělci dostali v krizi od státu velkou příležitost stabilizovat své postavení. Někteří zemědělci i družstevníci však vzali pobídky po svém. Případ zkrmení brambor na jarní sadbu prasaty a následný prodej vepřového masa na volný trh nebyl neobvyklým případem. V průběhu padesátých let šlo zvláště u družstevníků o obvyklou snahu překonat krizové období, kdy přežívali s nízkým příjmem. Podobné případy posilovaly přesvědčení funkcionářů, že je potřeba vrátit éru stalinismu, a proto odmítali sjezdové směrnice a posilování pozice zemědělců. Byli přesvědčeni, že jen „hladový rolník“ vstoupí do JZD.

V rámci plnění dalších sjezdových směrnic, jež stanovovaly hledat ornou půdu a provést nábor průmyslových pracovníků do zemědělství, projevíli funkcionáři stranických organizací a státní správy značnou pasivitu. O určité funkcionářské nostalgii po starých časech éry stalinismu svědčí používání donucovacích prostředků při převodu průmyslového pracovníka do zemědělství nebo při vydělování půdy ze společných lánů JZD. Krize kolektivizace ve svém druhém roce nepostihla ani tak JZD nebo soukromé zemědělce jako spíše nižší úroveň státní správy a stranické organizace. Funkcionáři na nižších úrovních si jen těžko zvykali na nové úkoly v podobě získávání pracovních sil, vyhledání půdy nebo uzavření závazků na zvýšení zemědělské výroby. Naopak byli zvyklí na úkoly předchozích let, mezi něž patřila např. perzekuce kulaků, vymáhání povinných dodávek a tlak na zemědělce, aby vstoupili do JZD. Sjezdové směrnice z jejich pohledu neodpovídaly úkolům kolektivizace. Druhý rok krize kolektivizace může charakterizovat hlavně pasivita velkého množství členů národních výborů a stranických organizací na nižších úrovních. Jejich aktivita naopak rostla, když se stavěli na odpor proti sjezdovým směrnicím. O chování a názorech funkcionářů v období krize vypovídá výrok z konference KV KSČ Pardubice v březnu 1955: „... *neustavení ani jednoho JZD v roce 1954 vede i funkcionáře k pochybnostem o správnosti politiky naší strany a vlády s pomocí zemědělství, neboť někteří soudruzi dochází k závěru, že nezakládáme další JZD pro to, že rolníkům nic nechybí, a dochází k mylným názorům, že družstvo nezaložíme, dokud nenastoupíme cestu zvyšování norem dodávek a snižování životní úrovně rolnictva.*“³⁸⁷ Podstatu kolektivizačních nesnází vyjádřil na zasedání ÚV KSČ na konci června prezident Antonín Zápotocký: „*Je tu otázka. Proč právě v době, kdy se družstva rozvíjela a upevňovala, když také mechanizace zemědělských družstev se zvyšovala, nedošlo k zakládání nových družstev.*“

386 Tamtéž, s. 12.

387 SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 98, Krajská konference KV KSČ 25.–27. 3. 1955, diskusní příspěvky.

*V debatě to vyjádřil soudruh Lédl, který řekl – byli jsme v nejistotě, smíme-li nová družstva zakládat. Proč? Vyslovila se někde strana proti zakládání JZD? Myslím, že tomu tak nikdy nebylo.*³⁸⁸

Je patrné, že uvnitř strany bylo pnutí mezi Antonínem Zápotockým a Antonínem Novotným, tento spor se projevil i na nižších úrovních a nakonec výraznou měrou přispěl k ukončení velké krize. Na zmíněném červnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1955 strana překonala krizi započatím nové vlny kolektivizace, jejíž začátek byl poněkud pozvolný, a k zahájení rozhodujícího útoku na venkov došlo o dva roky později v létě 1957. V rozmezí let 1955 a 1957 se komunistický režim na venkově spíše ještě vzpamatovával z krize, JZD přibývala poskrovnu a funkcionáři strany a národních výborů hledali nový impulz. Krizi se jim podařilo překonat velmi pozvolna, problematické pro ně bylo především ekonomické posílení početných skupin malých zemědělců, kterým stát poskytl poměrně výhodné výkupní ceny potravin a snížil povinné dodávky zemědělských produktů.

Novou vlnu kolektivizace zahájila komunistická strana v Maďarsku v roce 1956, ale okolnosti krizového roku 1956 ji opět zastavily, až rok 1958 přinesl rozhodující krok k dokončení kolektivizace. Československo přistoupilo, jak bylo zmíněno, k závěrečné etapě kolektivizace v roce 1955, stejně jako Bulharsko. V Albánii se ke kolektivizaci opět nastoupilo v roce 1957. Po neúspěších Tito zastavil kolektivizaci v Jugoslávii v roce 1953. Odlišná situace nastala v NDR, kde kolektivizace postupovala velmi pozvolna, vedení strany sáhlo k zosílení tempa a rychlému dokončení až v roce 1960. V Rumunsku po obdobném průběhu jako v NDR dokončili kolektivizaci v roce 1962. Zlomový okamžik pro kolektivizaci v Polsku přišel v kritickém roce 1956, kdy zdejší stranické vedení od kolektivizace upustilo.³⁸⁹

→ 3.3 Krize nových JZD – (ne)udržitelný rozvoj?

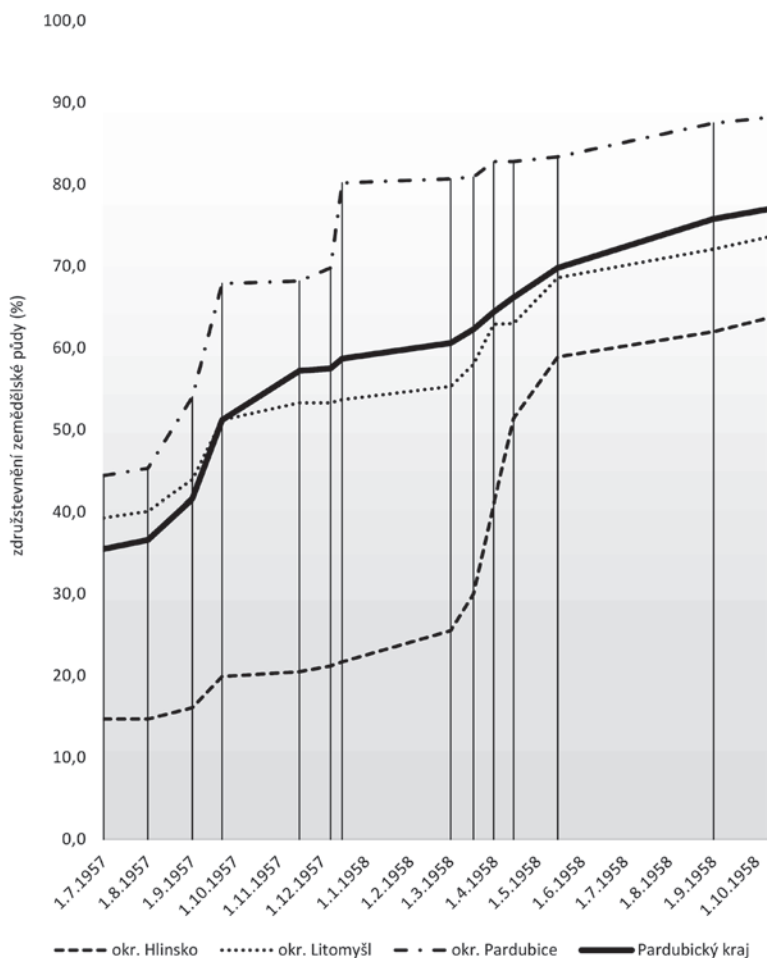
Chceme-li přistoupit k analýze poslední krize, musíme se krátce zastavit v rozhodujících letech kolektivizace – 1957 a 1958, kdy přišel ze strany komunistické strany rozhodující nástup. ÚV KSČ při zasedání na konci června 1955 sice zvrátil dosavadní kurz kolektivizace a uklidnil situaci mezi mnohými stranickými funkcionáři, kteří byli zneklidněni odchody družstevníků a postupnými rozpady mnoha JZD. Do léta 1957 ale nenastal očekávaný zvrat, zemědělci do JZD masově nevstupovali ani v očekávaném množství nezakládali nová. ÚV zahájil od února 1957 aktivitu k urychlení kolektivizace, požadavky zakládání JZD byly přesněji formulovány na III. celostátním sjezdu JZD v březnu 1957. Ministr zemědělství Michal Bakufa ve svém sjezdovém referátu vyslovil úkol zvýšit zemědělskou výrobu o 30 % do roku 1960. Tohoto množství se mělo dosáhnout jen na základě převahy JZD v zemědělství. Sekretariát ÚV jednal 26. června 1957 a schválil urychlení kolektivizace venkova. Národní výbory a stranické organizace dostaly zásadní úkol – „*soustavně působit na zemědělce a přimět je ke vstupu do JZD*“.³⁹⁰

388 NA Praha, KSČ-ÚV-01, KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – zasedání 1945–1989, svazek 35, archivní jednotka 45/3, Zasedání ÚV KSČ 29.–30. 6. 1955, závěrečná usnesení.

389 G. SWAIN – N. SWAIN, *Eastern Europe*, s. 124.

390 Jiří PERNES, *Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, in: Vladimír Březina, Jiří Pernes (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009, s. 12–13.

Rychlost kolektivizace v létě 1957 mnohé překvapila, především tempo v srpnu a září bylo závratné. Např. *Zemědělské noviny* věnovaly v červenci 1957 více pozornosti návštěvě sovětské delegace v Československu v čele s Nikitou Chruščovem a první krátká zmínka o zvýšeném zakládání vyšla 21. července.³⁹¹ Členové ÚV KSČ dostali na konci srpna informaci, že od začátku roku do 20. srpna 1957 bylo založeno 1 593 JZD a došlo k rozšíření jejich výměry o 442 850 ha. Družstevníci na konci roku 1957 hospodařili v 11 090 JZD.³⁹² V Pardubickém kraji stoupl počet JZD za přibližně stejnou dobu o 137 (38,3 %) a výměra zemědělské půdy o 24 091 ha. Nová půda v JZD za srpen o výměře 14 895 ha se téměř rovnala výměře zemědělské půdy okr. Holice.³⁹³ Postup kolektivizace v srpnu a září byl velmi rychlý, v mnoha okresech byla JZD už téměř ve všech obcích. Půda v JZD ovšem tak rychle nenarůstala, dosáhlo se sice úspěchů, ale v některých oblastech rozhodující vlna kolektivizace proběhla až na jaře roku 1958, viz graf č. 2.

Graf 2 Nárůst zemědělské půdy v JZD vybraných okresů mezi červencem 1957 a říjnem 1958 (%)

391 *Zemědělské noviny*, 21. 7. 1957, s. 3, konkrétně se jednalo o článek *Potěšitelná zpráva k 15. červenci. Již v 8 772 obcích se hospodaří společně.*

392 J. PERNES, *Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství...*, s. 16.

393 SOA Z, KNV P, kn. 101, s. 39.

Graf č. 2 zobrazuje narůstající procenta zemědělské půdy v JZD od začátku léta 1957 až do brzkého podzimu 1958. Údaj o zemědělské půdě lze považovat za lépe vypovídající než stoupající počet nově založených JZD, protože získávání nové půdy se týkalo i již dříve založených JZD. Na grafu lze pozorovat, že získávání půdy do JZD mělo tři základní vývojové tendence:

1. Rychlé získávání půdy v létě 1957, popř. ještě na podzim – takový vývoj probíhal v okr. Čáslav, Holice, Chrudim, Pardubice, Přelouč a Ústí nad Orlicí.
2. Mírnější postup (zapadající do krajského průměru) v létě 1957 i po celé zmíněné období se týkal okr. Chotěboř, Lanškroun, Litomyšl, Polička a Vysoké Mýto.
3. Poslední kategorie je svým způsobem specifická a týká se pouze okr. Hlinsko, zde funkcionáři národních výborů a komunistické strany zvolili taktiku kolektivizaci odložit na jaro 1958, ale s drtivějším nástupem. Tato taktika nejspíše souvisí s rychlým postupem kolektivizace na přelomu let 1952 a 1953, kdy režim donutil zemědělce rychle založit JZD, ta se posléze v roce 1954 rychle rozpadla, a tak v nastupujícím létě 1957 funkcionáři zvolili defenzivní taktiku a odložili rozhodující kolektivizační vlnu na později, než tomu bylo v ostatních okresech.

Zemědělci čelili od léta 1957 velmi silnému tlaku ze strany režimu. Z centra sice zněla varování, aby nenastávaly podobné excesy jako na začátku padesátých let, přesto docházelo k vytváření tlaku na zemědělce, aby urychleně vstoupili do JZD.³⁹⁴ Rychlé tempo kolektivizace roku 1957 mělo následně negativní dopad na nově vzniklá JZD, rozšiřující se JZD a také národní hospodářství. Všemi problémy se zabývali funkcionáři na nejvyšších místech, ať už se jednalo o nedostatečnou produkci vepřového masa nebo nižší výnosy obilovin oproti plánu. V roce 1958 nastal pokles produkce obilovin o 8 %.³⁹⁵ Zakládání JZD dále pokračovalo, sice už pomalejším tempem, ale v Pardubickém kraji za rok 1958 přesto vzniklo 79 JZD,³⁹⁶ v celém Československu 1 050 JZD.³⁹⁷ Problémy vyvstaly ve výrobě a hospodaření nových JZD a také u mnoha už dříve založených, které ovšem provázely špatné hospodářské výsledky po delší dobu nebo je příliv nových členů ekonomicky oslabil. KSČ i vláda soustředily svou pozornost zejména na zaostávající JZD včetně nově založených JZD v letech 1957 a 1958. Problémy zaostávajících JZD zmínil v projevu na XI. sjezdu KSČ v červnu 1958 československý prezident Antonín Novotný. Toto téma o nutném zlepšení hospodaření nových JZD do dvou let se poté objevilo i ve sjezdových usneseních. Rozpracování usnesení na pomoc zaostávajícím JZD bylo předmětem sporu mezi zemědělským oddělením ÚV KSČ a ministerstvem zemědělství. Oddělení ÚV totiž vyjádřilo názor, že příčina hospodářských problémů mnoha JZD tkvěla ve špatném vedení, ministerstvo zemědělství pominulo v konceptu zprávy tyto subjektivní příčiny a navrhovalo pomoc v podobě úlev na povinných dodávkách.³⁹⁸

394 Tamtéž, s. 13–14.

395 Jiří PERNES, *Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948–1960*, Forum Historiae 1, 2016, s. 30.

396 SOA Z, KNV P, kn. 121, s. 66, zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství – Opatření k zabezpečení úkolů v rostlinné výrobě v roce 1959 komplexně na všech úsecích, s. 1.

397 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 304. Stejný údaj (1 050) udávají i autoři *Hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992 2. díl*, s. 366 (Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 366). J. Pernes udává 1 191 nových JZD v roce 1958 a z toho 836 v českých zemích (Jiří PERNES, *Kolektivizace zemědělství...*, s. 30).

398 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 306. K problému pominutí subjektivních příčin vyjadřovali názor i vedoucí odborů Zemědělského oddělení ÚV KSČ na poradě 19. srpna 1958. NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 7, a. j. 62, s. 80.

Zkraje podzimu, konkrétně 1. října 1958, vláda představila v tomto duchu nové usnesení č. 899. Toto důležité usnesení vycházelo z diskuse v období po XI. sjezdu. Komunistické vedení se především snažilo o urychlenou pomoc zaostávajícím JZD po odborné a finanční stránce. Do těchto JZD měli přicházet zkušení funkcionáři na jeden až dva roky, dále byla snaha přidělit dobře fungující patronátní závody pro špatná JZD, odborně vybavit STS, v jejichž obvodu se nachází zaostalá JZD, umožnit přejít zaostávajícím JZD na vhodnou výrobu – přizpůsobit ji více místním podmínkám. Mnohá zaostávající JZD dostala možnost odepsat úvěr ve výši 50 %. Omezený počet vybraných JZD také obdržel slevu na práce STS v letech 1959 a 1960 ve výši 20–50 %. Určitou finanční pomoc poskytl v některých případech i ONV a KNV.³⁹⁹ Příkladem pomoci pro zaostávající JZD může být přítomnost bývalého předsedy ekonomicky úspěšného JZD Dolní Újezd (okr. Litomyšl) Františka Bise. Bis po konci na předsednickém postu dojížděl do nedalekého dlouhodobě zaostávajícího JZD Janov (okr. Litomyšl).⁴⁰⁰

Ministerstvo zemědělství ve výše zmíněné zprávě kritizované zemědělským odborem ÚV vycházelo ze statistických údajů a její autoři překvapili vedoucí komunistické strany počtem zaostávajících JZD. Celkem 515 ekonomicky slabých JZD v českých zemích rozdělili do tří skupin. Do skupiny A byla zařazena zaostávající JZD se znaky úpadkového hospodářství, jako např. zanedbaná půda, nízké stavy dobytka, nízká výroba a neschopnost vyplácet členům minimální odměnu. V Pardubickém kraji tuto charakteristiku splňovalo 8 JZD – Trhová Kamenice (okr. Hlinsko), Staré Ransko (okr. Chotěboř), Prosička (okr. Chrudim), Anenská Studánka (okr. Lanškroun), Janov a Semanín (obě okr. Litomyšl), Rybník a Dolní Houžovec (obě okr. Ústí nad Orlicí). KNV Pardubice se rozhodl tato JZD podpořit velkým finančním objemem a např. JZD Janov se Semanínem dostala příspěvek dohromady 2,75 milionu Kčs a prvně jmenované JZD slevu 50 % na práce STS přesně v duchu vládní vyhlášky č. 899. Skupinu B tvořila silně zaostávající JZD se stejnou charakteristikou jako předešlá skupina (celkem 16 v Pardubickém kraji), ale s předpokladem, že vyplatí alespoň nižší odměny, a do skupiny C spadala JZD ekonomicky slabá s nízkými odměnami pro družstevníky (v počtu 50). KNV napočítal v kraji celkem 74 JZD s charakteristikou zaostalosti, což bylo 14,4 % zaostalých JZD v českých zemích. Z tohoto počtu vzniklo 39 před rokem 1957 a 35 od roku 1957⁴⁰¹ a dosahovala 8 % výměry půdy v kraji.⁴⁰²

V létě 1958 poklesla výrazně i zemědělská výroba, především žně skončily za očekáváním a výnosy obilovin nedosáhly původního plánu; v roce 1958 byly v celém Československu o zmíněných 8 % nižší. JZD Pardubického kraje po žních hlásila ztráty u základních obilovin (pšenice, ječmen, žito a oves) dokonce 12 % vůči ročnímu plánu, oproti roku 1957 výnosy těchto obilovin poklesly dokonce o 13,7 %.⁴⁰³ KNV připisoval neúspěch 1958 špatnému počasí

399 SOA Z, KNV P, kn. 118, s. 96–97. Zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství – Výsledky hospodaření JZD za III. čtvrtletí a zajištění úkolů z vládního usnesení č. 899 v zaostávajících JZD, s. 16–17.

400 Pavel BOŠTÍK – Jarmila KLUSOŇOVÁ, *Dolní Újezd v letech 1948–1989...*, s. 185.

401 SOA Z, KNV P, kn. 118, s. 99, zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství rady KNV – Výsledky hospodaření JZD za III. čtvrtletí a zajištění úkolů z vl. usnesení č. 899 v zaostávajících JZD, s. 21.

402 SOA Z, KNV P, kn. 120, s. 82, projednávání Opatření vyplývajících z plánu konsolidace zaostávajících JZD podle vládního usnesení č. 899 z 1. října 1958.

403 SOA Z, KNV P, kn. 118, s. 91. Zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství – Výsledky hospodaření JZD za III. čtvrtletí a zajištění úkolů z vládního usnesení č. 899 v zaostávajících JZD, s. 5. Zde je nutné poznamenat, že výsledky hospodaření se týkají ve třetím čtvrtletí 640 JZD s vypracovaným CVP na rok 1958, totéž platí u výsledků za rok 1957, kde bylo hodnoceno 358 JZD s vypracovaným CVP na inkriminovaný rok.

při žních, některé oblasti zasáhly dokonce povodně.⁴⁰⁴ Nízké výnosy nemusely znamenat pohromu pouze v rostlinné výrobě, v rámci živočišné výroby totiž následně chyběla potřebná krmiva na zvýšení užitkovosti hospodářských zvířat, zejména prasat a skotu. V roce 1958 ÚV KSČ jednalo také o nedostatečnou produkci vepřového masa, ta ale nebyla výsledkem pouze nedostatečného množství vyrobených krmiv. Mohl ji ovlivnit i příliv nových družstevníků, kteří neměli při vstupu do JZD potřebné množství krmiv, svá (ještě soukromá) a zbytkem krmiv dobře živěná prasata prodali na státní nákup a do JZD vstupovali bez povinného vkladu ze své živočišné i rostlinné výroby.⁴⁰⁵ Podobné chování zemědělců při vstupu do JZD zaznamenaly úřady i na začátku padesátých let, kdy „při společném ustájení neodevzdávali družstevníci povinnou část krmiv“.⁴⁰⁶ Krize nových zaostávajících JZD nemusela vyplývat pouze z objektivních příčin, jak tvrdilo ministerstvo zemědělství, nebo subjektivních v rámci vedení nových JZD, jak se domníval zemědělský odbor ÚV KSČ. Příčina také mohla pocházet zvenčí od budoucích družstevníků, kteří neměli dostatečný vklad, aby JZD v prvních letech mohlo náležitě fungovat a vykazovat dostatečně vysokou pracovní jednotku.

Právě pracovní jednotka nejlépe dokazuje propad příjmů družstevníků v letech 1958 a 1959 ve srovnání s předchozími lety, viz tabulka č. 8.

Tabulka 8 Průměrná hodnota pracovní jednotky JZD v Pardubickém kraji⁴⁰⁷

Rok	Hodnota pracovní jednotky (Kčs)	Index 1951
1951	9,46	100
1952	12,64	134
1953	11,86	125
1954	16,01	169
1955	18,06	191
1956	18,56	196
1957	17,13	181
1958	14,80	156
1959	13,08	138

Pokles pracovní jednotky ke konci padesátých let téměř na úroveň jejich počátku zapříčinilo překotné zakládání JZD v roce 1957 a částečně i v roce 1958. Především poklesly celkové příjmy JZD; v říjnu 1958 KNV vypracoval první prognózy hospodářských výsledků. Příjmy 640 JZD měly dosáhnout 469 milionů Kčs (o 4,3 % nižší oproti předpokladu) a výdaje 210 milionů (o 5 % vyšší), při přepočtu na pracovní jednotku KNV vypočítal pokles o 2,50 Kčs za předpokladu, že okolo 12 % příjmů půjde do fondů JZD.⁴⁰⁸ Předpoklad se úplně nenaplnil a pracovní jednotka poklesla oproti roku 1957 o 2,33 Kčs, jak je patrné z tabulky č. 8. Krize mohla být způsobena velkým přílivem nových družstevníků, Karel Kaplan uvádí k roku 1959

404 Tamtéž.

405 SOA Z, KNV P, kn. 105, s. 80. Rozbor dopisu ÚV KSČ ze dne 30. září 1957, s. 7.

406 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 192.

407 Údaje za léta 1951–1957: SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 44, zpráva Správy zemědělství a lesního hospodářství rady KNV – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957, s. 26. Údaje za léta 1958 a 1959: SOA Z, KNV P, kn. 138, s. 55, zpráva Odboru zemědělství Zpráva o hospodaření JZD, ČSSS, školních statků a ostatních organizací řízených Odborem zemědělství rady KNV za rok 1959, s. 23.

408 SOA Z, KNV P, kn. 118, s. 95, zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství rady KNV – Výsledky hospodaření JZD za III. čtvrtletí a zajištění úkolů z vl. usnesení č. 899 v zaostávajících JZD, s. 13.

navíc špatné počasí a nižší výnosy žní. Vše vedlo k dalšímu propadu tržeb a hlavně k poklesu pracovní jednotky u mnoha JZD.

Vláda i dále musela dotovat zemědělství, v roce 1959 schválila úvěry ve výši 2,5 mld. Kčs a odložení splácení současných úvěrů na další rok.⁴⁰⁹

Léta 1958 a 1959 je možné s ohledem na hospodářské výsledky označit za krizová z hlediska nízkých výnosů a užitkovosti. Nejvíce tím utrpěli družstevníci, kteří pocítili pokles především na svých odměnách. Nízká zemědělská produkce způsobila také nemalé potíže státu a režimu. KSČ ve snaze zachránit mnohá JZD a zachovat produkci sahala k opatřením, z nichž byla nejvýznamnější vládní vyhláška č. 899 z října 1958. Problémy velkého rozsahu si ovšem způsobila sama velmi rychlým postupem kolektivizace v roce 1957. Následně funkcionáři národních výborů nebyli schopni velké množství nových JZD zvládnout, především personálně. Ovšem ani noví družstevníci situaci nepomohli a svým chováním před vstupem do JZD při prodeji prasat nebo při zacházení s krmivem částečně pomohli ke krizi, která trvala až do roku 1959. Tehdy už byl konec kolektivizace na dohled, ale JZD stále vykazovala v průměru slabé hospodářské výsledky. Hodnota pracovní jednotky poklesla o téměř 30 % oproti roku 1956, nutné je ovšem poznamenat, že v daném roce statistici uváděli výsledky mnohem menšího počtu JZD se stabilní ekonomickou situací. Krize nových JZD se nepodařilo úplně vyřešit do konce kolektivizace, ale vzhledem k dosažení hlavního cíle mohlo vedení KSČ prohlásit, že kolektivizace zemědělství byla úspěšně dokončena.

Obrázek 10 První společná práce při jednocení cukrovky v JZD Skočenice (okr. Vysoké Mýto). Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtu

409 K. Kaplan, *Proměny české společnosti...*, s. 423.

Při srovnání všech tří krizí vyvstává podstatná otázka: Měly krize společný základ a výsledek? Do určité míry lze tvrdit, že krize v letech 1951 a 1958 mají společný základ, průběh i výsledek. Obě krize přišly po zběsilem tempu kolektivizace, kdy následkem rychlé transformace zemědělství došlo k poklesu výroby vlivem zakládání nových JZD. Zemědělci také reagovali na novou situaci – na začátku kolektivizace opustilo mnoho kulaků svá hospodářství a dali je k dispozici státu. V roce 1957 a 1958 funkcionáři národních výborů označili mnohá kulacká hospodářství za úpadková, tím pádem ztratila zemědělská výroba část své produkce. Pokles výroby v roce 1951 mimo další závažné ekonomické aspekty souvisel se zásobovacími opatřeními a omezením příjemců potravinových lístků a lístků na oblečení, mýdlo a cukr. Vedení komunistické strany prohlašovalo, že si za opatření mohou zemědělci sami, a výpadek v zemědělské výrobě musel nahradit dovoz ze zahraničí. Žádná JZD se v zásobovací krizi nerozpadla, ale opustilo je mnoho členů. Jedním z výsledků byl nárůst nedůvěry celé jedné skupiny obyvatel venkova – kovozezemědělců – vůči režimu a ZD, protože právě kovozezemědělce opatření tvrdě zasáhla. V roce 1958 podstoupili zemědělci obdobnou situaci znovu, ale bez zásadních zásahů do trhu, i když opět vlivem zakládání poklesla výroba a následně příjmy družstevníků. Stejně jako v roce 1951 musela KSČ sáhnout po dovozu obilí ze zahraničí. Žně v roce 1957 totiž nedosáhly potřebného objemu. Sovětský svaz oznámil, že na export nemůže dát potřebné množství obilí, proto Československo nakupovalo obilí v Kanadě nebo Sýrii.⁴¹⁰ Mnoho JZD v té době úřady zařadily mezi zaostalé a hrozil jim ekonomický kolaps, družstevníci dostávali minimální odměnu. Národní výbory zachraňovaly situaci finanční pomocí, do JZD posílaly další odborníky, aby je ekonomicky pozvedli, čímž opakovaly situaci poloviny padesátých let s vysláním odborníků do JZD, ČSSS a STS. Ovšem pomoc nebyla úspěšná a v roce 1959 pracovní jednotka ještě poklesla.

Velká krize let 1953–1955 souvisí s celkovou krizí komunistické režimu ve všech státech východního bloku. Rozdílem je, že režim přiznal potíže na venkově a stáhl se zpět. Mnozí zemědělci zběhli z JZD a některá JZD skončila s činností. Tato krize byla ovšem i krizí stranických funkcionářů a mnoha členů národních výborů na nižších úrovních. Proti porážce na venkově slovně vystupovali a vyjadřovali nesouhlas s novou politikou. Při bližším pohledu na průměrnou výši pracovní jednotky v roce 1953 je ale možné konstatovat, že i po zakládání na přelomu let 1952 a 1953 poklesly příjmy družstevníků. V období velké krize došlo ovšem ke stabilizaci přeživších JZD a zvýšení příjmů družstevníků s vrcholem v roce 1956.

V kapitole o velké krizi kolektivizace byly zmíněny důsledky krize komunistických režimů s dopadem na kolektivizaci, ve všech státech zemědělci v letech 1953–1955, někde i déle, zažívali přestávku. Otázkou ovšem je, zda zemědělci v ostatních státech prožili po zvýšeném tempu kolektivizace a zakládání družstev pokles zemědělské výroby a krizi podobného rozsahu. V Sovětském svazu po rychlém tempu kolektivizace na začátku roku 1930, kdy komunistická strana prosazovala na venkově kolchozy násilnými metodami, likvidací kulaků apod., zasáhl Sovětský svaz dlouhodobý pokles zemědělské produkce a v letech 1932–33 následoval hladomor s drastickými dopady na Ukrajině. Podle Andreje Zubova vyvolal hladomor svými zásahy Josif Stalin a i přes velmi nízkou produkci exportoval obilí do zahraničí, čímž hladomor dále prohluboval.⁴¹¹ S. Fitzpatricková vyjmenovává o něco více příčin s hlubší analýzou: za kritickou situaci mohl sovětský režim vysokými povinnými dodávkami, které mnohdy přesahovaly produkci, jež byla na začátku třicátých let na velmi nízké úrovni. Situaci také napomohlo chování některých kolchozníků, např. na jaře odmítli zasít nebo odmítali

410 J. PERNES, *Závěrečná etapa kolektivizace...*, s. 20. Viz také: K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 94.

411 Andrej ZUBOV (ed.), *Dějiny Ruska 20. století. I. díl*, Praha 2014, s. 812.

pracovat úplně.⁴¹² Z přesnějších údajů lze vycházet při studiu kolektivizace v Maďarsku. Podle N. Swaina na začátku padesátých let při kolektivizaci „*tradičních stalinských způsobů*“ hrubá zemědělská produkce výrazně poklesla, nejvýrazněji v roce 1952. Dále se potom propadla produkce oproti předchozím letům v letech 1956, 1960 a 1961.⁴¹³ V roce 1955 zahájil Mátyás Rákosi novou etapu kolektivizace, ukončenou záhy po událostech března 1956. Vliv na produkci se mohl částečně projevit i na konci padesátých let, kdy János Kadár zahájil roku 1959 poslední vlnu k završení kolektivizace.⁴¹⁴

Dopad kolektivizace jako ekonomické transformace na zemědělskou produkci je nepochybný, ale při snaze stranických funkcionářů celý proces urychlit násilnou cestou docházelo k výraznějšímu propadu produkce a vzdoru nových družstevníků před i po vstupu do JZD. Kolektivizace v Pardubickém kraji probíhala, podobně jako v celém Československu, prakticky ve stejných vlnách a krizích, takže i zde výrazně ovlivnila zemědělskou produkci. Lze tedy s určitou platností tvrdit, a podporují to i poznatky ze Sovětského svazu a Maďarska, že po zvýšení tempa kolektivizace a tlaku na zemědělce došlo k poklesu zemědělské produkce i životní úrovně družstevníků, i když s odlišnými výsledky.

412 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 70–71. O kulacích, kolektivizaci a hladomoru na Ukrajině na počátku třicátých let více Robert CONQUEST, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*, Londýn 2002.

413 N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 196–197.

414 Tamtéž, s. 3.

Opory a oběti

Kolektivizace zemědělství znamenala pro obyvatele venkova i členy komunistické strany dobu velkých změn a zvratů. Dynamiku rozsáhlým změnám udávali ovšem komunisté, a to za pomoci nátlaku na zemědělce. Do roku 1953 se soustředili především na vlivnou vrstvu kulaků, kterou se jim podařilo téměř zničit. K hlubokým proměnám ale docházelo na opačném konci – u domnělých opor režimu a kolektivizace – u zemědělců s malými výměrami pole. Malí zemědělci dokázali pružně reagovat na společenské změny a rozsáhlou ekonomickou transformaci, což se snažili přetavit ve vyšší profit. KSČ se nemohla spolehnout ani na „své lidi“ mezi zemědělci – stranické kolegy. V mnohém ohledu členové KSČ měli být garanty jistoty na venkově, ale toto očekávání nenaplnili a neprojevovali velkou aktivitu.

V průběhu dlouhých dvanácti let kolektivizace na venkově musel komunistický režim využívat nejrůznější skupiny obyvatel k prosazení primárního cíle. N. Swain uvádí, že jedním ze zásadních problémů, na který členové strany naráželi, byl rigidní pohled na venkovské obyvatelstvo vycházející z učení Vladimira Iljiče Lenina. Lenin předpokládal, že uspořádání a vztahy mezi zemědělci vycházejí z materialistického pojetí. Vztahy podle něj vznikají na základě odměny za vykonanou práci. Skutečnost je však taková, že „*venkovská společnost je složitá, a je v ní velké množství vztahů a odměňování, dokonce vykořisťování*“.⁴¹⁵ To bez pochyb platilo i pro československý venkov, který stejně jako ostatní společnosti měl velmi složitou síť vztahů mezi obyvateli.

Tato kapitola však nenabízí nový či jiný pohled na venkovské obyvatelstvo, ani o rozboření rigidního dělení na tři skupiny zemědělců podle výměry půdy neusiluje. Především pojednává o skupinách obyvatel, ale i jednotlivcích, kteří zastávali či získali v různých fázích kolektivizace důležité postavení. Komunistický režim často měnil svůj přístup ke společenským skupinám, což mohlo být i jedním z důvodů, proč nenašel na venkově v průběhu padesátých let pevnou oporu při uskutečňování svých velkých plánů.

→ 4.1 Zemědělci v KSČ

Na samém počátku kolektivizace, na přelomu čtyřicátých a padesátých let, považovala KSČ své členy za neochvějnou oporu při prosazování kolektivizace. Měli být současně příkladem pro ostatní zemědělce a podepsat přihlášku do JZD mezi prvními. Úloha průkopníků společného hospodaření hrála významnou roli v prvních letech kolektivizace, poté se vzhledem k masovosti vstupů do JZD význam zemědělce se stranickým průkazem postupně vytrácí. Na vině však není pouze zmíněná masovost, ale také počet členů strany mezi zemědělci. Poměr zemědělců mezi členy KSČ v Pardubickém kraji se pohyboval v průběhu kolektivizace okolo 8 %, počet ale stále kolísal a v roce 1950 tvořili zemědělci 9,8 %;⁴¹⁶ Jan Doležal a kol. uvádí pro stejné období 8,7 %. Ale pokles nastal po výměně stranických průkazů a současně probíhajících prověrkách na podzim 1950. Zemědělci dostali legitimaci mimo jiné za podmínky, že splní svou průkopnickou povinnost a pomohou při zakládání JZD.⁴¹⁷ Poměr zemědělců ve straně ovšem v dalších letech opět klesl. Podle statistiky byl celkový počet členů KSČ v Pardubickém kraji na jaře 1953 celkem 52 083 členů a 3 405 kandidátů členství, družstevních i soukromě hospodařících zemědělců bylo 4 359 (7,84 %).⁴¹⁸

415 N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 31.

416 SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/7/1, s. 33 – krajská konference KSČ ve dnech 22.–24. května 1953 – Zpráva o výsledcích činnosti Komunistické strany Československa v kraji Pardubice od VI. do VII. krajské konference.

417 J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 47.

418 SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/7/1, s. 33 – krajská konference KSČ ve dnech 22.–24. května 1953 – Zpráva o výsledcích činnosti Komunistické strany Československa v kraji Pardubice od VI. do VII. krajské konference.

Tabulka 9 Složení členů KSČ v Pardubickém kraji podle povolání na jaře 1953

	Počet členů KSČ vč. kandidátů	% z celkového počtu
Dělníci	26 290	47,38
Členové JZD	2 460	4,43
Zemědělci do 5 ha	1 387	2,50
Zemědělci mezi 5 a 10 ha	414	0,74
Zemědělci mezi 10 a 15 ha	84	0,15
Zemědělci nad 15 ha	14	0,02
Úředníci, odborní pracovníci a inženýři	8 843	15,94
Učitelé, profesoři	1 435	2,60
Studenti, ženy v domácnosti a důchodci	10 281	18,53
Ostatní	4 280	7,71
Celkem	55 488	100,00

V průběhu roku 1953 proběhlo vylučování ze strany a ve srovnání s tabulkou č. 9 klesl počet o téměř 2 000 členů a kandidátů, mezi vyloučenými bylo 262 zemědělců. Na druhou stranu jich bylo pouze 12 přijato,⁴¹⁹ o 6 méně než v roce 1952.⁴²⁰ V roce 1956 bylo 7,9 % zemědělců členy KSČ, poměr se pohyboval stále kolem zmíněné osmiprocentní hranice, ovšem ubylo samostatně hospodařících zemědělců v komunistické straně, jejich počet dosáhl 1 113. V mnoha vesnicích neměli zastoupení v MO KSČ – 120 vesnických organizací v Pardubickém kraji ze 726 bylo bez zemědělce (16,5 %), 85 pouze s jedním soukromě hospodařícím zemědělcem nebo družstevníkem (11,7 %). V okr. Hlinsko počet organizací bez zastoupení zemědělce dosáhl 34 z 81 (42 %).⁴²¹ V roce 1957 a na začátku roku 1958 stoupl poměr zemědělců ve straně na 8,26 %, v roce 1957 přijali komunisté v Pardubickém kraji mezi sebe 106 družstevníků a zemědělců z pozic kandidátů.⁴²² Celkem 89 venkovských organizací (12,3 %) v kraji nemělo ani jednoho člena zemědělce (23 v okr. Hlinsko, 12 v okr. Pardubice a 11 okr. Přelouč), 147 vesnických organizací (20,2 %) mělo 1 nebo 2 členy mezi zemědělci nebo družstevníky. Na červnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1955 první tajemník Antonín Novotný hovořil o přijímání a vylučování členů mezi zemědělci. Uvedl pouze údaje za první čtvrtletí daného roku, které podtrhly určité trhliny ve vztahu mezi členy strany a zemědělci. Z družstevníků do komunistické strany v celém Československu vstoupilo sice 386 kandidátů, ale 986 stranu opustilo na základě vyloučení nebo vyškrtnutí. Straničtí funkcionáři přijali soukromě hospodařící zemědělce mezi členy v počtu 118, ale 816 vyloučili nebo vyškrtnuli.⁴²³

419 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/3/8/3, s. 15 – krajská konference KSČ ve dnech 16.–17. dubna 1954, hlavní referát.

420 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/7/4, s. 127 – krajská konference KSČ ve dnech 22.–24. května 1953, diskusní příspěvky.

421 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 31 – krajská konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, referát.

422 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/3, s. 34 – krajská konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958, referát.

423 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 281–282.

V KSČ byl velmi malý poměr zemědělců s výměrou nad 15 ha (podle výše uvedené statistiky z roku 1953 jich mělo stranický průkaz v kraji 14). S rostoucí výměrou držené půdy klesal i podíl zemědělců v KSČ. Příčin bylo několik, mezi mnohými lze jmenovat zejména nesouhlas s oficiální zemědělskou politikou nebo obavy ze ztráty majetku apod. Členství v komunistické straně souvisí i s názory a postoji vůči JZD, protože jen velmi málo zemědělců s velkou výměrou půdy vstoupilo do družstev dobrovolně. V prvorepublikovém období sociolog Inocenc Arnošt Bláha analyzoval chování zemědělců s velkou výměrou, sedláků, a popsal je v rámci venkovské společnosti jako individualisty a egoisty, kterým jde především o vlastní prospěch. Tyto vlastnosti však vycházejí ze snahy být nezávislý, být „*pánem sebe, své práce, svého pole, té země, kterou vzdělával, zúrodněné jeho prací*“.⁴²⁴ Sedláci podle Bláhy odmítají „*agrární kolektivismus*“.⁴²⁵ Vše však plyne z „*touhy po svobodě a samostatnosti*“.⁴²⁶ Právě touha po svobodě a vztah k vlastnictví majetku a zejména půdy mohly tvořit základ pro odmítání združstevňování v podání komunistů a nulové ochoty vstoupit do KSČ.

Členové KSČ na venkově byli podobně staří jako pracující v zemědělství nebo družstevníci, nacházelo se mezi nimi velmi málo mladých, ale větší množství starších členů nad 45 let. Do 26 let byla 2 %, do 35 let 12 %, do 45 let 18 %, do 60 let 38 % a nad 60 let 30 %, téměř polovinu členů (43,1 %) z venkova tvořili důchodci a ženy v domácnosti, do tohoto poměru se nepočítali tovární dělníci, kteří byli členy závodní organizace KSČ (dále jen ZO KSČ). Počet členů KSČ mezi zemědělci v roce 1958 stoupl, do 15. dubna přijali komunisté 82 zemědělců kandidátů z celkové počtu 882 (9,3 %).⁴²⁷ Uvedená statistika zdánlivě vypovídá o určitých trendech členství zemědělců v KSČ, které se projevují v jejich úbytku v průběhu let 1953 a 1954 a naopak v postupném přijímání kandidátů mezi členy od roku 1956. Členové strany na krajské konferenci v roce 1958 navrhovali nábor do KSČ mezi mladými a nejlepšími družstevníky.⁴²⁸

Podle statistik byl přibližně každý dvanáctý člen strany zemědělec. Nebylo možné bohužel dohledat srovnatelné údaje se Sovětským svazem. L. Violová uvádí pouze informaci, že procento zemědělců ve straně bylo „*extrémně malé*“ a na každý tisíc venkovských obyvatel připadalo 25,5 členů komunistické strany.⁴²⁹ Pro Československo, nebo také Pardubický kraj, lze vyčíslit takový údaj jen velmi těžko. Z důvodu větší provázanosti venkova s městem bychom ovšem vzhledem k dojíždění dělníků z venkova do měst či přítomnosti kovozemědělců dospěli k mnohem vyšším číslům než v sovětském prostředí. Proto je nutné odhadnout údaj, kolik komunistů bylo mezi zemědělci, dle povolání. Podle již uvedených údajů ze začátku roku 1953 patřilo 4 359 zemědělců do strany nebo alespoň mezi kandidáty na členství. Ministerstvo pracovních sil odhadlo počet zemědělců, soukromě hospodařících i družstevních, na konec roku 1952 okolo 70 000 (viz kapitola 1.2). Pokud budeme vycházet z tohoto údaje, dostaneme se k 6,2 %, to znamená, že přibližně každý šestnáctý zemědělec byl v roce 1953 členem strany.

424 Inocenc Arnošt BLÁHA, *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*, Praha 1937, s. 166–167.

425 Tamtéž, s. 167.

426 Tamtéž.

427 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/3, s. 46–48 – krajská konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958, referát.

428 Tamtéž, s. 34.

429 L. VIOLA, *The Best Sons...*, s. 21.

Obrázek 11 Informační tabule o postupu žní v létě 1953 kdesi na Pardubicku. Zdroj: Východočeské muzeum v Pardubicích

Tato stručná statistika o přítomnosti členů KSČ mezi zemědělci v Pardubickém kraji může posloužit k dalším úvahám nad (ne)úspěchem kolektivizace v úvodních letech. V období od roku 1949 stranické vedení kladlo často důraz na příklad členů strany na venkově při zakládání JZD. V úplných počátcích podpořilo zakládání JZD svým vstupem velké množství členů KSČ, poměr mezi členy nových JZD či PV dosahoval 60 % ku 40 % ve prospěch komunistů, zbylé členy zastupovali bezpartijní zemědělci či členové lidové strany nebo národních socialistů.⁴³⁰ Přesnější číslo uvedl KNV v červnu 1950, z celkového počtu 10 224 patřilo 6 473 ke členům KSČ (63,3 %). V celostátním měřítku dokonce tento počet vystoupal až k 75 % mezi členy nových JZD i PV.⁴³¹ Z dalších politických stran Národní fronty v kraji se mezi členy objevili zástupci lidové strany v počtu 318 a 37 socialistů.⁴³² Pokud se vrátíme k počtu 6 473 členů KSČ v JZD v prvních letech kolektivizace, je zřejmé, že velkou část komunistů mezi členy JZD museli tvořit kovozemědělci nebo nezemědělci, tedy členové, pro které zemědělství nepředstavovalo hlavní zdroj obživy nebo se živili úplně v jiném oboru.

Ve srovnání s maďarskými zemědělci v komunistické straně je potřeba zmínit specifičnost maďarských družstev. Uvnitř každého družstva se utvořila samostatná stranická organizace, která umožnila menší závislost na místních stranických organizacích. Podle Nigela Swaina

430 SOA Z, f. KV KSČ P, sign. 17/2/6/1, s. 18 – brožura – VI. Krajská konference KSČ Pardubice – Zpráva o činnosti krajského výboru komunistické strany Československa v Pardubicích – 25.–27. května 1951.

431 J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 20.

432 SOA Z, f. KNV P, kn. 22, s. 484 – Zpráva o činnosti IX. referátu k 13. červnu 1950.

měli předsedové i členové družstev volnější ruce při plánování výroby apod.⁴³³ na rozdíl od československých družstevníků, kteří takovou nezávislost neměli.

Vstup členů komunistické strany do JZD ale nebyl samozřejmostí a většina členů mezi zemědělci se obávala podobně jako mnoho bezpartijních zemědělců jednoho základního problému – měli strach, zda o vlastní půdu vstupem nepřijdou.⁴³⁴ Tyto obavy v průběhu kolektivizace vyjadřovala většina zemědělců, do JZD odmítali vstoupit kvůli možné ztrátě půdy. Z nižších úrovní přicházely na KV KSČ Pardubice zprávy a hlášení, ve kterých straničtí funkcionáři popisovali neochotu členů strany zakládat nebo vstupovat do JZD. V obci České Libchavy (okr. Ústí nad Orlicí) nechtěli tamní komunisté podepsat přihlášku do JZD, naopak dalšímu rozšiřování JZD bránili a podobný postoj zastávali i členové místní organizace ČSM.⁴³⁵ Ale objevovaly se i případy, kdy se někteří členové KSČ vyslovili proti práci vlastní strany. Někteří funkcionáři se podle zprávy „*sice nestaví otevřeně proti zakládání JZD, ale radí k opatrnosti, aby se jich nezaložilo hodně, aby se neudělaly zmetky*“. Podobný případ se měl udát v okr. Čáslav, kde se tímto způsobem vyjadřoval vedoucí zemědělského odboru.⁴³⁶ Někteří zemědělci ovšem poukazovali na příklad funkcionářů na venkově. Při zakládání JZD v Dolních Heřmanicích (okr. Lanškroun) přišli agitátoři za zemědělcem, aby podepsal přihlášku do JZD, ten jako odpověď napsal dopis předsedovi ONV: „*Já nejsem proti JZD, já půjdu do JZD, ale myslím, že jako bezpartijní nemusím být první, který přihlášku podepíše. Myslím, že to mají být členové strany a funkcionáři strany.*“⁴³⁷ V úvodních letech kolektivizace KSČ neměla velkou oporu mezi svými členy na venkově a velmi málo jí našla i mezi zemědělci. Loajalitu ke straně a jejím plánům vyjadřovali spíše nezemědělstí obyvatelé venkova. To vypovídá o jedné zvláštnosti, která již byla zmíněna při první krizi. JZD zakládali ve velké míře členové komunistické strany a nezemědělci bez větších zkušeností se zemědělskou výrobou a bez výrazných manažerských schopností. Do zemědělství, zakládání JZD a organizování společných prací zasahovali i zástupci KSČ z měst, konkrétně z průmyslových podniků.

Zejména v úvodní fázi kolektivizace převzali českoslovenští komunisté od sovětských zapojení dělníků do výkupu potravin. Rekvizice potravin bolševiky byly každodenní součástí ruského venkova mezi lety 1918–1921, divoký výkup měli pod kontrolou hlavně dělníci z měst, kteří neměli daleko k násilným způsobům. Cílili především na kulaky, kteří podle Lenina hromadili zásoby obilí, aby vyhladověla města a armáda, čímž by oslabil vliv bolševiků.⁴³⁸ Situace v Československu sice nedosáhla stupně, kdy by bylo možné hovořit o otevřeném konfliktu o zemědělskou produkci mezi dělníky a zemědělci, ale jisté prvky sovětského modelu vymáhání zemědělské produkce se objevovaly. Výkup mnohdy prováděly skupiny dělníků z měst, členů Lidových milicí nebo StB. „*V těchto organizovaných akcích se rozšiřovaly praktiky rekvizice. Kontroloři se nezastavovali ani před zabavením samozásobitelských dávek pro rodiny nebo osiv a sadby pro výrobu. Někdy se dodávky odebíraly přímo od mlátičky.*“⁴³⁹

Dělníci z měst posloužili vedení KSČ jako opora i při jiných akcích v rámci prosazování společného hospodaření v JZD. Do jisté míry představovali „předvoj“ a měli být organizátory

433 N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 140.

434 J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 21.

435 SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/59, s. 111 – zápis ze schůze pléna z 11. a 12. listopadu 1950.

436 SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 10, sign. 17a/10/130, s. 14 – zápis ze schůze pléna z 18. února 1956.

437 SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/6/87, s. 6 – zápis ze schůze pléna ze 4. října 1952.

438 L. VIOLA, *The Best Sons...*, s. 10–11.

439 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 393.

a koordinovat společné práce na polích, aby si zemědělci postupně zvykli na práci v kolektivu. V roce 1950 koordinační úlohu plnili důvěrníci komisí pro zemědělskou výrobu a výkup. Tyto komise existovaly na krajské a okresní úrovni a pro každou obec byl přidělen jeden důvěrník. Důvěrníci tvořili spojkou mezi stranickým aparátem a venkovem. Jejich úkol spočíval v plánování a organizaci společné výroby, hlášení pro vyšší úrovně komisí a kontroly využívání strojů – traktorů, kombajnů, mlátiček apod.⁴⁴⁰ Hned v prvním roce (1950) působení na venkově panovala mezi členy národních výborů i stranickými organizacemi spokojenost s prací důvěrníků, 60 % přidělených důvěrníků odvádělo podle zpráv dobrou práci a plánovali je přidělit pro vznikající JZD jako stálé instruktory. Takto skončilo v JZD na podzim 1950 celkem 150 důvěrníků.⁴⁴¹ Všeobecně převažoval názor, že přítomnost důvěrníků na vesnici může vyřešit spoustu problémů nebo jim předejít.⁴⁴²

V létě 1950 si práce důvěrníků všimlo i ministerstvo zemědělství, kdy je komunistická strana využívala pro působení na venkově. Nejvíce jich působilo v českých zemích, celkem 3 536, z toho 1 956 jich bylo z průmyslových závodů (55 %), zbylí pocházeli především z funkcionářských pozic národních výborů nebo strany.⁴⁴³ Funkcionáři KNV Pardubice důvěrníky označili přímo za „*dělnické kádry*“.⁴⁴⁴ V Pardubickém kraji se údaje o působení důvěrníků liší. Z hlediska hodnocení dobře pracovalo zmíněných 150 osvědčených důvěrníků, ale přesnější bude údaj, který vychází ze zprávy pro KNV KSČ – důvěrníci byli ve všech obcích, kromě 51, to by znamenalo, že působili přibližně v 700 obcích.⁴⁴⁵ Na venkově setrvali či dojížděli. V roce 1951 už ale jejich aktivita a tím i význam poklesly. Ve stejné době jako důvěrníci působili na venkově tzv. újezdni tajemníci, kteří měli na starost více obcí a spíše řešili širší spektrum otázek než pouze výkup a přechod na vyšší typy JZD. Jejich odborné znalosti s politikou a hlavně správní agendou byly nevalné⁴⁴⁶ a na rozdíl od důvěrníků je funkcionáři národních výborů často kritizovali za špatnou práci.

Členové komunistické strany mezi zemědělci nevytvořili na venkově potřebný základ pro úspěšné uplatňování kolektivizace, jak od nich očekávali zástupci strany na vyšších úrovních. Do JZD v prvních letech vstupovali v malém počtu, který neodpovídal představám výše postavených stranických funkcionářů, a v některých případech odmítali vstup či založení JZD. Členové stranických i národních výborů se pokusili v průběhu kolektivizace opřít na venkově také o dělníky z měst. Jejich úloha jistě nebyla druhořadá, o čemž svědčí setrvání některých v pozici instruktora pro nová JZD. Ministerstvo zemědělství vyzývalo v dubnu 1950 kraje, aby následovaly příklad z Královéhradeckého kraje, kde v jedné obci zůstávali dělníci do doby přechodu na II. typ JZD.⁴⁴⁷ Dělníci měli na venkově pomáhat s překonáváním „počátečních potíží“ a měli poskytnout hlavně „politickou podporu“, protože platili za zkušené a „politicky uvědomělé“. Otázku pomoci ze strany dělníků či politicky zkušených kádrů komunistické

440 SOA Z, f. KNV P, kn. 23, s. 538, zpráva X. referátu – výkup bramborů ze sklizně 1950.

441 Tamtéž, s. 312, zpráva IX. referátu – Politická zpráva pro radu dne 22. 8. 1950 o přechodu vesnice na družstevní velkovýrobu.

442 NA Praha, f. MZ – kol., kart. 10, inv. č. 110, 109. schůze konaná 24. srpna 1950 – Zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ o dnešním stavu JZD a dalších úkolech v podzimních pracích, s. 16.

443 NA Praha, f. MZ – kol., kart. 9, inv. č. 106, 105. schůze kolegia 27. července 1950, Zpráva o JZD č. 18, s. 1.

444 SOA Z, f. KNV P, kn. 24, Zpráva IX. referátu – Zpráva pro radu KNV, s. 3.

445 Tamtéž.

446 M. STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství...*, s. 30–31.

447 NA Praha, f. MZ – kol., kart. 9, inv. č. 90, 89. schůze kolegia 13. dubna 1950, zpráva ze schůze, s. 2.

vedení postupně oprašovalo v průběhu celé kolektivizace, jako např. posílení zemědělství 2 000 odborníky na základě usnesení ze zasedání ÚV KSČ z června 1955. Pokud porovnáme situaci se Sovětským svazem, budeme opět opakovat dvě základní cesty dělníků z měst na venkov, první v rámci násilných rekvizic a druhou na základě urychlení kolektivizace a příchodu 25 000 „nejlepších dělníků“ na přelomu let 1929 a 1930. Českoslovenští komunisté se v mnohém inspirovali a dělníci na základě stranických pokynů podnikali podobné cesty za venkovským obyvatelstvem.

Ve druhé polovině padesátých let už členové strany zemědělci neměli tak důležitou pozici jako před rokem 1953, souviselo to s rychlou kolektivizací od léta 1957. Právě masové vstupy zemědělců bez stranického členství způsobily, že stráničití členové mezi zemědělci tvořili opět marginální skupinu, a tak režim nemusel považovat za nutné využívat jejich služby. Spíše se objevují jako součást statistiky, kolik se jich nachází mezi zemědělci v JZD, popř. v soukromém sektoru. Naopak dělníci z výroby byli stále vítanou podporou, jednak kvůli zvýšenému tlaku a potřebě agitací na venkově, jednak z hlediska specifické společenské vrstvy, která měla dle záměru KSČ výrazně ovlivnit podobu venkova v období kolektivizace. Touto vrstvou máme na mysli kovozezemědělce.

→ 4.2 Kovozezemědělci

V případě kovozezemědělců⁴⁴⁸ lze hovořit z hlediska historického vývoje jako o dílčí sociální skupině, které bývala přičítána v průběhu kolektivizace významná úloha. Tato skupina tvoří součást všech společností, které prošly průmyslovou revolucí. Kovozezemědělci představují dosud nepříliš probádanou skupinu venkovského obyvatelstva s významným vztahem k zemědělství i k mimozemědělskému zaměstnání. Problém ovšem je, jakým způsobem ke kovozezemědělci přistupovat. Lze zvolit velmi široké, nebo naopak velmi úzké vymezení. Pro účely této práce je vhodnější širší definice pojmu, která zahrnuje kovozezemědělskou domácnost, v níž členové domácnosti pracují na zemědělské půdě, nebo mimo zemědělství v různých odvětvích národního hospodářství,⁴⁴⁹ a zemědělství mají jako hlavní, vedlejší nebo doplňkový zdroj obživy.⁴⁵⁰ Kovozezemědělskou domácnost vedení strany ve většině případů chápalo jako jednoho člena (zpravidla muže) či další členy domácnosti se zaměstnáním v průmyslovém odvětví ve městě a s ostatními členy domácnosti pracujícími v zemědělství.

448 Pojem kovozezemědělec neodpovídá plně významu slova. Lépe vystihují podstatu této vrstvy venkovského obyvatelstva termíny z cizích jazyků, jak je uvádí *Sociologická encyklopedie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i.* V anglickém jazyce se užívá výraz „part-time subsistens farmer“, ve francouzštině „agriculteur à temps partiel“, v němčině „Halbbauer“. Výrazy z cizích jazyků lépe charakterizují podstatu pracovníků, pro které český jazyk používá pojem kovozezemědělec, protože poukazují na jejich částečné zaměstnání v zemědělství. K českému vyjádření je blízké označení z italštiny: „metamezzadro“. Srov. Heslo kovozezemědělec, *Sociologický slovník*, dostupné z <https://encyklopedie.soc.cas.cz/wl/Kovozezemědělec> [citováno dne 8. 11. 2018]. N. Swain uvádí ve své knize o maďarské kolektivizaci „worker-peasants“ či „peasant-workers“, čímž dává najevo převažující obživu ze zemědělství či dělnické profese (Nigel SWAIN, *Collective farms...*, s. 184.)

449 Květa ČIHÁKOVÁ, *Postavení kovozezemědělci v sociální struktuře kapitalistické a socialistické společností*, Praha 1968, s. 7–10.

450 Heslo Kovozezemědělec, *Sociologický slovník*, dostupné z <https://encyklopedie.soc.cas.cz/wl/Kovozezemědělec> [citováno dne 8. 11. 2018]

Vymezení pojmu ovšem způsobilo nemalé problémy, jelikož označení kovozezemědělec pochází z dřívější doby a někteří zástupci KSČ poukazovali na fakt, že užívání termínu kovozezemědělec „je nesprávný třídní termín. Je proto třeba užívat správných termínů, tj. drobný držitel půdy anebo drobný rolník.“⁴⁵¹ Užívání pojmu mělo různé modifikace. V období kolektivizace používali zástupci KNV Pardubice i KV KSČ Pardubice kromě tradičního názvu kovozezemědělcí, popř. stavozezemědělcí, také regionální označení pro Pardubicko „chemo rolníci“⁴⁵² nebo pro Ústí nad Orlicí a okolí „textil zemědělcí“.⁴⁵³ Užívání různých podob pojmu kovozezemědělec dokazuje, že samotný pojem je značně široký a opravdu jej lze vztáhnout na zaměstnání mimo zemědělství prakticky v jakémkoli odvětví národního hospodářství. Typickým příkladem kovozezemědělské obce s možnostmi zaměstnání byla Dlouhá Třebová (okr. Ústí nad Orlicí), kde kovozezemědělcí využili hned několik příležitostí další obživy kromě zemědělství. Obec leží na cestě mezi velkými průmyslovými městy Ústí nad Orlicí a Česká Třebová a obývali ji převážně kovozezemědělcí se zaměstnáním v textilních závodech nebo na železnici u ČSD.⁴⁵⁴ Důležité je poznamenat, že kovozezemědělcí nepředstavovali české či československé specifikum, nechyběli např. ani v Maďarsku,⁴⁵⁵ které bylo méně industrializovanou zemí než Československo.

Formování sociální skupiny kovozezemědělců souviselo s rozvojem průmyslu a „jedním z projevů tohoto procesu je spojování zemědělské činnosti s nezemědělskou“.⁴⁵⁶ Kovozezemědělcí v době své postupné geneze získávali jako zemědělcí pracovní místa v průmyslu, ovšem mnoho dělníků z měst je chápalo jako „nekalou konkurenci“, protože mohli přistoupit vzhledem k činnosti v zemědělství a vytváření i nepatrných naturálních zásob na nižší plat.⁴⁵⁷ Opačný pohled mohli mít zaměstnavatelé, protože kovozezemědělec i s nižším platem přežil díky činnosti v zemědělství a jeho životní náklady mohly být nižší.⁴⁵⁸ V éře první republiky tvořila malá hospodářství do 2 ha nejpočetnější držitele půdy – okolo poloviny všech držitelů, nejmenší hospodářství do 0,5 ha byla brána pouze jako doplňková a jejich počet narostl mezi lety 1902 a 1921 o 80 %. Počty nejsou tolik podstatné jako konstatování Zdeňka Kárníka, že tato malá hospodářství byla ve většině případů velmi chudá, spojená s jinou hospodářskou činností člena domácnosti, a obdělávání půdy bylo prováděno „s největší možnou pečlivostí, ale primitivně a ze společenského hlediska neproduktivně“.⁴⁵⁹

Kovozezemědělce nelze považovat pouze za součást hospodářů s menšími výměrami půdy, vyskytovali se totiž napříč všemi skupinami držitelů, jak ukazuje tabulka č. 10 s daty z roku 1930.

451 Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 128. *Zápis celostátní pracovní porady předsedů krajských soudů a vedoucích krajských soudních správ, konané dne 20. června 1953 na ministerstvu spravedlnosti v Praze.*

452 SOA Z, f. KNV P, kn. 105, s. 124, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství Návrh na předání JZD Podůlšany do obhospodařování ČSSS Dražkovice, s. 1.

453 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 5 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, diskusní příspěvky nepřednesené.

454 Tamtéž.

455 Nigel SWAIN, *Collective farms...*, s. 184.

456 K. ČIHÁKOVÁ, *Postavení kovozezemědělců...*, s. 26.

457 Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015, s. 143.

458 Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2017, s. 442.

459 Tamtéž, s. 442–443.

Tabulka 10 Počty zemědělských závodů v Československu, jejichž členové nebyli zaměstnání pouze v zemědělství (data z roku 1930)⁴⁶⁰

Skupina zemědělců podle výměry zemědělské půdy (ha)	Celkový počet zemědělských závodů		Počet závodů, jejichž členové nebyli zaměstnání pouze v zemědělství	
	Celkový počet	Relativní počet	Počet závodů	% z celkového počtu
0–2	250 063	40,5	220 285	88,1
2–5	175 017	28,3	79 471	45,4
5–10	96 646	15	20 051	20,7
10–20	62 150	10,1	6 926	11,1
20–100	35 009	5,7	2 940	8,4
Nad 100	2 412	0,4	414	17,2
Celkem	617 297	100	330 087	53,5

Uvedený poměr se nezměnil ani v následujících dvaceti letech. Podle odhadů až 50 % zemědělců pracovalo v roce 1950 i v jiném odvětví hospodářství než pouze v zemědělství. Nedostatek pracovních sil a snaha posílit průmysl částečně způsobily, že tento počet dále stoupal. V roce 1956 bylo 65 % zemědělců s výměrou zemědělské půdy mezi 2 a 5 ha (včetně začleněných v JZD), kde pracoval aspoň jeden člen z domácnosti v jiném odvětví národního hospodářství, u výměry 5 až 15 ha to bylo 40 %. Narůstání množství kovozezemělských domácností dosáhlo počtem 1,84 milionu členů vrcholu v Československu v roce 1956, v roce 1961 po dokončení kolektivizace klesl počet na 1,6 milionu.⁴⁶¹

Počty kovozezemělských domácností v Pardubickém kraji v době kolektivizace lze odhadnout pouze zhruba, a to na základě celkového počtu zemědělských závodů jednotlivých skupin podle velikosti v roce 1949 ještě před začátkem kolektivizace.⁴⁶² Skupina nejmenších zemědělských závodů s výměrou do 2 ha tvořila v roce 1949 s počtem 27 888 celkem 43,61 % všech zemědělských závodů, skupina od 2 do 5 ha 25,09 % závodů (16 045) a skupina od 5 do 10 ha 17,57 % (11 239 závodů).⁴⁶³ Pokud počítáme spíše se spodní hranicí a skupině s nejmenší výměrou přisoudíme na základě údajů Květy Čihákové 80 % kovozezemělských domácností, skupině od 2 do 5 ha až 50 % a od 5 do 10 ha budeme počítat s každým pátým, vyjde počet téměř 32 600 kovozezemělských domácností do 10 ha v Pardubickém kraji.

460 K. ČIHÁKOVÁ, *Postavení kovozezemělců...*, s. 37 a 40. Data v tabulce nezohledňují míru zaměstnání v jiném oboru, zda zemědělství pro držitele představovalo doplňkovou, vedlejší nebo převažující hospodářskou činnost.

461 Tamtéž, s. 40–41.

462 Skepticky se k přesným číslům kovozezemělců v československém zemědělství vyjádřili autoři *Hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992. 2. díl období 1945–1992* v čele s Václavem Průchou. U nejmenších výměr do 2 ha podle nich „nelze odlišit nejmenší ryze zemědělská hospodářství od usedlosti, kde zemědělská činnost nebyla jediným nebo hlavním předmětem hospodářské činnosti.“ V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 356.

463 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/6/1, s. 18, brožura k VI. krajské konferenci KSČ Pardubice – Zpráva o činnosti krajského výboru komunistické strany Československa v Pardubicích – krajská konference KSČ ve dnech 25.–27. květen 1951.

Jejich množství se v průběhu kolektivizace měnilo vlivem různých okolností, jako např. další dělení půdy v rámci jedné domácnosti,⁴⁶⁴ opouštění půdy, odchody do měst, ztráta zájmu o hospodaření na půdě, obdržení nuceného pachtu apod. Čísla o počtech malých zemědělců se lišila, KV KSČ uváděl v březnu 1957 okolo 40 000 zemědělských hospodářství do 3,5 ha a většina z nich byla kovozezemědělců,⁴⁶⁵ KNV Pardubice napočítal 39 000 do 5 ha.⁴⁶⁶ Přesný počet kovozezemědělců je těžké stanovit, ale především v období roku 1957 a rozhodující vlny kolektivizace zacílené na soukromě hospodařící zemědělece vzrostl výrazně i tlak na kovozezemědělce.

Vedení KSČ přepokládalo, že vzhledem k velkému počtu a zkušenostem kovozezemědělců z průmyslové výroby se mohou stát jednou z hlavních opor kolektivizace, či dokonce jejím hnacím motorem. Na počátku kolektivizace tuto úlohu částečně plnili, po zásobovacích opatřeních v prosinci 1951 ovšem kovozezemědělci na vstup do JZD zanevřeli. Později v souvislosti s pozvolna stoupající životní úrovní a nižšími dodávkovými povinnostmi zvyšovali své příjmy, což se podepsalo na jejich odmítání podepsat přihlášku do JZD. Kritika kovozezemědělců zástupci KV v Pardubickém kraji vyvrcholila na krajské konferenci v roce 1957. Vystupující poukazovali na malou ochotu kovozezemědělců vstoupit do JZD a také na skutečnost, že současný stav jim vyhovoval v souvislosti s vysokými příjmy. Kovozezemědělci patřili na prahu překotné kolektivizační vlny na přelomu let 1957 a 1958 mezi finančně zajištěné obyvatele venkova. Jeden či více členů domácnosti dostávalo příjem ze zaměstnání mimo zemědělství a zemědělské produkty spotřebovala rodina pro vlastní spotřebu, zbylou produkci případně prodala na státní nákup za vyšší ceny. Kovozezemědělci měli možnost dodávat poměrně velké množství potravin na státní nákup. Zapříčinilo to samo rozhodování KSČ nízkými kvótami povinné dodávky pro skupiny zemědělců s menšími výměrami půdy. Kovozezemědělci často ani nedodali povinně stanovené množství a přesvědčovali úředníky z výkupního aparátu, že je nemohou dodat, protože musejí nejdřív uživit sami sebe. Na zmíněné krajské konferenci KSČ Pardubice kritizoval předseda KV Richard Průša zvláště vysokou životní úroveň kovozezemědělců. Kritiku začal u zemědělců všeobecně, protože nedodali povinné dodávky, ale naproti tomu státní nákup rostl a s ním také výdaje státu na odkup zemědělských produktů. Tím pádem rostly nejen příjmy zemědělců, ale i odběr spotřebního zboží na venkově. Kupní síla zemědělců podle předsedy KV dosáhla vysoké úrovně a zemědělci kupovali i auta značky Škoda: „... v zemědělství dochází k neoprávněnému růstu příjmů rolníků, proti jejich výrobě. A pak nás jistě nemůže zarážet tak vysoký počet žádostí o nové Spartaky.“⁴⁶⁷ Ve stejném duchu se na konferenci nesla i kritika zástupce z okresu Ústí nad Orlicí. V průmyslovém okrese žilo velké množství kovozezemědělců, ještě na začátku roku 1957 mělo výměru do 5 ha 3 229 zemědělských hospodářství z celkového počtu 3 762 (85,8 %). Všichni samozřejmě nepatřili mezi kovozezemědělce, ale využívali systém nízkých povinných dodávek pro malé zemědělce a možnost vyšších příjmů. Ve zmíněné obci Dlouhá Třebová bylo do 5 ha 336 z 386 hospodářství (87 %), dále ve Lhotce (dnes místní část města Česká Třebová) 75 z 90 (83,3 %), v Řetově 27 ze 159 (79,9 %), v Jehnědí 102 ze 128 (79,7 %) nebo v Lanšperku 83 z 85 (97,6 %).⁴⁶⁸ Kovozezemědělské domácnosti v okr. Ústí nad Orlicí

464 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 298.

465 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 17, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957.

466 SOA Z, f. KNV P, kn. 90, s. 82, projednávání zprávy Organizátorská činnost národních výborů v zimním období a předvolební kampani.

467 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 150, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957.

468 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 4 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, diskusní příspěvky nepřednesené.

představovaly silnou skupinu s obrovským zastoupením, dokázaly dobře využívat systém výkupu v součinnosti se zaměstnáním ve městech a jejich kupní síla narostla do takové míry, že někteří zástupci místních a okresních stranických výborů volali po opatřeních proti bohatnoucím kovozezemědělcům. V okr. Ústí nad Orlicí lidé nakoupili podle šetření během 14 měsíců od ledna 1956 do února 1957 celkem 223 motocyklů ve 28 obcích: „... *když navštívíte zemědělské usedlosti, najdete nejmoderněji vybavené domácnosti, elektrická kamna, pračky, televizory atd.*“ V obci Rviště uzavřeli společnou prádelnu, protože každá rodina si byla schopna pořídit vlastní pračku.⁴⁶⁹

Vyšší životní úroveň pocházela z příjmu ze zemědělství i ze zaměstnání mimo zemědělství. V roce 1957 bylo jasné, že kovozezemědělci ztratili zájem o vstup do JZD na základě stoupající životní úrovně i možnosti širšího výběru spotřebního zboží. Tušili, že je nečeká nijak zářná budoucnost v JZD z hlediska nejistých příjmů ze společné výroby oproti vyšším příjmům z individuální výroby. V roce 1957 komunističtí funkcionáři pokládali kovozezemědělce za odpadlíky, oproti počátkům kolektivizace se jednalo o úplný obrat, kdy naopak představovali oporu režimu. Jejich pozice na pomezí zemědělství a průmyslové výroby tomu přímo nahrávala, měli zkušenosti z pole i ze závodů a především komunistické vedení si cenilo jejich zkušenosti s organizací práce ze závodů. Kovozezemědělci mohli také ve svém závodu získávat ostatní kovozezemědělce do JZD, jak se to dělo v kraji Gottwaldov.⁴⁷⁰ Z rozsáhlého materiálu ministerstva zemědělství pro potřeby ÚV KSČ z března 1952 je zřejmé, že se po zásobovací krizi dostali kovozezemědělci mimo zájem nábora do JZD. Komunisté přesunuli pozornost spíše na jejich ženy, aby je získali jako nové členy družstva a také pro „*zvyšování politické vyspělosti*“.⁴⁷¹ V první fázi kolektivizace kovozezemědělci nehráli pouze epizodní roli, v mnohých případech se aktivně podíleli na zakládání JZD, v nichž tvořili většinu zemědělců, podle šetření z konce dubna 1950 jich bylo v JZD 2 032 z celkového počtu 10 213 členů JZD (19,9 %).⁴⁷² Spolupráce kovozezemědělců s KSČ měla ovšem určité trhliny už na začátku, protože kovozezemědělci nezůstali ušetřeni nátlaku ze strany režimu při vstupu do JZD, když jim komunisté vyhrožovali, „*že pokud nepodepíší, budou propuštěni z práce*“.⁴⁷³ Kovozezemědělci změnilí svůj postoj po zásobovacích opatřeních v prosinci 1951, kdy po jejich odchodu hrozil rozpad několika JZD (více v kapitole 3.1 *První krize kolektivizace – zásobovací opatření*). Krize se dotkla zejména zemědělců mezi 0,5 a 2 ha s převahou kovozezemědělců. Byla také nejspíš jedním z impulzů, které kromě vysoké životní úrovně vedly kovozezemědělce k modelu domácnosti, kde jeden či více členů pracovalo v nezemědělském oboru a ostatní členové obstarávali soukromé pole a chlévy.

469 Tamtéž, s. 5.

470 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1951*, s. 74. *Zpráva instruktorky zemědělského oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Československa B. Brodské o instruktáži v kraji Gottwaldov ve dnech 6. – 8. března 1951.*

Kovozezemědělci v okolí Gottwaldova tvořili poměrně bohatou vrstvu obyvatelstva, jednalo se o pracovníky podniku Svit, popř. i dalších profesí, kteří jako stavební dělníci s malou výměrou pole dostali označení „*bařokulaci*“. Měli to být právě tito kovozezemědělci, kteří jako jedni z prvních odporovali kolektivizaci v kraji Gottwaldov v roce 1949. Srov. Jaroslav ROKOSKÝ, *Mezi hrdostí a zoufalstvím. Odpor proti násilné kolektivizaci*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 185.

471 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1952*, s. 99 a 105. *Návrh usnesení o upevnění a dalším rozvoji jednotných zemědělských družstev, zpracovaný ministerstvem zemědělství pro předsednictvo Ústředního výboru komunistické strany Československa.*

472 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 4, sign. 17a/2/51, s. 8 – zápis ze schůze pléna z 3. června 1950

473 M. STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství...*, s. 60.

Na některých místech neuvítali kovozezemědělci zakládání JZD příliš vřele. Na přelomu léta a podzimu roku 1950 odmítali kovozezemědělci z podniku Meva Chotěboř podle hlášení z OV Chotěboř podepsat přihlášku do JZD.⁴⁷⁴ V létě 1950 v průmyslovém závodu v Rosicích nad Labem veřejně vystoupil jeden kovozezemědělec proti JZD. KV KSČ nespatořovalo problém v dotyčném, ale spíše ve vedení závodu, který nedokázal vysvětlit svým zaměstnancům důvody pro vstup do JZD.⁴⁷⁵ ZO KSČ často vstupovaly do angažování kovozezemědělců a jejich úkolem bylo donutit je k podpisu přihlášky ve spolupráci s OV KSČ. V obci Sobíňov (okr. Chotěboř) založili kovozezemědělci JZD, ale o společné hospodaření následně nejevili zájem, pouze do JZD vložili půdu. KV KSČ kritizoval především práci ZO ve spolupráci s funkcionáři OV, že nedokázali zajistit práci kovozezemědělců v JZD.⁴⁷⁶

Funkcionáři KSČ i národních výborů upozorňovali na dva základní problémy kovozezemědělců, dvojí zaměstnání a zmíněné vysoké příjmy. Dostávali informace o neukázněných kovozezemědělci, kteří nenavštěvovali závodní schůze, zkracovali si pracovní dobu nebo prodlužovali dovolenou kvůli sezonním pracím na poli. Kritika kovozezemědělci vyvrcholila na krajské konferenci KV KSČ v březnu 1957, ale i KNV poukazoval na působení kovozezemědělci v zemědělství i zaměstnání mimo průmysl. Na krajské konferenci např. zaznělo, že při přesvědčování o vstupu do JZD kovozezemědělec odpověděl: „*Já si 8 hodin odpracuji v továrně, přijdu domů, tam kus práce udělá máma a máme dva příjmy.*“⁴⁷⁷ Do určité míry odpověď vystihuje situaci kovorolníků, vztahy v rodině a možnost zlepšení situace za pomoci zemědělské produkce. V odpovědi je také důležitá zmínka o spojení dvou příjmů, z níž lze usuzovat, že v takové domácnosti mohl být příjem ze zemědělské činnosti srovnatelný s platem ze závodu. Uchovaném, avšak nepředneseném příspěvku na konferenci zástupce z průmyslového okr. Ústí nad Orlicí charakterizoval dotyčný kovozezemědělec takto: „*Na tyto lidé našlo se v našem okrese jednoduché rčení: 8 hodin v závodě pomáhají budovat socialismus, a 16 hodin budují svůj soukromý kapitalismus.*“⁴⁷⁸ Kritiku směřoval na jejich postoje i ekonomickou situaci: „*... jsou brzdou v rozšiřování členské a půdní základny... jsou dnes nejlépe situovanou vrstvou na vesnici.*“⁴⁷⁹

Z čeho vůbec vycházela nadstandardní (na venkovské poměry) ekonomická situace kovozezemědělci v druhé polovině padesátých let? V první řadě příjmy kovozezemělské domácnosti pocházely ze zaměstnání mimo zemědělství a ze zemědělské produkce. V rámci zemědělské produkce měly odvádět povinnou dodávku za nízké ceny podle předem stanovených norem a případný nadbytek produkce mohly prodat za vyšší ceny na státní nákup. Kovozezemědělci obdrželi na základě nízké výměry zemědělské půdy nižší dodávkové normy než např. zemědělci s výměrou nad 15 ha zemědělské půdy. Úřady vybraly v roce 1957 na povinných dodávkách např. ve vepřovém mase na 1 ha orné půdy od kulaků v krajském průměru 46 kg, od skupiny zemědělci mezi 0,5 a 2 ha 33 kg. V rostlinné výrobě byl rozdíl markantnější a např. pšenice kulaci dodali 134 kg a 643 kg brambor na 1 ha, skupina malých zemědělci v průměru 62 kg pšenice a 238 kg brambor.⁴⁸⁰

474 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/57, s. 30 – zápis ze schůze pléna z 9. září 1950.

475 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/56, s. 57 – zápis ze schůze pléna z 5. srpna 1950.

476 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/6/83, s. 6 – zápis ze schůze pléna z 5. července 1952

477 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 63, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957.

478 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 4 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, diskusní příspěvky nepřednesené.

479 Tamtéž, s. 26.

480 SOA Z, f. KNV P, kn. 97, s. 198, 203 a 205.

U kovozezemědělců hrál důležitou roli další faktor – často neplnili povinné dodávky za nižší ceny, ale prodávali na státní nákup za vyšší ceny. Dostali se tím pod drobnohled úřadů. Prodejem na státní nákup zvyšovali své zisky, 1 kg vepřového se vykupoval na povinných dodávkách za 6 Kčs a na státní nákup za 14,50 Kčs.⁴⁸¹ Obcházením svých povinností vůči státu bohatli. Čelili další kritice a slovním narážkám z krajského stranického i národního výboru, ale funkcionáři si zároveň postesklí, že nemohou kovozezemědělce trestat kvůli narušení aliance dělník–zemědělec neboli tzv. třídnímu svazku.⁴⁸² Proto KV KSČ a KNV vyvinuly snahu se záměrem kovozezemědělce alespoň veřejně pranýřovat. Vedení podniku je nechalo předvést před ostatní dělníky a zdůraznilo, že „*neplněním svých povinností vůči státu zpomalují růst jejich životní úrovně*“.⁴⁸³ Kovozezemědělci si ale byli i přes podobné incidenty jistí svou pozicí na venkově, resp. na rozhraní venkova a města a zemědělské a průmyslové výroby, a to mohlo být jednou z příčin, proč si dovolili neplnit povinné dodávky ve vysoké míře. Při dotazech funkcionářů KNV Pardubice odpovídali, že „*zemědělské výrobky, které vyprodukují, potřebují si ponechat pro zlepšení své výživy, protože musí pracovat v továrnách i na poli*“.⁴⁸⁴ Někteří kovozezemědělci úmyslně poukazovali na své postavení spíše jako na handicap a vymlouvali se na dvojí zaměstnání.

Národní výbory po roce 1956 stupňovaly kritiku. V tomto roce zemědělci včetně družstevních neplnili povinné dodávky podle očekávání a ztráty za neplnění narostly v Pardubickém kraji na 66 milionů Kčs, naopak na státním nákupu dostali zemědělci vyplaceno 118 milionů Kčs. Nejvíce „neplničů“ patřilo do skupiny kovorolníků.⁴⁸⁵ Funkcionáři KNV Pardubice při snaze o trestání kovozezemědělců předávali seznam neplničů přímo do závodů, ve kterém pracovali, aby s nimi závody jejich přestupek vyřešily. Problémy s neplněním probíraly s kovozezemědělci ZO KSČ nebo závodní výbory Revolučního odborového hnutí (dále jen ROH), v reakci na neplnění v roce 1956 předaly v březnu 1957 národní výbory závodům seznamy s 1 693 neplniči dodávek.⁴⁸⁶ Vedoucí si kovozezemědělce předvolávali k pohovorům, jeden z nejtvrděších postupů zvolil největší podnik v okr. Přelouč MKZ Chvaletice. Funkcionáři ze ZO celkem hovořili s 30 zaměstnanci a zároveň vlastníky půdy, z nichž 20 neplnilo, a na základě zaslání seznamu je podnik propustil, „*aby mohli lépe zajišťovat zemědělskou výrobu*“. A zároveň, aby vše budilo zdání dobrovolného odchodu a nikoliv propuštění: „*Pohovory s těmito pracovníky byly vedeny tak, aby z uvedeného pracoviště odešli z vlastního přesvědčení*.“ Další pohovory s neplniči kovozezemědělci probíhaly i v Tesle Přelouč, ale zde pouze se šesti neplniči.⁴⁸⁷

Problém neplnění mezi kovozezemědělci byl rozšířený a např. v okr. Čáslav v závodě Kovolís Hedvíkov u Třemošnice pracoval kovozezemědělec s výměrou půdy 6,1 ha a měl

481 SOA Z, f. KNV P, kn. 111, s. 137, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v Pardubickém kraji.

482 SOA Z, f. KNV P, kn. 91, s. 115, projednávání zprávy Výkup zemědělských výrobků za rok 1956. Tuto obavu vyjádřil předseda KNV Průša.

483 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 150, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957.

484 Tamtéž, s. 141, Odbor výkupu rady KNV – Zpráva pro radu KNV konanou dne 19. února 1957 o plnění plánu výkupu zemědělských výrobků za rok 1956, o plnění vyměřených dodávek za rok 1956, o plnění smluvní akce na dokrm dobytka, s. 2.

485 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 150, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957. SOA Z, f. KNV P, kn. 91, s. 112, projednávání zprávy Výkup zemědělských výrobků za rok 1956.

486 SOA Z, f. KNV P, kn. 93, s. 67–68. Stav evidence dodávek.

487 SOA Z, f. KNV P, kn. 92, s. 97, zpráva odboru organizačního a kontrolního – Zpráva o provedené prověrce organizační činnosti NV v okrese Přelouč, s. 7.

za rok 1957 dluhy na dodávkách 320 kg hovězího, 2 000 l mléka a 9 q zrnin. V roce 1956 sice vzniklo JZD Třemošnice, ale kovozezemědělci odmítli vstoupit a nesohlasili ani se vstupem svých manželek.⁴⁸⁸ Podstatné na případu neplnění kovozezemědělce nejsou jeho vysoké dluhy na dodávkách, ale spíše relativně velká výměra jeho polí přesahující 6 ha. V podniku Kovolís pracovalo více kovozezemědělci s větší výměrou. Podle tabulky č. 10 nebyli střední rolníci s kovozezemědělskou domácností výjimkou. Např. v obci Oucmanice (okr. Ústí nad Orlicí) kovozezemědělec přiznal, že vlastní pole s výměrou 8 ha a více se mu vyplatí pracovat v průmyslu a uzavřít smlouvu s STS na polní práce než vlastnit koně a potah, místo nichž si raději pořídil do chléva dvě krávy.⁴⁸⁹ Na krajské konferenci KSČ v roce 1957 byl kovozezemědělec se 7 ha výměry půdy jednou delegátkou s nadsázkou klasifikován jako „sedlák“,⁴⁹⁰ ale tato narážka mířila spíše na vysoké příjmy než na výměru.

V první polovině roku 1957 komunističtí funkcionáři kritizovali kovozezemědělce ze všech možných stran. Kromě zmíněného neplnění povinných dodávek a obohacování na úkor státu často zmiňovali absenci v práci nebo nejružnější zkracování pracovní doby a neplnění pracovních povinností. Kovozezemědělci začali absentovat hlavně v období špičkových prací na polích, zejména o žních, ale částečně i v období jarních a podzimních prací. Kovozezemědělec z Pařížova (okr. Čáslav) si vybral v průběhu kalendářního roku 49 dní dovolené, aby mohl pracovat na svém poli.⁴⁹¹ Snaha působit na kovozezemědělce a hovořit s nimi představovala složitou záležitost. KV KSČ chtěl tímto úkolem pověřit v podnicích ROH, ale zástupci odborů poukazovali na skutečnost, že v pracovní době jednat se zaměstnanci je složité a po pracovní době kovozezemědělci spěchali domů na pole, takže s nikým už mluvit nechtěli. Nezáúčastňovali se ani schůzí závodních složek, nebo pokud patřili mezi členy strany, tak stranických schůzí.⁴⁹² KNV Pardubice v souvislosti s absencí kovozezemědělců chystalo opatření k prošetření produktivity jejich práce, zda plní výrobní úkoly.⁴⁹³

Na počátku roku 1957 proběhlo několik šetření a opatření pro kovozezemědělskou otázku. Kovozezemědělské domácnosti vděčily za vyšší příjmy kromě dvěma a více zaměstnáním také výkupnímu systému upravenému na podzim 1953. Jejich příjmy v průměru na jednu domácnost v roce 1956 převyšovaly soukromě hospodařící zemědělce i družstevníky, ale také dělníky, viz tabulka č. 11.

Tabulka 11 Průměrné roční příjmy na domácnost v roce 1956 v Kčs⁴⁹⁴

	Čisté peněžní	Naturální	Celkové	Index (dělníci = 100)
Dělníci	24 329	384	24 711	100
Zaměstnanci	25 905	475	26 380	106
Kovozezemědělci	22 333	6 598	28 931	117,1
Členové JZD	16 297	8 943	25 240	102,1
Soukromí zemědělci	14 777	9 029	23 806	96,3

488 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 26 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, diskusní příspěvky nepřednesené.

489 Tamtéž, s. 5.

490 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 63, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957.

491 Tamtéž, s. 150.

492 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 5 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, diskusní příspěvky nepřednesené.

493 SOA Z, f. KNV P, kn. 90, s. 80, projednávání zprávy Organizátorská činnost národních výborů v zimním období a předvolební kampani.

494 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 417.

V roce 1956 si kovozezemědělci vydělali při celkových příjmech na domácnost o 5 125 Kčs více než soukromě hospodařící zemědělci a o 3 691 Kčs více než členové JZD. Při porovnání cen za spotřebiče v roce 1956 vychází, že si domácnosti kovozezemědělců mohly mnohem lépe vybavit domácnost moderními spotřebiči než soukromí zemědělci či družstevníci. Ceny za pračku se v daném roce pohybovaly kolem 1 860 Kčs, za chladničku 1 880 Kčs a za rádio 1 450 Kčs,⁴⁹⁵ celkem cca 5 190 Kčs, což byl přibližně rozdíl mezi příjmy domácností kovozezemědělců a soukromě hospodařících zemědělců. Údaje mohou částečně korespondovat se stížnostmi členů KSČ v roce 1957 na vybavené domácnosti kovozezemědělců novými spotřebiči, avšak více odpovídají postojům členů strany na nižších úrovních vůči zbohatlé vrstvě obyvatelstva. Domnívali se, že kovozezemědělci zabraňují dalšímu postupu kolektivizace a že je nutné donutit je ke vstupu do JZD.

V červenci 1957 ministr zemědělství Michal Bakuša prohlásil, že oporu nových JZD bude tvořit spíše vrstva středních zemědělců než kovozezemědělců.⁴⁹⁶ V každém případě nezáměr kovozezemědělců „i odpor k členství v JZD komunistické funkcionáře zaskočily. Dokonce řada místních činitelů již měla za to, že hlavním problémem kolektivizace nejsou střední rolníci, ale kovorolníci.“⁴⁹⁷ Pro stranické funkcionáře na nižších úrovních byli kovozezemědělci velké téma, na vyšších úrovních se komunističtí funkcionáři kromě toho také právě zabývali středními zemědělci a jejich zájmem o JZD. U nižších stupňů stranické hierarchie se opět projevovaly stejné motivy jako v krizi mezi lety 1953 a 1955, kdy mnoho stranických funkcionářů nechápalo ústup z kolektivizace a prosazovalo názor, že do JZD vstoupí jen „hladový zemědělec“. V letech 1956 a 1957 stáli tito funkcionáři proti početné a relativně movité vrstvě kovozezemědělců, která navíc odmítala vstup do JZD. To mohlo být jedním z důvodů, proč na krajské konferenci KSČ v březnu 1957 tolik rezonovalo téma bohatnutí kovozezemědělců a jejich odmítání vstoupit nebo pustit ženy do JZD. V době končící zimy a nastupujícího jara 1957 probíhaly další dvě důležité události – zasedání ÚV KSČ 27. a 28. února a III. celostátní sjezd JZD 22.–24. března. Na obou akcích kovozezemědělci nepatřili k hlavním tématům, prakticky o nich nepadla zmínka. Lze proto předpokládat, že straničtí funkcionáři z nižších úrovní byli iniciátory kritiky a slovních výpadů proti kovozezemědělciům.

ÚV KSČ se problémem kovozezemědělců začal pořádně zabývat až v druhé polovině roku 1958, kdy v listopadu 1958 vedení komunistické strany rozhodlo, že kovozezemědělci budou cílovou skupinou pro kolektivizaci v následujícím roce. „*Tento plán podpořila nemilá realita velmi časté absence v průmyslových závodech právě v době žní či jiných sezónních prací. Ideologicky tu navíc šlo o likvidaci individualistických ekonomických zájmů pracujících.*“⁴⁹⁸ V listopadu 1958 kolektivizace výrazně postoupila, ale mimo JZD se stále nacházel vysoký poměr zemědělců s výměrou do 2 ha – v Československu 79,5 % (712 900 hospodářství) a téměř polovina zemědělců mimo družstva se vyskytovala i ve skupině mezi 2 až 5 ha – 46,4 % (140 500 hospodářství). ÚV KSČ rozdělil zemědělce do 2 ha do dvou skupin – první byla vhodná pro zařazení do JZD, druhá vzhledem k velikosti nebo způsobu hospodaření

495 K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 52. Příloha č. 6, *Počet pracovních jednotek nutný k zakoupení vybraného zboží (v kg, litrech a kusech) a za služby (1956–1960)*.

496 J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 102.

497 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 298.

498 Jiří TOPINKA, *Dokončení kolektivizace venkova a jeho realizace na Berounsku 1957–1962*, in: Vladimír Březina, Jiří Pernes (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009, s. 146.

nepřipadala v úvahu.⁴⁹⁹ Rozdělení proběhlo na základě výměry a charakteru pozemku, zahrádkáři a chataři s pozemkem do 0,5 ha úředníky nezajímali, zbylí zemědělci ano.⁵⁰⁰ ÚV KSČ zahájil tažení proti kovozemědělcům s ročním zpožděním oproti nižším úrovním v Pardubickém kraji. Členové stranického vedení nepovažovali kovozemědělce za velký problém a dali přednost nátlaku na střední zemědělce, a až po jejich kapitulaci zaměřili pozornost na kovozemědělce. Kovozemědělci se ovšem vzdávali jen s obtížemi. Tušili, co je čeká v JZD. Mohli srovnávat svoje příjmy s příjmy družstevníků. V roce 1956 (viz tabulka č. 11) ještě nebyly propastné rozdíly, ale vzhledem k rychlé kolektivizaci a výsledkům JZD o dva roky později nastal propad i těch, kteří podlehli. Jedním z příkladů mohou být výsledky JZD Dlouhá Třebová. Zemědělci a převážně kovozemědělci ho znovu založili v roce 1958. Pracovní jednotka dosáhla v prvním roce hospodaření pouze 8 Kčs.⁵⁰¹ V případě průměrné družstevnickovy spotřeby jednotek mohl dosáhnout na roční příjem okolo 3 500 Kč. Pokles příjmů do rodinného rozpočtu zaznamenalo nepochybně více kovozemědělských domácností, jejichž členové se stali družstevníky.

Kovozemědělci v průběhu kolektivizace zažili přerod z poměrně chudé opory režimu a kolektivizace v relativně movité odpůrce. Jejich příběh svědčí o přístupu strany k venkovu, kdy na základě výše povinných dodávek přímo likvidovala kulaky a současně dávala příležitost vybraným vrstvám zemědělců uspořit hotovost např. na nové spotřební zboží. Kovozemědělci ale narazili, jejich bohatnutí nezůstalo bez povšimnutí stranických funkcionářů na nižších úrovních. Ti byli přesvědčeni, že jen chudý zemědělec může vstoupit do JZD. I přesto kovozemědělci tvořili společenskou vrstvu venkova, která by si díky své početnosti a především vývoji postojů zasloužila mnohem více pozornosti.

→ 4.3 Kulaci

Už několikrát jsem zmínil velkou krizi kolektivizace, která začala v létě 1953. V této době také pomalu končila jedna z největších perzekučních akcí na československém venkově. KSČ ji pojmenovala zkráceně Akce „K“, nebo také Akce „kulak“. Slovo kulak označovalo „třídniho nepřítel“ na venkově a původně pocházelo z ruského prostředí.⁵⁰² Tento termín označoval vrstvu obyvatelstva venkova s výměrou půdy nad 15 ha. Hranice 15 ha se objevila až později po snížení z původních 20 ha. V případě 20 ha výměry zemědělské půdy se jednalo o typickou výměru selské usedlosti. Jak bylo poznamenáno výše, vztahy na venkově nelze nahlížet takto

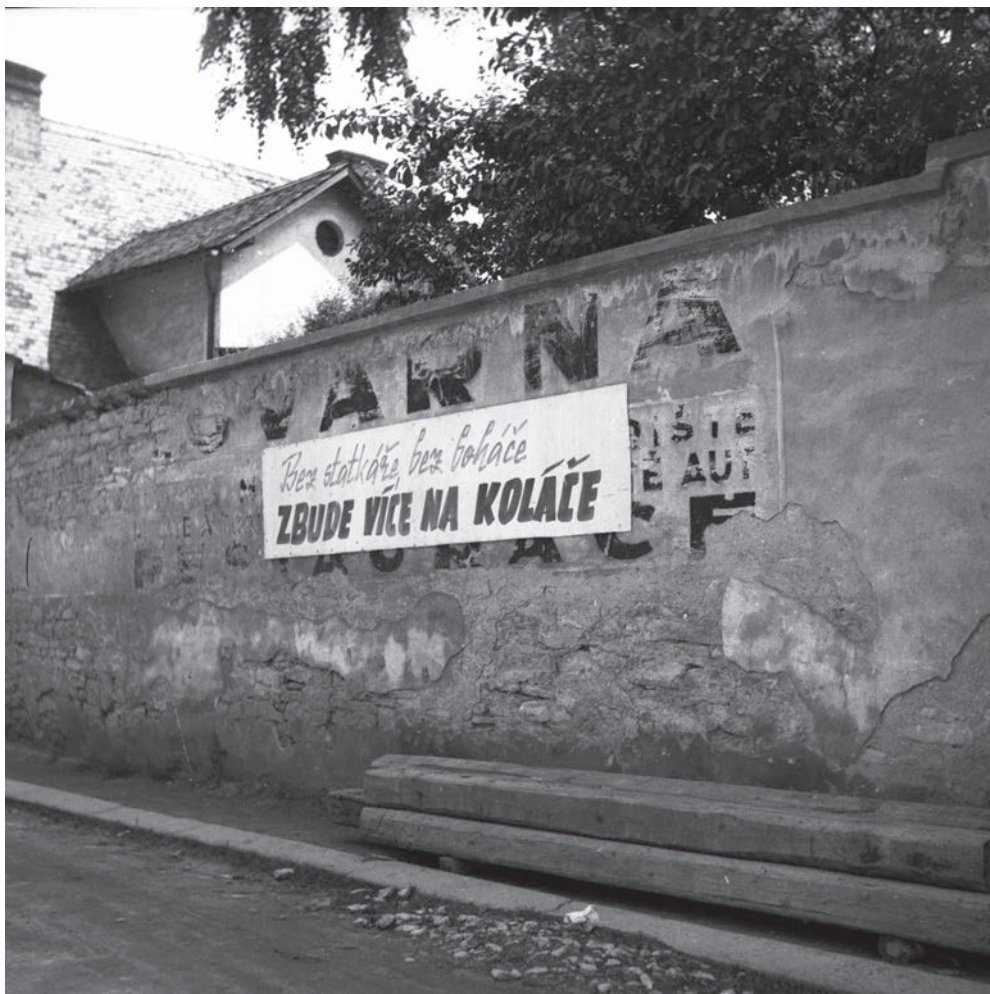
499 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 422.

500 Tamtéž, s. 309–310.

501 *Kronika obce Dlouhá Třebová*, dostupné z <http://www.kronikar.estranky.cz/clanky/obecni-kronika/obecni-kronika.html>, kapitola Z činnosti J.Z.D. po roce 1958, s. 260 [citováno dne 12. 11. 2018].

502 Pojem kulak pochází z počátku 20. století z carského Ruska, sovětští komunisté pouze toto označení převzali. Podle Andreje Zubova a spol. pochází z dob, kdy na venkově působili lichváři a půjčovali zemědělcům s vysokými úroky; dobové vyjádření označovalo tuto situaci, že lichváři dostali zemědělce lidově řečeno do hrsti, rusky *kulak* (A. ZUBOV, *Dějiny Ruska...*, s. 213.). Pojem kulak převzali později i českoslovenští členové komunistické strany pro označení bohatých zemědělců s velkou výměrou. Klement Gottwald na zasedání ÚV KSČ 14. října 1948 zmínil také pojem „boháč“ (J. JUNĚCOVÁ – J. PŠENIČKOVÁ (eds.), *Zemědělské družstevnictví... 1948–1949*, s. 46. *Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ ze dne 14. října 1948 zabývající se zemědělskou politikou KSČ po únoru 1948 s usnesením.*), nebo se na začátku padesátých let hojně užívalo také označení „vesnický boháč“, z pramenů se ovšem „vesnický boháč“ postupně vytrácí a ve větší míře byl užíván do roku 1951. K diskusi o označení velkých zemědělců srov. K. JECH, *Kolektivizace aneb vyhánění sedláků...*, s. 59–63. Kapitola *Pojmenování nepřítel*.

jednoduchou optikou, protože byly mnohem složitější. Stranické vedení do roku 1953 navíc hranici nejrůzněji upravovalo a do kategorie kulak mohl spadnout i zemědělec s mnohem menší výměrou než 15 ha, např. hostinský. O „třídních nepřátelích“ včetně kulaků v sovětské společnosti píše i S. Fitzpatricková: „*Dá se říci, že se sovětský režim přímo specializoval na vytváření vlastních nepřátel, které pak podezíral ze spiknutí proti státu. Nejprve přišli na řadu příslušníci určitých společenských tříd a stavů – především bývalá šlechta, buržoazie, duchovní i kulaci – prohlášení za ‚třídní nepřátele‘. Tento krok byl zdůvodňován jednoduchou logikou, a sice že hněv způsobený ztrátou privilegií přirozeně vedl k tomu, že se účastnili spiknutí osnovaných s cílem nastolit staré pořádky, a získat zpětně ztracené výhody.*“⁵⁰³ Jako spiknutí proti státu mohlo být u kulaka klasifikováno pouhé nedodání zemědělských produktů nebo nedodržení osevní plochy apod.

Obrázek 12 Ukázka protikulacké propagandy ve veřejném prostoru: „Bez statkáře, bez boháče – zbude více na koláče“. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

503 S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 59.

Cílem KSČ byla likvidace kulaků jako „třídních nepřátel“, zprvu mluvili o izolaci od ostatních zemědělců, jak uváděli ve směrnících IX. sjezdu. Praxe byla ale odlišná, zástupci KSČ neprováděli izolaci, ale rovnou odstraňování kulaků z venkovského prostředí, vrcholem potom byla Akce „K“. K izolaci kulaků v počátcích kolektivizace sloužily rozpisy dodávek, v příspěvku na plénu KV KSČ Pardubice v listopadu 1949 doslova zaznělo: „*Rozpis měl pomoci v diferenciaci vesnice, oddělit velkostatkáře...*“ Stranické vedení dále chystalo omezení vlivu kulaků ve venkovských organizacích, např. JSČZ, nebo později na základě akce na odebrání strojů a různé mechanizace. Z ideologického hlediska měli kulaci zůstat izolovaní od ostatních zemědělců, ti by poté měli inklinovat k městským dělníkům a vytvořit s nimi tzv. svazek.⁵⁰⁴

Komunistické vedení zahájilo Akci „K“ v listopadu 1951, ale po údajné nepřipravenosti došlo k pozastavení a opětovnému zahájení o rok později v listopadu 1952. V Pardubickém kraji probíhaly v přestávce akce přípravy. Vypovídá o tom aktivní postoj krajského prokurátora Karla Goldšmída. Celostátní řídicí orgán akce od Goldšmída v průběhu roku 1952 obdržel zprávu, že se přesídlení v kraji týká až jednoho tisíce kulackých rodin.⁵⁰⁵ Komunistické vedení převzalo inspiraci pro Akci „kulak“ v Sovětském svazu, kde řešili otázku zámožných zemědělců odvečením rodiny za hranice regionu, nejlépe na Sibiř, aby už dále nemohli mít vliv na své sousedy na venkově. Počty nuceně vystěhovaných rodin dosáhly jednotek milionů.⁵⁰⁶ Podle seznamů vystěhovaných kulaků bylo v Československu odvečeno za hranice kraje na státní statky celkem 1 888 rodin.⁵⁰⁷ Ministr vnitra Rudolf Barák uvedl v roce 1956, že Akce „K“ postihla až 4 000 rodin.⁵⁰⁸ Postižených kulackých rodin bylo mnohem více, protože se v mnoha případech sáhlo k vystěhování v rámci kraje i okresu. Akce „kulak“ se dotkla v Pardubickém kraji celkem 168 rodin vysídlených za hranice kraje. Víc násilně vystěhovaných zaznamenaly pouze Pražský (219) a Jihlavský kraj (207), nejméně Karlovarský (11). V rámci Pardubického kraje bylo nejvíce rodin vystěhováno z okr. Chrudim – 23. V daném období let 1951–1953 probíhaly také procesy s kulaky, podle údajů bylo v Pardubickém kraji odsouzeno až 454 kulaků.⁵⁰⁹ Tresty mohly být různé: zmíněné vystěhování včetně konfiskace či tresty odnětí svobody apod. Komunisté postupovali tvrdě i proti kulackým ženám. V obci Horní Újezd (okr. Litomyšl) odsoudili za nesplnění dodávek tři ženy – Marii Hurychovou, vdovu se třemi dětmi, v roce 1952 na jeden měsíc odnětí svobody, Annu Sýkorovou-Tomšíčkovou v roce 1951 na měsíc a půl a Anastázii Hanusovou, která se z trestu dokázala vykoupit.⁵¹⁰

Zajímavý případ (ne)vysídlení v průběhu Akce „K“ proběhl v okr. Litomyšl. V roce 1952 byl odsouzen okresním soudem v Litomyšli kulak František Kopecký ze Sebranic. Následně mělo proběhnout vystěhování, ale proti se v obci zvedla vlna odporu. Podle informací z IX. referátu ONV měli členové rodiny Kopeckých situaci využít a hledat si místo v průmyslu.⁵¹¹ Případ je

504 SOA Z, KV KSČ P, kart. 4, sign. 17a/1/41, s. 7 a 10 – zápis ze schůze pléna 5. listopadu 1949.

505 K. JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků...*, s. 126.

506 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 83.

507 Karel JECH, *Protokolární seznam „rodinných celků odsouzených vesnických boháčů“ určených k vystěhování v akci „K“ („Kulaci“) v letech 1951–1953*, in: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech*. Studie, seznamy, dokumenty, Praha 2010, s. 315–498.

508 Michal BIHARY, *Násilná kolektivizace na Chrudimsku* (diplomová práce), Západočeská univerzita v Plzni 2013, s. 59.

509 Tamtéž, s. 59–60.

510 Jaroslav MACH, *Krutá léta perzekuce*, in: Milan Skřivánek (ed.), *Horní újezd u Litomyše*, Horní Újezd u Litomyše 2010, s. 101.

511 J. NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku...*, s. 54.

zajímavý také z hlediska odporu proti vystěhování, protože podle zprávy okresní prokuratury: „... *hospodaření na usedlosti nebylo zajištěno.*“ Půda měla být rozdělena podle zákona 55/1947 Sb. na tzv. nucené pachtý pro devět středních zemědělců v obci, ale ti to na poslední chvíli nejspíš odmítli⁵¹² a tím mohli narušit Akci „K“. Důležitá je však také poznámka, že Kopečtí hledali pracovní místo v průmyslu. Své statky neopouštěli kulaci či jejich děti pouze nuceně na příkaz funkcionářů KSČ v rámci Akce „K“, ale i jinými cestami. V první polovině padesátých let někteří kulaci volili odchod z domova do průmyslu. Tyto kulaky je možné zařadit do skupiny zemědělců, kteří měli strach z dekulakizace, nebo už je úřady za kulaky označily, a tak raději doslova utekli z venkova. V roce 1950 dávali někteří kulaci svá hospodářství k dispozici státu. Podle informací pro IX. referát KNV Pardubice se jednalo i o zemědělce s výměrou nad 35 ha. V celém kraji došlo k převzetí 86 kulackých hospodářství s výměrou 2 550 ha (údaje za jednotlivé okresy: Holice – 25 hospodářství s výměrou 755 ha, Chrudim – 27 hospodářství se 730 ha, Litomyšl – 6 hospodářství se 199 ha, Pardubice – 19 hospodářství s 526 ha, Vysoké Mýto – 9 hospodářství s 340 ha). Tuto půdu vykupovaly ONV a předávaly hlavně ČSSS.⁵¹³ Podle statistiky uveřejněné v brožuře pro konferenci KV KSČ Pardubice poklesl v květnu 1951 počet soukromých zemědělských hospodářství mezi 20–50 ha v porovnání let 1950 a 1951 z 1 637 na 749 (54,2 %).⁵¹⁴ Samozřejmě na tak velký počet mohly mít vliv i jiné příčiny než odchody, jako např. vystěhování, konfiskace majetku, rozdělení mezi více vlastníků, případně vstup do JZD apod., ale pokles kulackých hospodářství nad 20 ha byl obrovský.

Případ Františka Kopeckého lze také zkoumat z hlediska odporu zemědělců z okolí proti vystěhování, protože nechtěli převzít půdu. Případ s podobným ohlasem u zemědělců vyvolalo plánované vystěhování pěti kulaků z obce Stradouň (okr. Vysoké Mýto). Delegace složená ze zástupců MNV a předsedy JZD neúspěšně protestovala na ONV těsně před provedením vystěhování kulaků. Všichni kulaci byli 18. dubna 1952 vystěhováni do okr. Roudnice nad Labem (Ústecký kraj).⁵¹⁵ Další obdobný případ s odporem proti odchodu přišel s příkazem vystěhování kulaka v obci Nedvězí (okr. Polička) na přelomu let 1955 a 1956. Zdejší kulačtí manželé Konvalinkovi měli být nuceně vystěhováni, ale podařilo se jim najít „útočiště“ v místním JZD. Po čase komunisté objevili, že měli být před třemi lety vystěhováni, a chtěli to provést, ale ostatní zemědělci byli proti, odchod manželů Konvalinkových označili za konec a rozpad JZD, a navíc členové MNV chtěli opustit svoje funkce.⁵¹⁶

V průběhu krize kolektivizace došlo k vývoji vztahu režimu ke kulakům. Určité zmírnění tvrdého postupu přišlo s velkou krizí kolektivizace v polovině roku 1953 společně s pozastavením Akce „kulak“. Ke konci celé akce přispěl mimo jiné i stav konfiskovaných kulackých hospodářství, se kterými si po převzetí mnohá JZD nedokázala poradit. Výrazně poklesla jejich výroba a JZD nedodávala potřebné množství zemědělských produktů na trh. Vedení KSČ chtělo tento nedostatek řešit jiným způsobem. Celou akci

512 Tamtéž.

513 SOA Z, f. KNV P, kn. 21, s. 190–191, Zpráva o činnosti zemědělského referátu pro radu KNV, s. 1–3.

514 SOA Z, f. KV KSČ P, sign. 17/2/6/1, s. 18 – brožura – VI. Krajská konference KSČ Pardubice – Zpráva o činnosti krajského výboru komunistické strany Československa v Pardubicích – 25.–27. května 1951.

515 J. NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku...*, s. 15 a 17. Autor zde vychází z fondu Krajské prokuratury Pardubice uloženého v Oblastním archivu Zámorsk.

516 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 10, sign. 17a/10/130, s. 36 – zápis ze schůze pléna z 18. února 1956.

po půl roce nečinnosti v lednu 1954 oficiálně ukončilo⁵¹⁷ a revidovalo dosavadní útlak kulaků. Kritizovalo především špatné pochopení třídní politiky a záměnu slov potlačování a likvidace „třídního nepřítel“. Likvidace byla při zpětném pohledu nepřipustná z několika důvodů. Podle jednoho názoru spíše posilovala pozice kulaků, protože vzbuzovala lítost ostatních zemědělců nad jejich krutým osudem.⁵¹⁸ Další důvod odmítání odstranění kulaků více souvisel se směrnicemi X. sjezdu. V případě odstranění kulaka z jeho vlastního hospodářství zajistily národní výbory zemědělskou výrobu pouze přerozdělením do nucených nájmu nebo zřízením náhradní výroby. Tato náhradní řešení však nevedla k cíli zvýšit zemědělskou výrobu.⁵¹⁹ Uvolnění ve vztahu ke kulakům nastínila stížnost na postup ONV Holice: „V tomto okrese na příklad dlouho neodhalili záškodnickou činnost a nepotrestali žádného kulaka za nesplnění dodávkových povinností, jako kdyby na okrese kulaků nebylo.“⁵²⁰ Straničtí funkcionáři dávali v mnohých případech kulaky do spojitosti s rozpadem JZD.⁵²¹ Propagandistické články v tisku představovaly kulaky jako důvod odchodu mnoha družstevníků, popř. rozpadů JZD.⁵²²

Vztah KSČ ke kulakům prošel několika zvraty. KSČ sice upustila od likvidace celé venkovské společenské vrstvy, ale kulaci byli i v následujících letech ekonomicky zatíženi vysokou dodávkovou povinností nebo pokutami za jejich neplnění. Vínou toho se z části jejich zemědělských usedlostí postupně staly tzv. úpadkové statky. Majitelé těchto statků nemohli plně zajistit produkci rostlinné a živočišné výroby také kvůli svému stáří nebo nemoci. Jejich děti povětšinou opustily rodný statek, aby raději odešly do průmyslu, a tak hospodářství neměl kdo zajistit a provozovat. Úpadkové statky představovaly velký problém, pokud se týká přerozdělení uvolněné půdy v druhé polovině padesátých let. Jejich řešení bylo pro KNV Pardubice otázkou především mezi lety 1955 a 1957 před nástupem do rozhodující kolektivizační vlny. Na jaře 1956 uvedla zemědělská správa KNV, že v kraji bylo celkem 692 úpadkových hospodářství se 7 256 ha zemědělské půdy (okolo 2,7 % výměry zemědělské půdy v kraji), kulackých hospodářství z tohoto počtu bylo 106 (15,3 %) s 1 956 ha půdy (27 %).⁵²³ KNV se přestal úpadkovými statky zabývat v roce 1957, jejich půda posloužila jako základ pro mnohá nová JZD, popř. jako forma útlatku v podobě přidělení půdy pro soukromé zemědělce podle vládní vyhlášky 50/1955 Sb.

517 Petr BLAŽEK – Michal KUBÁLEK, *Akce „Kulak“. Přijetí, uplatňování a zrušení směrnice tří ministrů*, in: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech*. Studie, seznamy, dokumenty, Praha 2010, s. 131.

518 SOA Z, f. KNV P, kn. 58, s. 249.

519 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 16, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1955.

520 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 1, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 13. 11. 1954. Podobný případ se kromě Holic vyskytl i v okrese Litomyšl. (SOA Z, f. KNV P, kn. 4, koreferát ze zasedání pléna KNV 18. 12. 1954, s. 2).

521 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 64, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1955.

522 Mezi mnohými – *Zář*, 29. 6. 1954 – *Bojovat proti kulakům*; *Zář*, 2. 7. 1954, *Jak si kulaci představovali hospodaření v JZD Turov*; *Zemědělské noviny*, 29. 9. 1954, s. 5 – *Nedodržování stanov, špatná organizace práce a kulaci v družstvu brání rozvoji společného hospodaření – Proč bude mít JZD v Opatovicích málo sena?*

523 SOA Z, f. KNV P, kn. 79, s. 39, zpráva zemědělské správy, Tabulka s přiděleními úpadkovými hospodářstvími.

Obrázek 13 Protikulacké setkání ve Vysokém Mýtě s poselstvím „Nebudeme dřít na vesnické boháče – upíry pracujících rolníků“. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

KSČ provedla ještě jeden obrat v kulacké otázce. Nesmířila se s jejich existencí na venkově a její vedení rozhodlo o jejich definitivní likvidaci. Nový vývoj situace kolem kulaků souvisí s nástupem kolektivizace po červnu 1955. V té době začali mnozí členové strany opět pomalu označovat kulaky jako nebezpečí na venkově. Mezi červnem 1955 a červencem 1957 sice nedocházelo k výraznému trestání kulaků, ale ze statistik vyplývá, že jich nebylo trestáno tolik jako před rokem 1954. Ovšem v některých případech se znovu otevřela kulacká otázka a vystěhování. V únoru 1956 na plénu vystoupil vedoucí tajemník KV KSČ František Kuba a kromě zmíněného případu vystěhování kulackých manželů Konvalinkových z Nedvězí zmínil, že KSČ musí „splatit dluh“ a vystěhovat další kulaky, na které se v roce 1953 nedostalo, ačkoli byli k vystěhování určeni. Těchto kulaků a jejich rodin bylo celkem 58, 35 z nich dostalo zákaz pobytu v jednotlivých okresech, 16 případů se týkalo zákazu pobytu v kraji a 7 v jednotlivých obcích. Okresní prokuratury začaly ihned doručovat příkazy k vystěhování, aby do konce února 1956 vyřešili rychle všech 58 případů. Kuba dodal: „*Těch 58 osob, které jsme si zbytečně ponechávali po dva až tři roky ať už v kraji, v okresech nebo vesnicích, ty nám jistě nepomáhali při zakládání družstev. Přímo naopak.*“⁵²⁴

V druhé polovině padesátých let komunisté začali opět vůči kulakům přitvrzovat. Přecházeli od zdánlivě nevinných prohlášení až k nenávisným komentářům, které vyzývaly vyřešit kulackou otázku jednou provždy. Na krajské konferenci KSČ v březnu 1957 vystoupil

524 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 10, Sign. 17a/10/130, s. 36 – zápis ze schůze pléna z 18. února 1956.

s příspěvkem předseda JZD Dolní Újezd František Bis a na adresu kulaků prohlásil: „... je nutné zbystrit pozornost vůči kulakům, kteří zejména v době maďarských událostí začali opět vystrkovat své rohy.“⁵²⁵ Jednalo se spíše o ojedinelé vyjádření, protože na konferenci probíhala rozsáhlá kritika kovozeďmědělčů. Na krajské konferenci KSČ v roce 1958 už někteří vystupující ve vyjádřeních o kulacích výrazně přitvrdili. V prohlášení jednoho vystupujícího se dokonce objevila slova o kulacích jako o „bývalých lidech“ a obviňoval je dále z machinací, spekulací, protistátní činnosti, úmyslného neplnění povinných dodávek, rozkrádání, obohacování se, žhářství, vyhrožování atp. Svá slova řečník opřel o závěry XI. sjezdu KSČ.⁵²⁶

V průběhu závěrečných let kolektivizace stále probíhaly kulacké procesy, které také souvisely s jejich působením v JZD. V okr. Polička proběhlo několik procesů. Např. v roce 1956 prokuratura obvinila skupinu kulaků z rozkrádání družstevního majetku. Ve veřejném procesu 31. ledna dostali různé tresty odnětí svobody do 4 let a zákazy pobytu v okrese.⁵²⁷ Podobné procesy s kulaky, kde hlavním obviněním bylo rozkrádání družstevního majetku, probíhaly v okr. Polička ještě v roce 1959.⁵²⁸ Na případ potrestání kulaka z obce Horní Újezd (okr. Litomyšl) v pozdní fázi kolektivizace vzpomínal zemědělec a soused postiženého Jaroslav Mach:⁵²⁹

„Třídenní boj komunistické strany se sedláky v Horním Újezdě vyvrcholil případem Františka Fulíka [...] Ačkoliv byl František Fulík od roku 1958 členem jednotného zemědělského družstva, byl v roce 1959 obviněn ze spekulace. Na jeho statku byla provedena domovní prohlídka, při které bylo zabaveno větší množství obilí a nalezen nepojízdný traktor, který Fulík odmítl předat zemědělskému družstvu. Byl zatčen a 30. června odsouzen k osmi měsícům odnětí svobody a pokutě 7 000 korun. Byl nasazen na nucené práce v jáchymovských dolech, v důsledku těžké práce a nelidského zacházení 25. ledna 1960 zemřel. Příčinou úmrtí bylo přeražení páteře, na úmrtním listu ale bylo uvedeno, že zemřel na rakovinu.“

Kulak jako člen JZD byl podle vzorových stanov schválených I. celostátním sjezdem JZD v roce 1953 ještě něčím naprosto nepřijatelným.⁵³⁰ Aktualizované vzorové stanovы z roku 1957 schválené III. celostátním sjezdem JZD už ale vstup kulaka do JZD připouštěly. Ovšem za daných podmínek, např. mohla členská schůze JZD schválit vyšší povinný vklad (50–80 % vkladu živého i mrtvého inventáře) do nedělitelného fondu než u ostatních družstevníků.⁵³¹ Členem JZD mohl kulak být i v případě, že splní následující podmínky – stabilní ekonomická situace JZD, souhlas rady ONV, předpoklad pracovitosti a po dobu 5 let bez vedoucí funkce.⁵³² Vedení i členové JZD ale často netušili, jak vůbec ke kulakům

525 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 71, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957.

526 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/5, s. 38–39 – krajská konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958, diskusní příspěvky.

527 M. JÍLKOVÁ, *Průběh a metody...*, s. 97–101.

528 Tamtéž, s. 102.

529 J. MACH, *Krutá léta perzekuce...*, s. 102.

530 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 53. *Vzorové stanovы jednotných zemědělských družstev...*

531 O. HAVLIČ – F. KRUMPHOLC, *Vzorové stanovы JZD...*, s. 31.

532 Karel JECH, *Kolektivizace a vyhánění...*, s. 220.

přístupovat, proto dokonce vznikaly v Pardubickém kraji komise pro určování kulaků.⁵³³ Otázka kulaků nebyla ke konci kolektivizace úplně vyřešena, především se řešila jejich přítomnost v JZD a následně i forma členství. Např. v roce 1959 úředníci oprášili nechvalně známé kulacké seznamy a sepisovali nové. Vedoucí odboru zemědělství a lesního hospodářství KNV Karel Císař uklidňoval situaci v radě a tvrdil, že seznamy slouží k dořešení majetkových záležitostí.⁵³⁴ Kulaků podle seznamu k 30. dubnu 1953 bylo v okr. Litomyšl 234, další sčítání proběhlo k 1. březnu 1959, ONV Litomyšl napočítal 90 kulaků (38,5 % stavu 1953), z tohoto počtu jich hlavně v letech 1957–1959 vstoupilo do JZD 81 a 4 hospodařili ještě soukromě na celkové výměře 81 ha.⁵³⁵ Údaje o kulacích na konci kolektivizace pro celý sledovaný region Pardubického kraje bohužel nejsou k dispozici. V českých zemích v roce 1959 zbylo 913 zemědělců s výměrou nad 15 ha a hospodařili na 15 722 ha.⁵³⁶

→ 4.4 Krajský diktátor

V této krátké kapitole nastíníme případ výrazné postavy sekretariátu KV KSČ Jiřího Kotrcha, který na konci čtyřicátých a na začátku padesátých let ovlivňoval politické dění v krajské stranické organizaci i v celém kraji. Za své krátké působení ve vysokých krajských funkcích za sebou zanechal hlubokou stopu, zejména mezi ostatními členy v předsednictvu a sekretariátu KV. Jiří Kotrch si získal mezi kolegy z KV KSČ Pardubice pověst diktátora. Jeho působnost ale zasahovala dále, protože měl také nezanedbatelný vliv na postupující kolektivizaci zemědělství. Nejen na úrovni krajské stranické organizace, ale i těch okresních se kolem něho utvořila skupina, s jejíž pomocí prosazoval útlak a tvrdý postup proti zemědělcům. V krajské stranické hierarchii vystoupal na zástupce vedoucího krajského tajemníka už v poměrně mladém věku. Narodil se v roce 1920 ve Vídni, jeho otec působil jako zřízenec na velvyslanectví, v roce 1938 vstoupil do KSČ a druhou světovou válku strávil převážně ve vězení. Po konci války neskrýval vysoké ambice, absolvoval půl roku studia na Ústřední politické škole a po působení na pozici okresního funkcionáře v Mělníku přišel do Pardubického kraje, kde kariérně vystoupal v krajském stranickém výboru až na zmíněnou funkci zástupce vedoucího aparátu. Ve velmi krátkém časovém období začal KV KSČ Pardubice fakticky ovládat. Jeho konexe směrem vzhůru v KSČ sahaly vysoko, sblížil se s instruktorkou pro Pardubický kraj Marií Šplíchalovou a přes ni měl kontakty až k Marii Švermové. Později na něho vzpomínal i Karel Kaplan. Jejich první setkání proběhlo na OV KSČ ve Vysokém Mýtě, v Kaplanovi Kotrch „vzbuzoval hrůzu“.⁵³⁷ Kotrch provedl v OV doslova čistky, hlavní se týkaly odstranění starého meziválečného člena strany a nyní politického tajemníka Františka Bartheldyho a jeho nahrazení mnohem mladším, dvacetiletým Karlem Kaplanem. U Kotrcha se projevovala tendence útočit na staré a zkušené členy KSČ a nahrazovat je mladšími – „úsudek pro lokálního diktátora naprosto typický“.⁵³⁸

533 SOA Z, KNV P, kn. 130, s. 273 – zpráva odboru zemědělství a lesního hospodářství Hospodaření JZD v roce 1959, s. 1.

534 SOA Z, KNV P, kn. 123, s. 10 – projednávání Návrhu na postupnou úpravu obhospodařování a správy lesů vyplývající z usnesení vlády ze dne 4. února 1959.

535 J. NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku...*, s. 42–46.

536 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 383.

537 Marián LŐŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni KSČ v době pozdního stalinismu* (diplomová práce), Univerzita Karlova, Praha 2014, s. 61.

538 Tamtéž, s. 60–62.

Marián Lóži ve své diplomové práci *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni KSČ v době pozdního stalinismu* upozorňuje, jak se Kotrchovy diktátorské praktiky projevovaly směrem dovnitř KV KSČ. V souvislosti s jeho postupným pádem na konci roku 1950 začali členové strany vystupovat na plénu KV s kritikou Kotrchovy zemědělské politiky, mnozí vzpomínali na jeho prohršky na přelomu čtyřicátých a padesátých let. V rámci kritiky tzv. kotrchovštiny⁵³⁹ zmiňovali postup proti zemědělcům na konci roku 1949. V zimě zahájili úředníci neočekávaný výkup obilí a zemědělce jejich akce nuceného výkupu zaskočila. Mnozí neměli obilí dostatek, proto jim byly odebrány tzv. samozásobitelské dávky nebo obilí pro setí na další rok. Nátlak na zemědělce trval několik týdnů, a jelikož celou akci museli pověření funkcionáři splnit do 26. prosince, přišel na Štědrý den na řadu příkaz odpojit některé zemědělce od proudu. V roce 1953 člen pléna KV Česka z okr. Holice vypověděl, že v ten den dostali okresní funkcionáři příkaz odpojit 60 usedlostí, odpojili však pouze šest zemědělců a akci raději ukončili. Těžko říct, zda mluvil pravdu, či chtěl ze sebe sejmout tíhu viny kvůli uposlechnutí příkazu z Kotrchovy skupiny. Zvláštní způsob vymáhání obilí či trestání za neplnění způsobil kritiku zdola z místní stranické úrovně. Členové místních organizací se údajně ptali „*Máte vůbec rozum?*“, protože museli řešit problémy způsobené ve sváteční dny.⁵⁴⁰ O akci na začátku roku 1950 také informovali zástupci ONV Holice a stroze mluvili o příkladném potrestání za neplnění včetně trestů pomocí odpojení proudu.⁵⁴¹

Přibližně po roce od aféry s odpojováním proudu začal Kotrchův strmý pád. V prosinci 1950 vystoupili první odpůrci politiky zástupce vedoucího s kritikou. Byl označen za hlavního strůjce nesnází v kolektivizaci. Jeho zemědělská politika podle stranických kolegů vedla k perzekuci zemědělců, zejména kulaků, za pomoci odpojení od elektrického proudu, což ale mělo opačný efekt, než zamýšlelo komunistické vedení při IX. sjezdu – izolovat kulaky od ostatních zemědělců. Malí a střední zemědělci kulaky při tvrdé perzekuci spíše podpořili. Mnozí členové krajského stranického výboru viděli za všemi problémy Kotrcha, který měl největší podíl na stupňování tlaku na zemědělce. V lednu 1950 při instrukci pro nižší úroveň stranické organizace Kotrch tvrdil, že je potřeba trestat kvůli nedodávkám kulaky, o měsíc později své tvrzení vystupňoval, když pronesl, že je nutné trestat zemědělce bez rozdílu velikosti vlastnictví.⁵⁴² V souvislosti s tlakem na výkup Kotrch také organizoval milice ze závodů, aby na venkově vymáhaly dodávky.⁵⁴³

Celý případ měl ještě dohru v následujících letech. Rok 1951 přinesl mnoho problémů pro kolektivizační úsilí KSČ, nedařilo se zakládat JZD, pouze přecházet na vyšší typy. V prosinci zemědělci čelili zásobovací krizi a ve stejnou dobu podali zástupci krajského stranického vedení vysvětlení, proč se jim nedařilo: na vině byl už tehdy odstraněný Kotrch. Členové KV dokonce spojili Kotrcha s nedávno zatčeným místopředsedou vlády a bývalým generálním tajemníkem KSČ Rudolfem Slánským. Za problémy a přehmaty v zemědělství a kolektivizaci obviňovali Kotrcha, na schůzi pléna předseda KV KSČ Pardubice Josef Beran uvedl: „*Ovšem je potřeba ukázat na ty úžasné škody v zemědělské politice, které byly napáchány těmito lidmi, kteří byli spojeni se Slánským.*

539 Tamtéž, s. 89

540 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 7, sign. 17a/7/97, s. 5 – zápis ze schůze pléna ze 7. září 1953.

541 SOA Z, f. KNV P, kn. 21, s. 58, Zpráva o činnosti zemědělského referátu, s. 1.

542 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/60, s. 56 – zápis ze schůze pléna z 16. a 17. prosince 1950.

543 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/6/3, s. 33 – zápis z konference KV KSČ Pardubice z května 1951, referát.

*Je potřeba připomenout znovu, jak těžko napravujeme... politické škody na naší vesnici... nebo-li stalo se, že na podkladě této špatné politiky, kterou představoval v aparátě ÚV Slánský, toto opatření, vesnice se dala dohromady a hájila mnohdy zájmy vesnického boháče.*⁵⁴⁴ Ještě v roce 1953 pojmenovávali členové pléna akci s odpojením proudu po byvalém druhém muži KSČ: „*My jsme vypnuli... a viděli jsme, hned ze začátku, že je to slánkovština.*“⁵⁴⁵ Skupinu Jiřího Kotrcha spojovali při krajské konferenci KSČ také s jinými vrcholně postavenými členy KSČ: „*Šling, Švermová a Clementis měli své pomocníky v kraji v Kotrchovi, Malíkovi a spol.*“⁵⁴⁶

Podobné prvky bezohledného chování při výkupu, v tomto případě mléka, předvedli zástupci ONV a OV KSČ Čáslav. Akce sice nenese Kotrchovo jméno, ale lze usuzovat, že členové ONV i OV mohli postupovat na základě předchozího případu s odpojením proudu, když prokazovali vlastní iniciativu při perzekuci zemědělců. Příklad plošného trestání zemědělců z okresu Čáslav proběhl na podzim roku 1950. Okresním funkcionářům se vymkl z rukou a u zemědělců vyvolal značnou nevoli. ONV Čáslav dostal pokyn od OV KSČ Čáslav k trestání za nedodávky mléka u kulaků. Pracovníci ONV začali ovšem trestat kohokoli bez ohledu na velikost pozemku a zemědělci dostávali tresty i za to, že nedodali 40 l mléka. Někteří zároveň obdrželi za trest přidělené pole, tzv. nucený pacht, celkem ONV udělil okolo 400 trestů za nesplnění dodávek mléka. Zemědělce podle zprávy zarazil kromě velmi tvrdého a bezohledného postupu úřadů také tisk plakátu se jmény vybraných zemědělců a uvedení výše trestu. U mnohých tento postup vyvolal vzpomínky na plakáty se jmény popravených za heydrichiády v roce 1942. Podobné reminiscence na období protektorátu vzbuzovaly u zemědělců značnou nevoli. Celý případ prošetřilo i ministerstvo vnitra společně s KNV i KV KSČ Pardubice a závěry šetření vypovídají o postupu OV a ONV Čáslav proti zemědělcům v první fázi kolektivizace: OV KSČ Čáslav vydal pokyn ONV k potrestání kulaků za neplnění dodávek mléka, jediný úředník ONV dával tresty za neplnění, „*jak sám uznal za dobré*“. ONV tento postup omlouvalo, že bylo pod tlakem nedodávek, neboť 1 700 zemědělců dlužilo 1,5 milionu l mléka. OV KSČ tvrdil, že vydal pouze pokyn k trestání kulaků a o celé akci nic nevěděl, ale podle šetření tajemník OV připravoval plakáty se jmény zemědělců společně s bezpečnostním referentem. Na začátku prosince navštívil schůzi OV KSČ tajemník KV KSČ Pardubice a předseda KNV Pardubice a vytkli pouze základní chyby v postupu při trestání. Tajemník OV KSČ přiznal, že na ONV nerozlišovali tresty „*třídně*“.⁵⁴⁷ Právě toto nerozlišování zemědělců na malé, střední a kulaky připomíná kritiku Kotrcha z podzimu 1950, kdy mu na plénu vyčítali, že postupuje proti zemědělcům bez rozdílu.

Pád Kotrcha přišel velmi rychle, už v listopadu a prosinci 1950 docházelo ke zmíněné kritice. Dne 14. března 1951 zasedalo předsednictvo KV KSČ Pardubice a členové Kotrchovy skupiny byli zbaveni funkcí, někteří dokonce vyloučeni ze strany a sám Kotrch

544 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/5/75, s. 6 – zápis ze schůze pléna z 13. prosince 1951.

545 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 7, sign. 17a/7/97, s. 5 – zápis ze schůze pléna ze 7. září 1953.

546 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/6/1, s. 33 – zápis z konference KV KSČ Pardubice 25.–27. května 1951, brožura.

Kotrchův případ nebyl ojedinělým, mnozí jeho kolegové z dalších KV KSČ v Československu skončili před soudem v případě Švermová a spol., včetně krajského tajemníka KV KSČ Ústí nad Labem Mikuláše Landy. Srov. Tomáš HRADECKÝ, *Hodnocení činnosti krajského tajemníka KSČ Mikuláše Landy pohledem regionálních politických složek z doby před procesem*, in: Pavel Horák, Tomáš Hradecký (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII.* 2013, s. 343–352.

547 NA, f. ÚV KSČ – odd. zem., sv. 43, sj. 575, s. 1–3, 6–7.

později skončil v táboře nucených prací v Jáchymově.⁵⁴⁸ K jeho odsouzení došlo 28. září 1951 a dostal tříletý trest.⁵⁴⁹ Na chybné zemědělské politice se nepodílel pouze Kotrch, spolu s ním opustili své funkce i Zdeněk Malík, vedoucí tajemník zemědělského oddělení KV, a Josef Cink, vedoucí IX. referátu KNV.⁵⁵⁰ Po tomto případě byla na funkcionářích KV znatelná touha vypořádat se s temnou minulostí kolem bývalého zástupce vedoucího tajemníka Jiřího Kotrcha: „Z tzv. *kotrchovštiny* se stalo univerzální stranické heslo. Všechny existující chyby se náhle staly ‚důsledkem kotrchovštiny‘, následující nedostatky potom byly hodnoceny jako ‚přežitky kotrchovštiny, které nebyly dosud překonány‘.“⁵⁵¹ Případ Kotrcha není zajímavý pouze z hlediska dominantní postavy „krajského diktátora“, ale ukazuje na použité techniky boje proti zemědělcům, ať už se jednalo o odpojení od el. proudu, využívání milic ze závodů při výkupu nebo zveřejňování potrestaných na plakátech. Na přelomu dvou dekad zažívali zemědělci jedny z nejhorších chvil, nastupující stalinismus jim výrazně zasáhl do života. Kotrch a jeho skupina představovali bezohledné a kruté zacházení se zemědělci. Zemědělcům ale s pádem Kotrcha doba útlaku neskončila.

→ 4.5 Konec malých a středních zemědělců

Komunistické vedení zamýšlelo získat pro vstup do JZD především zemědělce s malou a střední výměrou zemědělské půdy, kromě jmenovaných kovozezemědělců se jednalo o zemědělce s výměrou do 15 ha. Vedení nasadilo od počátku kolektivizace tvrdý kurz, který si prakticky nevybíral. Malí a střední zemědělci nezažívali sice cílenou likvidaci jako kulaci, ale přesto mnozí zakoušeli každodenní tlak ze strany režimu, aby podepsali přihlášky do JZD. Od jara 1949 do léta 1953 v období prvních vln kolektivizace zemědělci podstoupili nesčetně nátlakových akcí, včetně zmiňovaných schůzí při zakládání JZD, výkupu zemědělských produktů, předepsané výroby, kontroly osevních ploch a stavu zvířat, přidělení nuceného pachtu apod. Ovšem zkušenosti zemědělců s útlakem sahaly i dále, zakoušeli postupné omezování přídělčového systému a nucené nakupování na volném trhu za vyšší ceny nebo byli často i svědky násilného vystěhování souseda, zpravidla kulaka, z usedlosti.

Poté v období krize kolektivizace, ve snaze plnit směrnice za zvýšení zemědělské výroby formulované na X. sjezdu KSČ v červnu 1954, vztah režimu k malým a středním soukromým zemědělcům posílil. Strana musela zásadně změnit pohled, protože malí a střední zemědělci byli objemem své produkce v zemědělství nejnvýznamnější silou.

548 M. LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru...*, s. 90. Lóži také uvádí, že Kotrchova manželka spáchala sebevraždu (Tamtéž, s. 91). O Kotrchových osudech po jáchymovském věznění je možné najít už jen velmi málo. Snad jen uvedeme krátkou zmínku, že po sovětské okupaci v roce 1968 vystoupil z KSČ (Martin KUČERA, *Drama dirigenta: Jaroslav Krombholc v osidlech doby*, Praha 2018, s. 36), to by odporovalo jeho vyloučení ze strany v roce 1951, pouze v případě, že by byl v průběhu šedesátých let plně rehabilitován, avšak otázek k Jiřímu Kotrchovi je mnoho.

549 Karel KAPLAN, *K politickým procesům v Československu 1948–1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 15, 1994, s. 145. Kotrchovi rodiče žádali dopisem v únoru 1953 Václava Kopeckého, viníkem zatčení jejich syna Jiřího měla být podle jejich názoru Jarmila Taussigová, „*kteřá ho obvinila jako agenta Švermové a hospodářského škůdce strany*“.

550 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/6/3, s. 33 – zápis z konference KV KSČ Pardubice května 1951 – referát.

551 M. LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru...*, s. 91.

„Tato změna se oficiálně zabalila do ideologické šablony o upevňování svazku dělníků a rolníků.“⁵⁵² Podpora malých a středních zemědělců, jak ji zdůraznil na X. sjezdu Antonín Novotný, se týkala především hmotného zajištění. Novotný konkrétně prohlásil: „Všem drobným a středním rolníkům je nutno poskytovat soustavnou podporu a pomoc. Máme na naší vesnici širokou masu drobných a středních rolníků, kteří hospodaří jednotlivě. Musí být naší starostí, aby i tito rolníci dosahovali dobrých výsledků, aby byla zabezpečena výroba v jejich hospodářstvích... Uvědomme si, že poskytování pomoci je správnou cestou, abychom jednotlivě hospodařící rolníky získali pro družstevnictví. Je chybou se domnívat, že je snáze získáme, když je necháme sami sobě a bez pomoci. Pravý opak je pravdou.“⁵⁵³ Tito zemědělci obdrželi subvence v podobě sadby a hnojiv a dostávali také pobídky k vyšší produkci v podobě výrobních závazků nebo slevy na dodávky. Snaha o pozvednutí malých a středních zemědělců v hospodaření vyvolávala další nejasnosti v zemědělské politice na nižších úrovních stranické organizace. Pro mnohé funkcionáře strany i státní správy znamenala změna vztahu k zemědělcům z předchozích let velké obtíže. Jedinou cestu přechodu od zemědělské malovýroby k velkovýrobě totiž viděli v útlaku za pomoci zvýšených dodávkových norem a snížení životní úrovně všech soukromě hospodařících zemědělců. U nejednoho funkcionáře na okresní a místní úrovni vyvolával nový přístup a snaha podporovat malé a střední zemědělce deziluzi.⁵⁵⁴

Rada KNV a KV KSČ často kritizovaly postup nižších úrovní státní správy a stranických organizací vůči malým a středním zemědělcům. Jejich prohršky na rolnících nazývaly narušováním tzv. dělnickorolnického svazku, ale toto označení obsahovalo nejružnější nařčení. Svazek mimo jiné narušoval smířlivý postup při vymáhání dodávek u kulaků.⁵⁵⁵ Krajští funkcionáři obviňovali z narušování svazku i JZD. Družstevníci při vystoupení a vydělení své půdy z družstva často nedostali svoje původní pole, ale nekvalitní půdu při okrajích lánů, o kterou nemělo JZD zájem kvůli špatné dostupnosti nebo nízké bonitě.⁵⁵⁶ Smířlivá politika sice přinesla období zklidnění situace, snížení dodávek, zvýšení výkupních cen zemědělských produktů a následně způsobila nárůst životní úrovně zemědělců i družstevníků, ale funkcionáři na nižších úrovních státní správy i stranických organizací nastavené podmínky neakceptovali. Mnoho z nich bylo stále přesvědčeno, že jen chudý zemědělec může vstoupit do JZD, a naopak v ekonomickém posilování zemědělců viděli nebezpečí. Na zasedání ÚV KSČ na konci června 1955 A. Novotný společně s dalšími vedoucími funkcionáři pootočili kurz kolektivizace zpět k tvrdému postupu. O dva roky později v létě 1957 zahájili rozhodující vlnu kolektivizace, pro funkcionáře na nižších úrovních to znamenalo návrat ke starým stalinistickým praktikám.

552 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 274.

„Základní otázkou rozvoje zemědělství a výstavby socialismu na vesnicích, základní otázkou politiky strany a vlády je svazek dělnické třídy s pracujícím rolnictvem. Svazek dělnické třídy s pracujícími rolníky je politickým základem lidově demokratického zřízení, zdrojem vnitřní síly a pevnosti našeho státu. Udržení a upevnění svazku je podmínkou úspěchů v socialistické výstavbě, podmínkou vítězství socialismu v naší zemi... Stále ještě dochází ke křivení politiky strany v rolnické otázce a k porušování svazku dělníků a rolníků.“ *Odstranit příčiny zaostávání JZD*, in: *Nová mysl: teoretický a politický časopis ÚV KSČ*, 1955, s. 210–211.

553 *Rudé právo*, 12. 6. 1954, s. 5.

554 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 98, Krajská konference KV KSČ 25.–27. 3. 1955, diskusní příspěvky.

555 Tamtéž, s. 2 – případy se v největším množství vyskytovaly v okresech Lanškroun a Holice. Podrobněji popsal problematiku termínů vesnický boháč a kulak v kapitole *Pojmenování nepřítelů* ve své knize *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy* viz Karel Jech (K. JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků...*, s. 59–63).

556 SOA Z, f. KNV P, kn. 56, s. 95, hlavně v okrese Lanškroun.

Obrázek 14 Příprava na rozorávání mezí v Horní Čermné (okr. Lanškroun). Zdroj: Východočeské muzeum v Pardubicích

V letech 1957 a 1958 nastalo pro soukromě hospodařící zemědělce jedno z nejhorších období celé kolektivizace. Straniční funkcionáři začali vymáhat podepsání přihlášky osvědčenými způsoby z doby před velkou krizí kolektivizace. Využívali opět ekonomický nátlak v podobě zvýšených dodávek, pokut za neplnění nebo přidělení půdy (dříve známé jako nucený pacht), které kvůli úpadkovým hospodářstvím rychle přibývalo. Přistoupili rovněž k nejrůznějším podobám psychického nátlaku, funkcionáři NV i stranických organizací využívali především výhrůzek propuštění ze zaměstnání, ale zaměřili se také na děti zemědělců a vyhrožovali jim, že nebudou moci studovat nebo je propustí ze studia, pokud rodiče nevstoupí do JZD. Tento tlak na zemědělce počal už v roce 1955, ale výsledky neodpovídaly představám KSČ, JZD nevznikala masově, spíše v menším počtu. Mezi funkcionáři KNV Pardubice ještě na jaře 1957 panovaly obavy, zda zemědělci začnou vstupovat do JZD. Členové rady KNV v předvečer rozhodujícího nástupu kolektivizace mínili, že s neplnícími zemědělci „je třeba se radikálně vypořádat“.⁵⁵⁷ Zvyšování dodávek členy rady uklidnilo a byla patrná i úleva ze záměrného ochuzování zemědělců: „Vychází se z toho, že je třeba regulovat příjem zemědělců a družstevníků, aby nedocházelo k příliš velkému zvýhodnění zemědělského stavu, protože dosavadní dodávkové normy zvyšovaly by ke konci II. pětiletky životní úroveň zemědělců o 20 % oproti dělnické třídě.“⁵⁵⁸ Oslabování zemědělců za pomoci ekonomických nástrojů mohlo souviset s názorem mnoha funkcionářů strany i národních výborů nižších úrovní, a to že pouze chudý zemědělec vstoupí do JZD. Tato teze se objevovala hlavně v době velké krize kolektivizace. Do jisté míry to znamenalo návrat ke stalinským praktikám první fáze kolektivizace. Určitý posun v pohledu na zemědělce vyjádřili autoři zprávy odboru pro vnitřní věci rady KNV Pardubice: „Od začátku roku 1957 byl výkon trestního práva správním zaměřen na důsledné vymáhání plnění povinností rolníků

557 SOA Z, KNV P, kn. 98, s. 228, projednávání zprávy Průběh jarních polních prací.

558 Tamtéž, s. 172, projednávání zprávy O rozpisu zemědělské výroby na rok 1958 a rozpisu dodávkových norem pro r. 1958–1960.

vůči státu, pokud jde o povinné dodávky. Dalším účelem výkonu trestního práva správního bylo dovést jednotlivě hospodařící rolníky k tomu, aby přemýšleli o dalších vyhlídkách soukromého hospodaření, budou-li i nadále důsledně vymáhány dodávkové povinnosti.“ O zvýšeném tlaku na malé a střední zemědělce vypovídá i statistika trestání v prvním pololetí 1957, v tomto období bylo stíháno 1 286 malých a středních zemědělců, což bylo o 583 více než za minulé pololetí (82,9 %), úřady potrestaly 980 (76,2 %) pro nesplnění povinných dodávek; kulaky za stejné období potrestaly ve 24 případech.⁵⁵⁹ V srpnu krajský prokurátor informoval o postupu při trestání. Pokud zemědělec „kapituloval“ a vstoupil do JZD, okresní prokurátoři předali případ trestním komisím ONV, odkud vyšel se sníženým trestem či zcela bez něj. Pokud ovšem odmítl podepsat přihlášku, obdržel nepodmíněný trest, převážně v podobě vysoké pokuty.⁵⁶⁰ Tlak na zemědělce při plnění povinných dodávek se ze strany národních výborů stupňoval. Zástupci trestních komisí ONV přichystali akce kvůli neplnění dodávek. V roce 1957 v okr. Čáslav pořádali agitační schůze, aby se zemědělci společně mluvili o „*problémech zemědělské výroby, povinných dodávkách, o následcích jejich neplnění apod.*“⁵⁶¹ Zemědělci agitačnímu tlaku čelili do doby, než založili v obci nové JZD s většinou zemědělců nebo než podepsali přihlášku do již existujícího JZD. V prvních měsících 1958 proběhla v okr. Polička akce *Všichni do JZD*. Na venkov přijížděli agitátoři a zvali si jednotlivé zemědělce k pohovoru. Bývalý předseda JZD Telecí Jan Krejsek vzpomínal na práci agitátorů: „*Přišli pracovníci z okresu, obešli vesnici a večer mi přinesli štůs přihlášek do JZD.*“⁵⁶²

O tlaku v roce 1957 a následujících letech psal ve svých vzpomínkách na dobu kolektivizace a padesátá léta i Jan Boštík. Zmiňuje se také o působení StB a všeobecně bezpečnostních složek na venkově. Konkrétně uvádí jaro 1958, kdy měli členové StB pomoci urychlit kolektivizaci na Litomyšlsku.⁵⁶³ Boštík viděl rozhodující kroky kolektivizace ve zvýšeném tlaku za pomoci zvýšených dodávkových povinností: „*Někteří jsou už tak ‚připravení‘ a vysátí vysokými dodávkami, rafinovaným týráním a pohrůzkami, že ‚padají‘ apaticky, bez hlesu jako připravený zoufalec do bezedné, černé tůně.*“⁵⁶⁴ Tlak na plnění dodávkových povinností na zemědělce zachytil v rozhovoru mezi zemědělkyní a zástupcem ONV Litomyšl ve své *Kronice kolektivizace malé vesnice*:⁵⁶⁵

Zástupce ONV: „Co říkáte socialismu? Co kolektivizaci? Mluvte, proč jste nesplnila mléko za první pololetí?“

Zemědělkyně: „Krávy byly stelný, nedojily. Nahradím to semínkem.“

Zástupce ONV: „To dělníci nežerou, už jsem to tady jednou řekl!“

Zemědělkyně: „Tak dám prase, to snad dělníci můžou, ne?“

Zástupce ONV: „Nechte si ho. Já chci mléko, mléko a mléko. Zbavíme vás hospodaření, když to neumíte! A v pondělí před trestní komisí. Napaříme vám 3 000 Kčs pokuty.“

Zemědělkyně: „Dejte mně potvrzení, že nechcete za mlíko prase ani semínko.“

Zástupce ONV: „Cóóó, já vám dám potvrzení. Marš! Marš! Tam jsou dveře. Na shledanou v pondělí.“

559 SOA Z, KNV P, kn. 100, s. 86 – zpráva Odboru pro vnitřní věci rady KNV – Situační zpráva o výkonu trestní pravomoci národních výborů za I. pololetí 1957, s. 2–3.

560 Tamtéž, s. 118–119, projednávání zprávy Výkup živočišných výrobků za červenec a průběh výkupu obilovin.

561 Tamtéž, s. 87.

562 Marie JÍLKOVÁ, *Průběh kolektivizace venkova na Poličsku z pohledu tří postižených rodin*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 387.

563 J. BOŠTÍK – J. VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice...*, s. 108.

564 Tamtéž, s. 121.

565 Tamtéž, s. 92.

Dodávky nebyly ovšem jediným návratem ke starým osvědčeným metodám, jak dostat zemědělce do JZD. V době velkého tlaku let 1957 a 1958 úřady opět přidělovaly uvolněnou či opuštěnou půdu, kterou si zemědělci pamatovali jako tzv. nucený pacht, v první polovině padesátých let byla tato půda přidělena na základě zákona 55/1947 Sb., o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu. Zákon pocházel ještě z doby třetí republiky a týkal se mimo jiné výpomoci ostatním zemědělcům (sousedům) se sklizní. Neuposlechnutí či nepřevzetí nuceného pachtu znamenalo porušení zákona a možný trest. Na začátku padesátých let uvolněné a opuštěné půdy přibývalo. Tato půda sloužila k nátlaku na soukromé zemědělce. Zákon 55/1947 Sb. nahradilo vládní nařízení č. 50/1955 Sb., o některých opatřeních k zajištění zemědělské výroby,⁵⁶⁶ pomocí kterého národní výbory ukládaly zemědělcům povinnost převzít uvolněnou a nevyužitou půdu. V druhé polovině padesátých let začalo přibývat tzv. úpadkových statků s nezajištěnou výrobou a půdou. V té chvíli přišel zákon i opuštěná půda vhod, aby je mohli úředníci využívat ke zvýšenému tlaku na zemědělce, obzvlášť v obcích, kde nemohla půdu převzít JZD, protože zde ještě neexistovala nebo neměla dostatečné kapacity a možnosti k převzetí.

Zemědělci proti přidělení půdy podle vládního nařízení 50/1955 Sb. často zasílali stížnosti či odvolání. Využívání uvolněné půdy k útlaku zemědělců režimem bylo evidentní. Ze stížností zemědělců určených i pro ministerstvo zemědělství či prezidenta republiky vyplývá, že s přidělenou půdou se nehodlali smířit. Uváděli důvody, kvůli nimž nemohou půdu obdělávat, např. zdravotní potíže, vyšší věk, málo pracovních sil apod. Zemědělci se obávali, že výrobu nemohou stíhat, následně plnit dodávky a na základě pokut by se dostali do těžko řešitelné ekonomické situace. Přestože mnozí zemědělci zkusili podat odvolání na ONV a někteří se nakonec odvolávali na nejvyšší místa, vždy dostali stejnou odpověď. Např. zemědělec František Paseka z obce Svatouch (okr. Hlinsko) obdržel odpověď na stížnost na ministerstvo zemědělství v dubnu 1958: „*V závěru cit. rozhodnutí je Vám doporučováno, abyste vzniklé obtíže při svém hospodaření řešil vstupem do JZD.*“⁵⁶⁷ Proti umístění půdy podali odvolání dva zemědělci na přelomu března a dubna 1958 z obce Chlum (okr. Hlinsko). První z nich – Josef Machovec, který ve svém odvolání argumentoval důvody zdravotními i hospodářskými, ke své výměře 4,5 ha zemědělské půdy dostal velký příděl 3,7 ha, což by mohl po hospodářské stránce zvládnout jen s velkými obtížemi. Přesto mu přišla z KNV Pardubice odpověď: „*I když tvrzení vašeho odvolání je... opodstatnitelné, nelze v zájmu zajištění výroby na dotyčných pozemcích vyhovětí Vašemu návrhu na odebrání přidělených pozemků, když pro ně není ve Vaší obci jiné vhodnější umístění... Při tom nutno uvážit možnost výhodnějšího řešení současné situace v obhospodařování přidělované půdy vstupem do JZD.*“⁵⁶⁸ Druhým zemědělcem z obce Chlum, který zaslal stížnost proti přidělení půdy, byl František Böhm. Ale i jemu KNV odpověděl, že nejlepším možným řešením je vstup do JZD.⁵⁶⁹ Sílicímu tlaku v oblasti přidělování půdy a zajištění výroby na ní se sice zemědělci snažili vzdorovat, ale z odpovědí úřadů státní správy vyplývá, že celý problém může vyřešit pouze vstup do JZD. V jiných obcích případy přidělené půdy vyvolaly větší vlnu nevole zemědělců. Např. v případě, kdy opuštěnou půdu přidělily úřady více zemědělcům v obci, následovalo organizované zasílání stížností a odvolání, jako např. v obcích Janovice a Jitkov, o kterých bude zmínka v následující kapitole.

566 Více k oběma zákonům viz Zdeněk HARBA, *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945–2004. Právně normativní pohled*, Praha 2013. Zákon č. 55/1947 Sb. – Tamtéž, s. 37–40. Vládní nařízení 50/1955 Sb. – Tamtéž, s. 96–101.

567 SOA Z, f. KNV P, kart. 1987, sign. zem/6, stížnost Františka Paseky ze Svatouchu (okr. Hlinsko) zasláná Ministerstvu zemědělství a lesního hospodářství ve věci přidělené půdy z 5. února 1958.

568 Tamtéž, stížnost Josefa Machovce z Chlumu (okr. Hlinsko) ve věci přidělení půdy z 26. března 1958.

569 Tamtéž, stížnost Františka Böhma z Chlumu (okr. Hlinsko) ve věci přidělení půdy z 1. dubna 1958.

Otázkou ovšem je, nakolik se nátlak na zemědělce změnil. O kulacích již byla řeč v předchozích kapitolách. N. Swain si položil otázku, zda je možné pozorovat rozdíl v nátlaku na zemědělce před krizí kolektivizace a po ní? Podle Swaina ve středoevropských i východoevropských podobách kolektivizace ve druhé polovině padesátých let poklesl podíl politiky fyzického násilí či nespravedlivého vězení a narostl podíl protiprávního nátlaku. „*Bylo to dáno částečně strnulostí, částečně postupem času a částečně psychologickou rezignací. Když byly kolektivizace a socialismus něčím novým, bylo snazší je okamžitě odmítnout.*“⁵⁷⁰ Jisté je, že českoslovenští komunisté změnilí přístup v nátlaku na zemědělce, aby je donutili vstoupit do družstva. Vyplyvá to i z korespondence zemědělců, kterou kontrolovali úředníci z ministerstva vnitra, a závěry byly určeny pouze pro členy politického byra ÚV KSČ.⁵⁷¹ Z tzv. prověrky korespondence z let 1957–59 je zřejmé, jaké postupy proti zemědělcům KSČ nejčastěji používala. Často se objevily zmínky o výhrůžkách vyhození dětí ze studia nebo propuštění z práce, jako tomu bylo i u kovozezemědělců. V září 1957 v dopise naléhala studentka Milada Dolejšová z Pardubic na svého otce z Uhelné Příbrami (okr. Chotěboř): „... *tak se proti tomu nestav, stejně by ti to nebylo nic platné. Jít tam budeš muset stejně a tak raději dříve, než bude pozdě. Protože mne by odsud vyhodili, jako to dělají všude. Paulusovu Sborku z továrny vyhodili, že nechtěli do JZD... když se budeš vzpírat, tak oni si s tebou stejně poradí.*“⁵⁷² Již zmíněná Milada Šimová z Vojnova Městce (okr. Chotěboř) psala v dopise o nuceném odchodu (propuštění) ze zaměstnání a návratu do zemědělství na jaře (1959) a tíhu situace nuceného vstupu do JZD popsala slovy: „*Trochu jsem si pobřečela, ale co dělat, nějak bylo, nějak bude.*“⁵⁷³ Barvitěji popsala situaci v dopise pro svou příbuznou zemědělkyně Oldřiška Brázdilová z Tupes (okr. Čáslav):⁵⁷⁴

„... Tetenko je zle. Bolševici řadí. Četla jsem kdysi knížku, jak bolševici v noci přepadávali v Rusku šlechtu... dobytek jim vypustili a majitele i děti a služebnictvo vyvraždili – a toto se teď děje u nás. Velkým násilím nás všechny nutí podepsat družstvo a tam vstoupit – všechno pole jim dáti i dobytek. A když se tomu někdo brání, tak hned děti propustí ze škol, kteří jsou v zaměstnání tak z práce, a zlikvidují celé hospodářství tak, že tam nic nenechají a že ani do práce se nikdo nedostane. Nás začli česat hned v první řadě, to bylo hrozné. Nebyli jsme nikdo na takové věci připravení. Vymlouvají se, že co všechno každý dluží státu. Ani jedno vajíčko nesmí při dodávce chybět. Nedovoláme se nikde práva. Kde je naše zlatá svoboděnka?“

V mnohých zemědělcích zvýšený tlak ze strany komunistického režimu vzbuzoval nejrůznější reminiscence na dřívější doby útlaku. Nejčastěji srovnávali svou současnou situaci s dobou protektorátu Čechy a Morava, jako např. na podzim 1950 ve zmíněném případě plakátů na Čáslavsku. Na Slovensku v roce 1958 pohlíželi na dobu silného tlaku jako na odvlékání Židů do koncentračních táborů apod.⁵⁷⁵ V Pardubickém kraji, konkrétně v obci Žleby (okr. Čáslav), popisoval a srovnával zemědělec Josef Hyhlán život v JZD s dobou nevolnictví na žlebském panství za „*Aušperků*“ [Auerspergů – PB].⁵⁷⁶

570 N. SWAIN, *Typologie východoevropských podob kolektivizace...*, s. 53.

571 K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 57–120. Příloha č. 9. *Poznatky z průzkumu veřejného...*

572 Tamtéž, s. 61.

573 Tamtéž, s. 113.

574 Tamtéž, s. 73.

575 Tamtéž, s. 60.

576 Tamtéž, s. 62.

Někteří zemědělci ve svých dopisech vyjadřovali nespokojenost a označili svou situaci za „moderní robotu“.⁵⁷⁷ Sovětští zemědělci dobu kolektivizace a zakládání kolchozů také přirovnávali k minulým dobám, konkrétně mluvili o „druhém nevolnictví“.⁵⁷⁸

V době od roku 1957 do konce kolektivizace se úřady vrátily k tvrdým metodám první fáze před krizí režimu, avšak s tím rozdílem, na který upozornil Nigel Swain, že sice ubylo násilí a věznění, ale zvýšil se podíl protiprávních zásahů. Přesto lze ve srovnání obou období vidět zjevné podobnosti a mluvit o pokračování kolektivizace na stejných principech. Hlavně z hlediska aktivizování členů národních a stranických výborů na nižších úrovních, kteří v průběhu velké krize volali po omezování zemědělců, obzvláště jejich příjmů, protože žili v přesvědčení, že jen ekonomicky slabý zemědělec vstoupí do JZD.

Komunistická strana v průběhu kolektivizace velmi těžko hledala opory k prosazení své politiky. Nemohli se často spolehnout ani na své kolegy ve straně mezi zemědělci. Ti naopak v mnohých případech odmítali vstup do JZD a nepřijali ani roli průkopníků JZD, ani nechtěli být předvojem komunistické strany na venkově. Předvojem se naopak po vzoru Sovětského svazu stali dělníci z měst, ať už prováděli výkup či vykonávali funkci instruktorů. Tito dělníci připomínali tovární dělníky v Sovětském svazu, kteří se vydali na konci dvacátých let na venkov, aby pomohli při zakládání kolchozů.⁵⁷⁹ Oporou v kolektivizaci nebyli ani kovozezemědělci, kteří mohli plnit úlohu spojky mezi městem a venkovem, protože znali dělnické i zemědělské prostředí a mohli posilovat tzv. dělnicko-rolnický svazek. Kovozezemědělci se naopak družstevní myšlenky odcizili už při první kolektivizační krizi, která byla způsobena vlivem zásobovacích opatření, a ani v následujících letech ke změně nedošlo, protože kovozezemělské domácnosti od roku 1954 využívaly více příležitosti k vyšší ziskům z různých hospodářských činností a také snížené dodávkové povinnosti. Ekonomické posílení kovozezemědělců kritizovali funkcionáři z místních a okresních stranických organizací z Pardubického kraje především v roce 1957, kdy příjmy této vrstvy na venkově stále rostly. Kovozezemělské domácnosti nebyly výjimečným úkazem v evropských společnostech, ale v průběhu kolektivizace získaly specifické postavení, které dokázaly využít ve vlastní prospěch. V dalších letech však v souvislosti s velkým tlakem na zemědělce kovozezemědělci postupně přicházeli o své postavení a dostali se pod tlak režimu jako ostatní zemědělci v letech 1957 a 1958. Mnohým hrozila ztráta zaměstnání kvůli založení JZD a mnozí o práci skutečně přišli a museli se vrátit do zemědělství, do JZD.

KSČ ztratila na venkově nejen opory, ale v průběhu kolektivizačních let přišla také o zbytky důvěry zemědělců. Příčinou byly excesy provedené na zemědělcích, zvláště na kulacích. Za závažné lze považovat metody útlaku z dob „Kotrchova diktátorství“ z přelomu čtyřicátých a padesátých let, které zaskočily i samotné členy KSČ. Kotrchova doba sice rychle pominula, ale tlak nepřestal a na počátku proběhla jedna z nejtemnějších kapitol venkova ve dvacátém století – Akce „K“. Komunistické vedení našlo i tentokrát

577 Tamtéž, s. 73.

578 L. VIOLA, *Peasant Rebels...*, s. 60.

579 Srov. L. VIOLA, *The Best Sons*.

inspiraci v Sovětském svazu a odstranění kulaků i jejich nedobrovolné odchody na počátku padesátých let napomohly k prohloubení zmíněných demografických potíží na venkově. Ostatní zemědělci, malí a střední, od poloviny padesátých let čelili rostoucímu tlaku a v roce 1957 pro ně přišla rozhodující etapa, ve které mnozí podstoupili především psychický nátlak a výhrůžky ze strany režimu. Opakovala se doba stalinské kolektivizace před velkou krizí, ale za pomoci sofistikovanějších nástrojů, které donutily zemědělce vstoupit do JZD. Pro mnohé to znamenalo jediné východisko. Komunistická vize venkova po dvanácti letech kolektivizace zvítězila a zemědělci sice odcházeli zlomení a poražení, ale jak popíšeme níže, své pozice mnohdy zarputile hájili a režimu statečně vzdorovali.

→ 5 ←
Vzdor

Důležitou součástí venkovského života v průběhu kolektivizace tvořily různé strategie zjevného či méně zjevného, možná až skrytého odporu vůči komunistickému režimu a všemu, co mělo spojitost s novými formami hospodaření a života. Americký antropolog James C. Scott ve svém výzkumu venkovského prostředí v jihovýchodní Asii přišel na to, že zemědělci „spíše než otevřený odpor nebo veřejný protest zvolili bezpečnější prostředky jako ničení majetku, pytláčení...“.⁵⁸⁰ Scott pracuje především s pojmem vzdoru utlačovaných proti dominantním skupinám, používá označení jako „každodenní vzdor... který je běžný pro nesvobodnou a nucenou práci po celém světě, např.: zdržování, neuposlechnutí pokynů, odmítnutí převzít iniciativu, rozkrádání, odmítání vyjít pracovat ráno na pole atd.“⁵⁸¹ V tomto ohledu zemědělci v Pardubickém kraji využívali podobných taktik často. Režim a jeho lidé v úřadech a ve straně si všímali zejména odmítání a neochoty pracovat nebo rozkrádání majetku. V tomto případě používáme pro pojem rezistence vzdor či vzdorování, abychom odlišili méně viditelnou formu od zjevných forem odporu proti komunistickému režimu na venkově.

Jeden z projevů vzdoru proti režimu, a to neuposlechnutí příkazu pracovat, jsme uvedli výše, kdy se jednalo o odmítnutí vyjít na pole. Podobnou zkušenost vyjádřil v dopise zemědělec z obce Spojil (okr. Pardubice), když popisoval situaci po vstupu do JZD při velkém náporu v roce 1957: „Člověku je jako po vyhoření. Práce nejde od ruky. Nikdo nic nedělá, na poli je jako o velkém svátku.“⁵⁸² Družstevníci často odmítali pracovat v neděli, mnozí zemědělci ctili sváteční den jako den klidu a odpočinku, ovšem členové KSČ brali neděli jako jeden z mála možných dnů k uspořádání brigády dělníků a úředníků z měst či vojáků. Tyto výpomocné síly na venkov přijely, ale brigádníci pracovali sami či pouze s malou částí zemědělců. Úředníci kritizovali družstevníky za jejich postoje, jako např. v případě, který se udál ve městě Chrást (okr. Chrudim): „A naši soudruzi ze závodů nám právem poukazují na to, že zatím co oni musí po své práci v továrně, kde musejí máknout, aby plnili plán, jít v neděli místo odpočinku zajišťovat výrobu do JZD, majitelé půdy, kteří ji nacpali do družstva... jdou si v neděli na procházku, do kostela a na výlet, nebo si vyjedou autem a smějí se, jak se dělníci z továren dřou na jejich půdě v JZD.“⁵⁸³ V létě 1956 do Dolan (okr. Chrudim) přijela na žně brigáda vojáků, družstevníci ale slavili v obci posvícení. Vojáci začali s prací v 9 hodin ráno a skončili brzy odpoledne, protože družstevníci odmítli déle pracovat a svážit seno do stohů. Vedoucí zemědělské správy Karel Císař s jistým údivem poznamenal: „... soustavně se naráží na nepochopení družstevníků“. Družstevníci z Moravan (okr. Holice) zažili podobnou situaci, když místní Výbor žen (dále jen VŽ) organizoval na družstevních polích sobotní práci, odmítli práci vzhledem k sobotnímu volnu na přípravu na nedělní posvícení.⁵⁸⁴ Na práci v neděli si zemědělci stěžovali mimo jiné v souvislosti, že nemohou jít do kostela.⁵⁸⁵ Den volna ale nevěnovali ve všech případech pouze odpočinku či návštěvě bohoslužeb v kostele, někteří raději pracovali na záhumenku.⁵⁸⁶

580 J. C. SCOTT, *Domination and the Arts...*, s. 17.

581 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 5.

582 K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 65.

583 SOA Z, KNV P, kart. 3, sign. 17/4/11/6, s. 5, nepřednesené příspěvky z krajské konference KSČ ve dnech 19.–20. dubna 1958.

584 SOA Z, f. KNV P, kn. 83, s. 9, projednávání zprávy O průběhu žňových prací.

585 K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 108.

586 SOA Z, f. KNV P, kn. 68, s. 86, projednávání zprávy Zimní kampaň v obcích bez JZD.

Obrázek 15 Obvyklou výpomocí při sezonních pracích byla armáda. Na fotografii pomáhá voják při balíkování. V pozadí lze rozeznat kostel svatého Vavřince ve Vysokém Mýtě. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

Jednou z častých taktik vzdoru, kterou zemědělci používali, byly tzv. fámy. Tyto fámy mívaly reálný základ, bývaly odvozovány z novinových zpráv či událostí rezonujících ve společnosti. Podobnou situaci popsala na plénu KV KSČ členka VŽ z obce Lukavice (okr. Chrudim), kde soukromí zemědělci odmítali založit JZD s odkazem na okolní JZD a jejich bídné hospodaření. Zakládání se chopily členky VŽ a od 1. března 1956 společně hospodařily se dvěma muži z obce, ale po událostech ve východním bloku na podzim 1956 se situace změnila: „*Do toho přišly události v Maďarsku. Začlo to kolísat! Zemědělci začali říkat soudružkám – nechte toho, stejně se to obrátí a kdo JZD založil, toho pověsí.*“⁵⁸⁷ V obci na Litomyšlsku zase zemědělci čekali, že brzo vypukne válka, proto nechtěli vstoupit do JZD. Proti založení JZD argumentovali tím, že by si jako družstevníci nestačili udělat dostatečné zásoby a ve válce by trpěli hladem, naopak jako soukromníci si zásoby vytvoří.⁵⁸⁸ Zemědělci šířili také fámy a zvěsti náboženské povahy. Podle prověrky korespondence v srpnu 1958 se někteří zemědělci v Československu obávali, že se už nebude vyučovat náboženství. V okr. Opava (Ostravský kraj) pisatelka psala, že komunisté zavrou kostely.⁵⁸⁹ Zavírání kostelů probíhalo v Sovětském svazu na počátku třicátých let, sovětská komunisté mimo to zabavili zvony a zavřeli kněze.⁵⁹⁰

Jednou z forem vzdoru proti režimu mohl být i smích či naprostá rezignace na povinnosti zemědělce, obojí předvedli zemědělci ze Sezemic (okr. Pardubice): „... v *Sezemických*

587 SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 62, krajská konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, diskuse.

588 SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 4, sign. 17a/2/51, s. 36 – zápis ze schůze pléna z 3. června 1950.

589 K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 108.

590 L. VIOLA, *Peasant Rebels...*, s. 39–40.

*při projednávání dodávkových úkolů se nevyskytly žádné připomínky od soukromých zemědělců, kteří naopak podepisovali se smíchem, protože jim je jedno, zda splní nebo ne... Nová JZD se dodávkovými úkoly vůbec nezabývají.*⁵⁹¹

Sheila Fitzpatricková vysvětluje vzdor na sovětském venkově v obecné rovině jako důsledek snahy komunistické strany o modernizaci společnosti. V případě kolektivizace narazili na nesouhlas a vzdorování zemědělců. Tento vzdor zemědělců interpretovali „jako důsledek zaostalosti, předsudků a obav nevzdělaných mas.“⁵⁹² V prvních letech kolektivizace takto členové KSČ přistupovali také k zemědělcům v Československu. Jan Boštík vzpomíná, jak na prvních schůzích svolávaných k propagaci kolektivizace a JZD okresní funkcionáři kritizovali především staré způsoby zemědělského hospodaření a argumentovali, že malovýroba nemá kvůli nerozoraným mezím tak velké výnosy a jedinou možnou cestou je velkovýroba prostřednictvím JZD. Přitom poukazovali také na námahu pro ženy v malovýrobě a slibovali, že když se založí JZD, tak si oddychnou. Právě na jedné takové schůzi kritizovali „zaostalost“ venkova následovně: „*Libujete si život v zastaralém, zatuhlém farmářství, jste spoutáni okovy pověr a zvyků. Rozlomte konečně ta potupná pouta lidského ponižení a nechte si provětrat svá nitra jarním vánkem marxismu leninismu.*“⁵⁹³ Jejich pohled na „zaostalý venkov“ spočíval hlavně v rámci zemědělské výroby a náboženské víry. Později v druhé fázi kolektivizace ovšem tušili, že proti prosazování JZD stojí poměrně silný protivník: „*Vesnice zvláště v této době zvýšeného náporu na socialisaci je velmi citlivá, rychle reaguje a snaží se vystihnout slabiny v této akci.*“⁵⁹⁴ Podle trestní komise v okr. Chrudim odhalili zemědělci taktické záměry komunistické strany v postupu kolektivizace a své zjištění šířili do dalších obcí svého okolí. Vypozorovali, že tresty za nedodávky trestní komise ONV uvalují pouze v obcích, které si předem vytipovaly pro založení JZD.⁵⁹⁵

Konkrétními formami odporu zemědělců vůči režimu v sousedním Královéhradeckém kraji se zabývá Jiří Urban, který ve studii z oblasti Nového Bydžova⁵⁹⁶ nebo v kapitole nazvané *Fenomén odporu v knize Kolektivizace venkova v Horním Polabí* popisuje konkrétní zjevné formy odporu.⁵⁹⁷ O stručně shrnutí odporu vůči kolektivizaci se pokusil např. také Jaroslav Rokoský.⁵⁹⁸ Cílem následující kapitoly není představit odpor proti režimu, který zemědělci vedli otevřeně, ale spíše ukázat, jak vzdorovali režimu, aby přežili kolektivizační nátlak a jeho důsledky.⁵⁹⁹ Tyto podoby vzdoru tvoří základ pro následující text. Úkolem je zachytit, jak zemědělci vzdorovali komunistickému režimu prostřednictvím různých technik, s jejichž pomocí chránili svou obživu, navyšovali zisky a také obírali stát.

591 SOA Z, KNV P, kn. 106, s. 116, projednávání zprávy Rozpis plánu zemědělské výroby do 1960 a jeho splnění ve zkrácené lhůtě.

592 S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 44.

593 J. BOŠTÍK – J. VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice...*, s. 13.

594 SOA Z, KNV P, kn. 100, s. 84, zpráva Odboru pro vnitřní věci rady KNV – Situační zpráva o výkonu trestní pravomoci národních výborů za I. pololetí 1957, s. 4.

595 Tamtéž.

596 Jiří URBAN, *Projevy odporu proti nastupující kolektivizaci na Novobydžovsku*, *Theatrum historiae* 8, 2011, s. 279–310.

597 J. URBAN, *Kolektivizace v Horním Polabí...*, s. 60–150.

598 Jaroslav ROKOSKÝ, *Mezi hrdostí a zoufalstvím. Odpor proti násilné kolektivizaci*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 180–197.

599 Rozlišení pojmů vzdor (pasivní) vlastní zemědělcům a otevřený odpor např. použil ve své práci o střední Evropě i Jan Křen. Srov. Jan Křen, *Dvě století...*, s. 634–635.

→ 5.1 Stížnosti

Zemědělci i družstevníci občas využívali možnosti stížností, aby poukázali na nespravedlnost páchanou režimem. Bylo již výše zmíněno, že zemědělci zasílali stížnost na nespravedlivé špatné zacházení, vydělení půdy apod. Podle Karla Kaplana počet stížností zemědělců na úřední zásahy narůstal v období 1953–1957.⁶⁰⁰ Ke stížnostem obyvatel Sovětského svazu se vyjádřila i Sheila Fitzpatricková: „*Šlo o jeden z nejlépe fungujících komunikačních kanálů mezi občany a státem a zároveň jeden z mála způsobů, jak si lidé bez konexí na úřadech mohli pokusit sjednat nápravu...*“⁶⁰¹

Už v kapitole o první krizi kolektivizace padla zmínka o stížnosti družstevníků z Dolního Třešňovce na odebrání lístků na potraviny, mýdlo a cukr. Členové JZD zaslali podle svých slov „*resoluci*“ 19. prosince 1951 na ÚV KSČ, ministerstvo zásobování, ministerstvo zemědělství a úřad vlády k rukám předsedy Antonína Zápotockého. Pod stížnost se podepsalo celkem 24 družstevníků.⁶⁰² Hromadná stížnost byla oproti individuální méně častá, např. v Sovětském svazu mohla být hromadná stížnost chápána jako kolektivní akce a signatáře úřady předvolaly jednoho po druhém a udělovaly jim důtku.⁶⁰³ Družstevníci z Dolního Třešňovce nejspíše žádný trest ani varování od úřadů neobdrželi, ale dělníci z měst jim museli přijet vysvětlit „*prospěšnost*“ odebrání lístků. Jiný případ hromadné podpisové akce se odehrál v roce 1952 v okr. Holice, kde zemědělci z nespécifikované obce shromáždili 80 podpisů na petici proti vysídlení kulaků. Stížnost údajně podepsali i členové místní stranické organizace.⁶⁰⁴

Ke kolektivní akci podání stížnosti se uchýlili také zemědělci z obcí Janovice (okr. Chrudim) a Jitkov (okr. Chotěboř). V obou případech obdrželo mnoho zemědělců úřední příkaz (výměr), aby zajistili půdu podle vládního nařízení 50/1955 Sb., o některých opatřeních k zajištění zemědělské výroby. Proti tomuto výměru podali jednotlivě stížnosti s odůvodněním. Na základě společných znaků těchto stížností, jako je datum podání, struktura či uvedené důvody, lze usuzovat, že zemědělci v obou případech postupovali při sepisování stížnosti společně. Ze strany režimu byl zřejmý záměr. Stranické vedení chtělo donutit zemědělce, aby vstoupili do JZD za využití přidělené půdy, které odpovídalo nucenému pachtu z první fáze kolektivizace podle zákona 55/1947 Sb., o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu.

V prvním případě obdrželo v obci Janovice osm středních zemědělců mezi 5–8 ha přidělenou půdu těch zemědělců, kteří na ní nebyli schopni hospodařit. Nucený přiděl sice nebyl příliš velký – mezi 1 a 1,5 ha, ale zemědělci se s tím nehodlali smířit a podali stížnosti. Vládní nařízení č. 50/1955 Sb. umožňovalo úřadům přidělit zemědělcům půdu na více let, v tomto případě dokonce na 6 let. V obdrženém příkazu si mohli zemědělci přečíst: „*Před vydáním rozhodnutí o přikázání půdy byly přezkoušeny výrobní možnosti všech zemědělců, podle zjištěných výsledků byla půda rozdělena.*“ A zároveň oznámení, že pokud by se výrobní možnosti zemědělce změnila a nemohl půdu obhospodařovat, mohla by mu být opět

600 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 97.

601 S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 391.

602 NA Praha, f. ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 51, Rezoluce členů JZD v Dolním Třešňovci.

603 S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 393–394.

604 J. NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku...*, s. 15.

odebrána. Toho se snažilo těchto osm zemědělců využít a poukazovali ve svém odvolání na zdravotní důvody.

František Klas, František Holub, Josef Zemek, František Plíšek, František Pešek, František Smetana, Josef Salfický a František Stejskal obdrželi výměr s přidělem půdy 29. července 1957 a již 31. července všichni své stížnosti odeslali. Vzhledem ke struktuře stížností lze usuzovat, že se předem setkali a domlouvali, jak budou ve věci přidělu postupovat. Text má dvě základní části – samotnou stížnost a její zdůvodnění. Zemědělci uvedli pouze v jednom případě hospodářské důvody v podobě nedostatku pracovních sil, ale všichni shodně uvedli nepřevzetí půdy ze zdravotních důvodů, ať už sužovaly je samotné nebo jejich blízké. Holub zdůvodnil neschopnost převzít půdu revmatismem kloubů, operací čtyř kýl, jeho manželka údajně měla oteklé nohy. Zemek trpěl aterosklerózou, srdeční myodegenerací, což také dokázal lékařským potvrzením, dále uvedl neschopnost pracovat a potřebu péče. Plíšek měl zákaz práce ve stavebnictví apod. z důvodů bércových vředů na obou nohou. Tchyně Smetany byla nevidomá a musela mít stálou péči, stejně jako tchyně Salfického, která byla po mrtvici. Stejskal prodělal zápal plic, měl přirostlou pohrudnici, trpěl revmatismem a problémy se štítnou žlázou, jeho manželka prodělala dva těžké úrazy. Všichni se shodli, že pro uvedené problémy nemohou přidělenou půdu přijmout.⁶⁰⁵

Jak zemědělci z Janovic s odvoláním dopadli, se nepodařilo dohledat. Nejspíše ale obdrželi vyrozumění, že jedinou možností pro neobdržení přidělu může být pouze podepsání přihlášky do JZD. Na stížnostech janovických zemědělců je také do jisté míry zajímavé, že zemědělci disponovali lékařským osvědčením o zdravotních problémech. Získat takové osvědčení nejspíš nebylo při správných konexích nic složitého. Členové rady KNV na problém spolupráce mezi zemědělci a lékaři poukazovali v roce 1956, když si někteří zemědělci stěžovali na tresty kvůli neplnění povinných dodávek. Na schůzi rady KNV na začátku května 1956 chtěl člen rady KNV vědět, *„jaká opatření se činí proti lékařům, kteří dávají vysvědčení rolníkům, že nejsou schopni obdělávat půdu“*. Jiný člen rady mu realisticky odpověděl: *„... může jít skutečně o případy, kdy zemědělec není schopen práce, a poměrně těžko se také lékařům dokáže opak jejich tvrzení.“*⁶⁰⁶

O měsíc později dostali výměry k převzetí půdy podle nařízení 50/1955 Sb. i zemědělci z obce Jitkov nedaleko města Chotěboř. Zdejší zemědělci obdrželi přiděly od 0,5 do 1 ha, v několika málo případech i více, ale ani oni nechtěli nuceně přidělenou půdu přijmout. Volná půda vznikla zrušením farmy ČSSS v obci. KNV kritizoval postup MNV, který raději přidělil půdu zemědělcům, než by se snažil na uvolněné půdě o založení JZD. Proti přidělům se odvolalo celkem 26 zemědělců, ovšem tato skupina nebyla tak jednotná jako v případě janovických zemědělců.

Předně uváděli jako důvod nepřevzetí zdravotní příčiny méně než janovičtí, spíše se odvolávali na hospodářské důvody. Častým důvodem byly výrobní kapacity, protože i při menším nárůstu půdy museli pořizovat další kusy hospodářských zvířat na shora předepsaný počet ha a to znamenalo také větší objem krmiv, nároky na vyšší počet pracovních sil či více času stráveného na poli. Podstatným problémem pro ně byly i vyšší povinné dodávky apod. Zemědělci s tímto problémem tvrdili, že by museli rozšířit stáje pro zvířata nebo přistavět

605 SOA Z, f. KNV P, kart. 1983, sign. zem/6, stížnosti zemědělců z Janovic (okr. Chrudim) proti přidělení z 29.–31. červencem 1957.

606 SOA Z, f. KNV P, kn. 78, s. 9–10, projednávání Situační zprávy o výkonu trestní pravomoci národních výborů.

stodoly pro krmiva, a proti tomu se stavěli nejčastěji. 13 zemědělců uvedlo hospodářský důvod pro odmítnutí přidělu, 8 zdravotní, zdravotní i hospodářský 3 a 2 z jiných důvodů. U zdravotních důvodů pouze popsali svůj momentální stav jako Karel Novotný: „*Moje žena je nemocna na žlučník a já jsem byl už loňského roku doporučen na léčení na nervy, což již letošním rokem je nevyhnutelné, poněvadž od toho ztrácím zrak. Na levé oko nevidím skoro nic.*“⁶⁰⁷ Ale nepřikládali ani nenabízeli potvrzení od lékaře jako Janovičtí zemědělci. Mezi důvody často uváděli situaci v rodině, jako např. nutná péče o malé děti, těhotná manželka, nemocní rodiče apod., tedy rodinné situace, které jim znemožňovaly přijmout další půdu. Ani jejich pohled na případné založení JZD nebyl stejný, dva zemědělci uvedli, že by vznik JZD vzhledem k přidělu přijali, např. Štěpán Svoboda, válečný veterán z první světové války, do stížnosti uvedl: „*Vím... že k snazšímu obdělávání je pro nás třeba hledat jiných cest, t.j. soc. velkovýrobou, ale sám nezmohu nic, když ostatní zemědělci nejsou rozhodnutí ke vstupu do JZD.*“⁶⁰⁸ Skupina zemědělců byla i sociálně různorodá, nacházeli se mezi nimi malí a střední zemědělci, kovozemědělci i kulaci, všichni svorně odmítali přijmout přiděl. Realisticky zhodnotil svou situaci kulak Jan Košina s 18,41 ha a 0,5 ha přidělu, když napsal: „*Na pomoc strojní stanice a sousedskou výpomoc se nemohu v budoucnu spolehnout... Nemohu zajistit plnění povinných dodávek z přidělené mě půdy.*“⁶⁰⁹

Zemědělci si na výměry půdy stěžovali na začátku září 1957, odpověď ze správy zemědělství a lesního hospodářství rady KNV Pardubice přišla v prosinci. Správa celou situaci zhodnotila a usoudila, že námítky ze strany zemědělců jsou bezpředmětné, a dala zemědělcům doporučení stejně jako u mnoha dalších zemědělců – jediné možné východisko ze situace je založení JZD.⁶¹⁰ Tlak režimu na zemědělce přinesl nakonec založení JZD na jaře 1958, jeho prvním předsedou byl zvolen kulak Jan Košina, který však záhy na svou funkci rezignoval.⁶¹¹

Pokud srovnáme stížnosti či odvolání obou skupin zemědělců, pak můžeme pozorovat užití stejných prostředků se stejným účelem. Zemědělci svou situaci jistě společně konzultovali a radili se, jak zdůvodnit odmítnutí výměrů. Ve všech odvoláních je stejná struktura, kterou předepisuje úřední styl komunikace, co ovšem chybí až na drobné výjimky je určitá zdvořilost a „naděje na kladné vyřízení“. Na rozdíl od individuálních stížností v tomto ohledu skupinové stížnosti podobné záležitosti z Janovic a Jitkova postrádají. Jediným „zdvořilým stěžovatelem“ byl zmíněný Karel Novotný z Jitkova: „*A proto Vás prosím a žádám by jste tento přiděl zrušili, a slibuji a chci všechny dodávky svědomitě a řádně plnit.*“⁶¹² Ostatní zemědělci ve skupinových stížnostech využili podobné fráze méně. V opačném případě, pokud psali stížnost zemědělci individuálně, obvykle využívali zdvořilostní fráze. Jako např. František Vacek z obce Vrdy (okr. Čáslav) psal v roce 1954 stížnost proti přidělené půdě prezidentu republiky s přáním: „*Věřím pane presidente, že moji žádosti bude vyhověno, a znamenám se soudružským pozdravem.*“⁶¹³

607 SOA Z, f. KNV P, kart. 1983, sign. zem/6, stížnosti zemědělců z Jitkova (okr. Chotěboř) proti příkázání půdy do užívání 4.–14. zářím 1957.

608 Tamtéž.

609 Tamtéž.

610 Tamtéž.

611 Petr KUBÁT, *Historie obce Jitkova*, Jitkov 2005, s. 135–136.

612 SOA Z, f. KNV P, kart. 1983, sign. zem/6, stížnosti zemědělců z Jitkova (okr. Chotěboř) proti příkázání půdy do užívání 4.–14. zářím 1957.

613 SOA Z, f. KNV P, kart. 1871, sign. 048.3, stížnost Františka Vacka z obce Vrdy (okr. Čáslav) proti nucenému nájmu (2. dubna 1954).

Ve stejné věci si stěžovala Albína Tesková z obce Vojtěchov (okr. Hlinsko) u KNV Pardubice: „*Žádám proto slušně, bych povinnosti této byla sprostěna a přání mému pravdivě odůvodněnému bylo vyhověno, za což uctivě děkuji.*“⁶¹⁴ V záležitosti přidělení půdy byl bezradný s odvoláními na MNV a ONV zemědělec Alois Tošovský z obce Morašice (okr. Litomyšl), proto si stěžoval i ministerstvu zemědělství, v dopise byl zdvořilý a použil oslovení „*Slavnému Ministerstvu zemědělství*“.⁶¹⁵

Zemědělci velmi často využívali stížnosti k poukázání na svou osobní situaci a nespravedlnost, která se proti nim děla, z vyřízení stížností však vyplývá, že ve většině případů byli neúspěšní a často jim nepomohlo ani stěžovat si u vyšších orgánů státní správy či stranické organizace. Stížnosti pro prezidenta, předsedu vlády, ministra či vysoce postavené členy KSČ končily k vyřízení zpět v regionu. Někteří se snažili na svou situaci upozornit časopis či noviny, např. zmiňovaný případ stížnosti na předsedkyni JZD Újezd (okr. Přelouč) u redakce časopisu *Beseda venkovské rodiny*. Případ janovických a jítkovských zemědělců ukazuje, že zemědělci se dokázali postavit proti tlaku režimu společně, vyjádřili svůj nesouhlas, přestože s velkou pravděpodobností tušili, že situace se již jevila jako bezvýchodná a vstup do JZD neodvratitelný.

Z hlediska Scottovy terminologie je možné právě na uvedených příkladech stížností aplikovat pojmy „*public transcript*“ a „*hidden transcript*“ – zjevnou a skrytou formu vzdoru. Psaní petic či v tomto případě spíše hromadných stížností náleží do kategorie zjevného vzdoru, ovšem zdvořilostí fráze, které zemědělci občas používali, bychom mohli zařadit mezi skrytou formu vzdoru, protože nepochybně nemysleli zdvořilost vážně a přetvařovali se.⁶¹⁶

→ 5.2 Záhumenky

Pojem záhumenek lze v určitém ohledu považovat za jednu z forem přežívání družstevníků v JZD. Pro mnohé záhumenek totiž představoval životně důležitý zdroj obživy v dobách, kdy špatné hospodaření JZD neposkytovalo pro domácnost dostatečnou obživu. Komunističtí funkcionáři strávili celou kolektivizaci bojem proti velkým výměrám záhumenků a proti jejich podobě. Snažili se je všelijak omezit, protože věděli, že mnoho zemědělců na nich stavělo své živobytí, a proto na nich trávili více času než na polích či ve stájích JZD. Záhumenek byl malá část pozemku pro vlastní potřebu družstevníků. Podle vzorových stanov měla být jeho maximální výměra pro družstevníkovu rodinu 0,5 ha, na povolení KNV v pastvinářských oblastech ve vyšších zeměpisných polohách i 1 ha.⁶¹⁷ Družstevníkové malé soukromé pole mělo „*sloužit k uspokojování některých osobních potřeb člena družstva a jeho rodiny... má uspokojit též osobní záliby družstevníků*“, ale důležitá je i poznámka, že „*návyky a zvyklosti ze soukromého zemědělského hospodaření mizí jen pozvolna, také zejména podle toho, jak rostou rolníkovy příjmy z družstevního hospodářství*...“.⁶¹⁸ Především nespokojenost s dosavadními hospodářskými výsledky JZD vedla družstevníky nejdříve k práci na

614 Tamtéž, stížnost Albíny Teskové z obce Vojtěchov (okr. Hlinsko) proti nucenému nájmu (22. dubna 1954).

615 Tamtéž, stížnost Aloise Tošovského z obce Morašice (okr. Litomyšl) proti nucenému nájmu (26. května 1954).

616 J. C. SCOTT, *Domination and the Arts...*, s. 198.

617 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1953*, s. 50.

618 F. KRUMPHOLC – O. HAVLIČ, *Vzorové stanov JZD...*, s. 41–42.

záhumenku. Nemusela to být ale pouze snaha přežít bídné podmínky, členové družstva často zvyšovali výměru záhumenku pouze z finančních motivů.

Podle Fitzpatrickové sovětští kolchozníci také začali hospodařit na vlastní půdě na základě špatných hospodářských výsledků kolchozů.⁶¹⁹ Mohlo by se poté mluvit o dvojí úloze kolchozníků – hospodařili na společném a současně na soukromém poli.⁶²⁰ I družstevníci v Československu, potažmo v Pardubickém kraji, existovali na rozhraní dvou rolí kolektivního pracovníka a soukromého zemědělce. Záleželo na momentální situaci, která role zemědělce převáží. Většina družstevníků nahlížela na záhumenek jako na způsob přežití krušných chvilí v JZD. Otázku záhumenků úřady řešily po celou dobu kolektivizace. Kritizovali zejména jejich velikost, která občas přesahovala mnohonásobně povolenou výměru. Překročení stanovené hranice 0,5 ha znamenalo dvojí problém – jednak rozšiřování soukromého pole na úkor společného, jednak skutečnost, že na soukromém poli trávili družstevníci mnohem víc času, než bylo akceptovatelné. V obou případech lze mluvit o stejném problému, tj. upřednostňování soukromých zájmů na úkor zájmům kolektivních. Ovšem snaha o snižování záhumenků narazila i u některých členů strany – zemědělců. Ti, stejně jako ostatní, preferovali vlastní zájmy a odmítali snížení hranice.⁶²¹

Statisticky zachytit vliv velikosti záhumenku na produktivitu práce člena JZD se pokusili odborníci z *Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky Československé akademie zemědělských věd* (dále jen ČSAZV)⁶²² pro *Zemědělské noviny* v roce 1955. Autoři studie vycházeli z dlouhodobějších průzkumů od roku 1952 ve 25 JZD Čech a Moravy a potvrdili základní předpoklady – větší podíl práce na soukromém poli snižuje čas strávený při společné práci, viz tabulka č. 12.⁶²³

Tabulka 12 Vliv velikosti záhumenků na počet odpracovaných pracovních jednotek

Průměrná velikost záhumenku (ha)	Počet prozkoumaných JZD	Průměrně odpracováno jedním praceschopným družstevníkem za rok	
		Pracovní jednotka	Index
Do 0,25	4	358,4	102
0,25–0,5	11	350,2	100
0,5–0,75	5	341,8	97,6
Nad 0,75	5	252,7	72,2

619 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 130. Fitzpatricková používá pro záhumenek označení z anglického jazyka *private plot*, přidává přepis pojmu v ruštině „*priusadebnyj uchastok*“ (Tamtéž). Nigel Swain nazývá záhumenek podobně – *household plot* (N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 25.)

620 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 130.

621 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/6/87, s. 5 – zápis ze schůze pléna ze 4. října 1952. Člen pléna z okr. Lanškroun doslova pronesl: „*O snížení záhumenek svádíme ohromné boje a zase právě se členy strany a s funkcionáři strany, kteří v žádném případě nechtějí přistoupit na snížení záhumenek.*“

622 Více k činnosti ČSAZV např. Doubravka OLŠÁKOVÁ – Jiří JANÁČ, *Kult jednoty. Stalinský plán přetvoření přírody v Československu*, Praha 2018, s. 50–71.

623 *Zemědělské noviny*, 23. 6. 1955, s. 3. *Vliv osobních doplňkových hospodářství družstevníků na pracovní účast a produktivitu práce.*

Velikost záhumenku ovlivnila podle výzkumu aktivitu družstevníka v JZD, jeho příjem sice byl nižší vzhledem k menšímu počtu odpracovaných jednotek, ale vše jistil vyšším příjmem z vlastního pole. Podle jiného výzkumu *Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky* z roku 1959 byla práce na záhumenku mnohem méně produktivní vzhledem k užití ruční práce oproti mechanizaci na družstevním poli. V JZD při společné práci družstevník vykonával za jednu hodinu práce 9,91 Kčs hrubé produkce, na záhumenku 4,56 Kčs.⁶²⁴ Dalším ukazatelem, a to časem stráveným na záhumenku, se zabýval Nigel Swain v rámci maďarské kolektivizace. Podle jeho závěrů maďarský družstevník v postkolektivizační době strávil na záhumenku 3,3 hodiny denně a jeho manželka, která se starala současně o domácnost, tam za den odpracovala 4 hodiny.⁶²⁵

Družstevníci využívali problém záhumenků ke svému neregulárnímu obohacování tím, že porušovali vzorové stanovy nejen překračováním výměry, ale také nepovoleným počtem chovaných zvířat. Podle stanov mohl družstevník chovat v záhumenkovém hospodářství maximálně jednu krávu, jedno až dvě prasata a také kozy, ovce, drůbež, včelstva v počtu stanoveném členskou schůzí JZD.⁶²⁶ Z okresů a obcí přicházely na KNV Pardubice zprávy, či dokonce stížnosti o nadměrném chovu zvířat na záhumenku. V létě 1958 si na KNV stěžoval Václav Litoš, bývalý účetní JZD Kraskov (okr. Čáslav), že předseda JZD a předseda revizní komise JZD mají na záhumenkách vyšší počet zvířat, než stanovila členská schůze. Předseda JZD Josef Švadlenka měl dvě krávy, předseda revizní komise Jan Veselý sedm ovcí a tři kozy. Tento případ nadměrného počtu zvířat demonstroval, jak někteří zemědělci chránili svá záhumenková hospodářství a zisky z nich. Švadlenka své hospodářství fingovaně rozdělil, polovinu přepsal na svého otce, a tak si mohl ponechat obě krávy v záhumenkové stáji, aniž by porušoval stanovy, protože jedna po formální stránce patřila otci.⁶²⁷ Právě vedoucí pracovníci či funkcionáři intenzivně ochraňovali své zájmy, ať už se jednalo o záhumenky nebo o zisky. Neúspěch při boji proti snížení počtu záhumenkových zvířat a výměry záhumenků na stanovených 0,5 ha vyplýval z problému, že předsedové JZD, ale i MNV a další vedoucí pracovníci a funkcionáři družstev i národních výborů také porušovali stanovené limity a mnozí se nehodlali těchto příjmů zříci.

O hospodářské síle záhumenků vypovídaly jednak jejich výměry, které v některých případech dosahovaly až 3 ha, a také počty chovaných hospodářských zvířat. Podle informací z referátu pro plénum KNV z konce června 1955 družstevníci ve svých malých soukromých hospodářstvích chovali celkem 103 000 kusů slepic, zatímco v JZD 109 000. V JZD bylo 260 kusů hus, na záhumenkách dokonce 10 000, v JZD vycházelo na 100 ha zemědělské půdy 71 kusů hovězího dobytka, na záhumenkách na stejnou plochu neuvěřitelných 261 kusů. Autor zprávy s počty kusů v JZD a záhumenkách poznamenal: „Z toho jest zřejmo, že takto ve velkém množství zvířat nelze uživit pouze ze záhumenku a z naturálních dávek a že potom musí docházet k rozkrádání družstevního majetku a tím i ke snižování hodnoty pracovní jednotky.“⁶²⁸ Tzv. rozkrádání družstevního majetku nebylo ničím neobvyklým. Mnozí družstevníci se příliš nerozmýšleli a neostýchali se půjčovat si či rovnou brát z eráru.

624 *Za socialistické zemědělství*, 3, 1959, s. 199. Článek Jaroslava Kabrhela z ČSAZV s názvem *K některým otázkám vývoje záhumenkového hospodářství*.

625 N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 95.

626 F. KRUMPHOLC – O. HAVLIČ, *Vzorové stanovy JZD...*, s. 42

627 SOA Z, f. KNV P, kart. 1987, sign. zem/6 – Stížnosti v zemědělských záležitostech – 1958, Stížnost Václava Litoše, bývalého účetního JZD Kraskov (okr. Čáslav), ve věci poměrů v JZD, stížnost podána a sepsána na Odboru zemědělství a lesního hospodářství KNV Pardubice.

628 SOA Z, f. KNV P, kn. 58, s. 245, referát pro plenární zasedání KNV, s. 31

Poměrně často krmili svá záhumenková zvířata z krmiva, které pocházelo ze společného družstevního majetku. Např. v JZD Skuteč (okr. Hlinsko) družstevníci podle kontroly výkazů krmiv spotřebovávali pro družstevní zvířata standardní množství, ale dobytek byl podvyživený. Naproti tomu zabíjeli při domácí porážce solidně vykrmená prasata.⁶²⁹ Podobná situace se udála v obci Čistá (okr. Litomyšl), kde podle článku ve *Vesnických novinách Litomyšlska* choval družstevník ve své stáji osm družstevních krav a jednu vlastní, záhumenkovou. Při kontrole však úředníci zjistili, že družstevní krávy jsou v zuboženém stavu, jediné záhumenková kráva vypadala vykrmeně, čemuž odpovídala i dojivost. Podle článku přesahovala dojivost jedné jediné záhumenkové krávy osmi družstevních.⁶³⁰ V létě 1954 uhynula v některých JZD družstevní prasata, družstevníci tvrdili, že zásoby jim nestačily a že nedostali dostatečné subvence krmivy od státu. Naopak KNV tvrdil, že za uhynutí mohli sami družstevníci, protože krmivo spotřebovali pro velký počet vlastních záhumenkových zvířat.⁶³¹ Špatná hospodářská situace byla v JZD Hrušová (okr. Vysoké Mýto), kde na počátku kolektivizace jeden člen – kulak – měl v záhumenku 2 kusy hovězího, 10 ovcí a víc než 30 slepic. Záhumenek měli i členové JZD, kteří v družstvu ani nepracovali. Dělník vložil do JZD 5 ha půdy, nikdo z jeho příbuzných v JZD nepracoval, přesto měl záhumenek a 2 kusy hovězího. Navíc družstevníci z Hrušové rozkrádali krmivo pro záhumenková zvířata.⁶³² V zimě na přelomu let 1955 a 1956 hlásil problémy ONV Holice, konkrétně předseda JZD v Kostěnicích (okr. Holice) měl na záhumenku 4 prasata a jiný předseda JZD v okrese dokonce 5 prasat. Mnozí družstevníci chovali také více zvířat, než povolovaly vzorové stanovy, především kozy a prasata.⁶³³

Záhumenky byly z pohledu KSČ velký problém, který odváděl družstevníky od práce v JZD. Mnoho družstevníků pracovalo nejdříve na soukromém poli a až poté na družstevním. To se podle zpráv krajského stranického výboru dělo při žních 1955.⁶³⁴ Na podzim stejného roku členové rady KNV poukazovali při kritice jednoho JZD v okr. Ústí nad Orlicí na malé odměny, ale velké záhumenky: „*Bylo by správné, kdyby se tyto velké záhumenky odbouraly a družstevníci se vrátili k práci v JZD.*“⁶³⁵ Záhumenky od práce odváděly i družstevníky z JZD v okr. Holice. Zdejší záhumenky měly výměru 0,4 ha, ale družstevníci si po vstupu do JZD ponechali malou část zahrady a na ní pěstovali ve sklenicích a pařeništích zeleninu: „... *žena zůstala doma, zelinařila a muž jí pomáhal a do JZD valně nespěchal.*“ Záhumenkáři a zelinaři museli nakonec své záhumenky výrazně zredukovat na pouhých 0,06 ha, protože v JZD příliš nepracovali a konkurovali výrobou vlastnímu JZD.⁶³⁶

Nakolik se družstevníkům vyplatila práce na vlastním poli a mohli zlepšit svou úroveň, když absentovali na družstevním? A nakolik lze spojit špatně hospodařící JZD s velkými záhumenky? Ze zpráv pro radu KNV i z jednání KV KSČ vyplývá, že existovala přímá souvislost mezi nízkou hodnotou pracovní jednotky a velkou výměrou záhumenků.

629 SOA Z, f. KNV P, kn. 56, s. 12, projednávání zprávy Plnění směrnic X. sjezdu za rok 1954.

630 P. BOŠTÍK, *Kolektivizace zemědělství v okrese Litomyšl...*, s. 34.

631 SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 237, diskuse ke Zprávě o situaci v zemědělství a zajištění podzemních prací.

632 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 7, sign. 17a/6/93, s. 30 – zápis ze schůze pléna z 28. února 1953.

633 SOA Z, f. KNV P, kn. 82, S. 160, zpráva zemědělské správy – Kontrola hospodaření JZD za I. pololetí 1956, s. 5.

634 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/125, s. 67 – zápis ze schůze pléna z 20. srpna 1955.

635 SOA Z, f. KNV P, kn. 69, s. 75 – projednávání Zprávy o kontrole hospodaření JZD za III. čtvrtletí 1955.

636 K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 118.

Největší výměru měly zpravidla záhumenky v JZD v pohraničních obcích, jejichž členům byla vyplácena výrazně nižší pracovní jednotka. V okr. Lanškroun dosahovaly záhumenky u některých družstevníků až 3 ha.⁶³⁷ Družstevníci z obce Janov (okr. Litomyšl) zabírali kusy pole, které nescelili do lánů, pro vlastní hospodaření a v některých případech se velikost záhumenků janovských družstevníků blížila ke 4 ha.⁶³⁸ JZD Janov patřilo v první polovině padesátých let k ekonomicky nejhorším JZD v celém Pardubickém kraji a pracovní jednotka vlivem špatného hospodaření a neustálého úvěrování spadla do záporných hodnot.⁶³⁹ Velké záhumenky nebyly výsadou pouze družstevníků ze špatně hospodařících JZD, ale např. družstevníci z ekonomicky prosperujícího JZD Dolní Újezd (okr. Litomyšl) měli záhumenky až 2,5ha.⁶⁴⁰ Družstevníci z Dašic (okr. Holic) přidělili na základě HTÚP po založení JZD sami sobě 3ha záhumenky. Jiří Kořátko, náměstek ministra zemědělství, obecně označil chování družstevníků za „*parcelaci družstevní půdy*“.⁶⁴¹ V přístupu k záhumenkům je možné u některých JZD najít i opačné příklady. Jednalo se o společné hospodaření družstevníků na záhumencích a tento způsob si vybrali např. v JZD Golčův Jeníkov a Zvěstovice (obě okr. Čáslav). V obou případech hospodařili společně na družstevní půdě i na záhumencích a záhumenkový výnos dělili na naturálie.⁶⁴² Jejich malé soukromé pole prakticky neexistovalo, vlastnili alespoň záhumenková zvířata. To ale nebyl případ JZD Brčekoly a Načešice (obě okr. Chrudim), v nich funkcionáři nechtěli zavést roztržštěný chov krav, proto je svedli do společných stájí a mléko družstevníci dostali rozdělené v naturáliích.⁶⁴³

Omezovat záhumenky měla sama JZD, především ta „*ekonomicky a politicky pevnější*“,⁶⁴⁴ ale po celou dobu kolektivizace zasahovaly do velikostí záhumenků podle vzorových stanov národní i stranické výbory. Zprávy z ministerstva zemědělství z počátku roku 1952 informovaly o snaze snižovat výměru záhumenků na stanovenou hranici. To však akceptoval jen nepatrný počet JZD, družstevníci v Karlovarském, Českobudějovickém, Královéhradeckém, Jihlavském i Pardubickém kraji odmítli snížení výměry záhumenků, protože „*nová zásobovací opatření je nutí k tomu, aby si ponechali záhumenky do 1 ha*“.⁶⁴⁵ Komunistické vedení vystoupilo striktně proti záhumenkům v *Usnesení strany a vlády o upevnění a dalším rozvoji JZD* v červnu 1952.⁶⁴⁶ Toto usnesení bylo důležité pro další pokračování kolektivizace, protože vládní a straníční představitelé v něm zdůraznili

637 SOA Z, f. KNV P, kn. 33, S. 107 – zpráva IX. referátu – Kontrola vládního usnesení v zakládání a zpevňování JZD, s. 6.

638 Tamtéž, s. 610, zpráva II. referátu – Zpráva o prověrce plnění usnesení strany a vlády v zemědělství, s. 4.

639 SOA Z, f. KNV P, kart. 6, sign. 17a/6/86, s. 67 – zápis ze schůze pléna z 6. září 1952.

640 P. BOŠTÍK, *JZD Dolní Újezd u Litomyšle...*, s. 83.

641 J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1951*, s. 144. *Informace náměstka ministra zemědělství Kořátka o zkušenostech získaných při provádění hospodářsko-technických úprav půdy, které si vyžádal vedoucí zemědělského oddělení sekretariátu Ústředního výboru Komunistické strany Československa Václav Sova.*

642 SOA Z, f. KNV P, kn. 33, S. 610, zpráva II. referátu – Zpráva o prověrce plnění usnesení strany a vlády v zemědělství, s. 4.

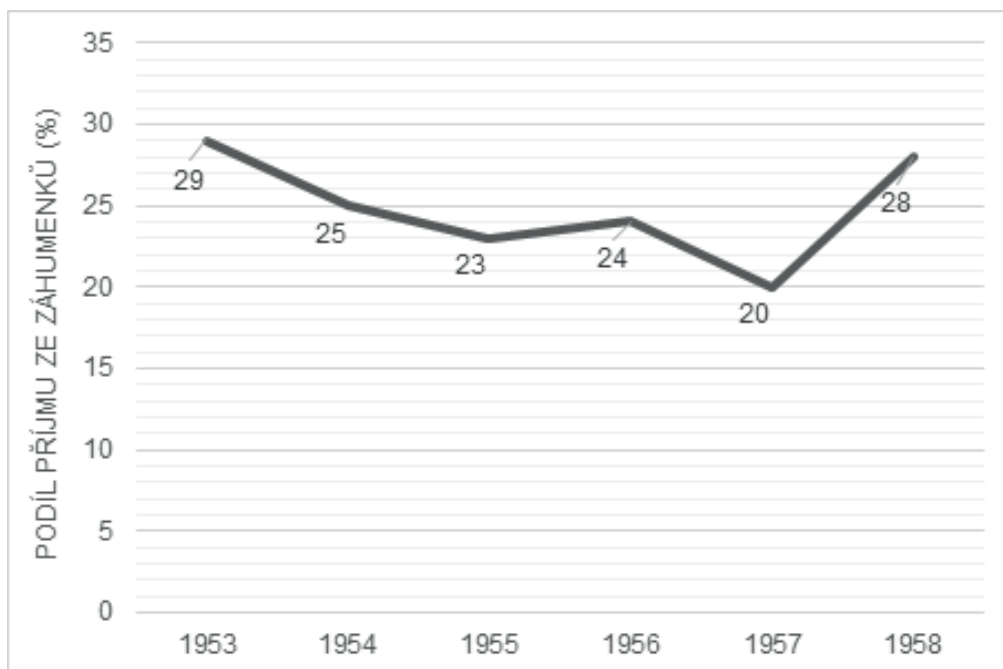
643 SOA Z, f. KNV P, kn. 123, s. 102, referát na zasedání pléna KNV Pardubice k 10. výročí zahájení kolektivizace.

644 *Za socialistické zemědělství*, 3, 1959, s. 201.

645 NA Praha, MZ – kol., kart. 30, inv. č. 222, 210. schůze konaná 1. února 1952, Zpráva o JZD, s. 5.

646 *Rudé právo*, 8. 6. 1952, s. 3–4. Usnesení vlády mělo komunistické vedení připravené již delší dobu, již 21. března předložilo ministerstvo zemědělství text usnesení ÚV KSČ. Srov. Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví... 1952*, s. 89–106. *Návrh usnesení o upevnění a dalším rozvoji jednotných zemědělských družstev, zpracovaný ministerstvem zemědělství pro předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa.*

nutnost pokračování v rychlém tempu združstevňování. V usnesení mimo jiné zmínili problém záhumenků a nutnost dodržování hranice 0,5 ha na rodinu a slibovali si od toho „*skloubení společných zájmů družstva a osobních zájmů družstevníků dodržovat takovou velikost osobního hospodářství (záhumenku)...*, aby je neodváděla od společné práce v družstvu“.⁶⁴⁷ Funkcionáři pardubického KNV brali bod o záhumencích vážně a při kontrole plnění červnového usnesení na konci roku 1952 konstatovali, že družstevníci v nových JZD mají maximálně půlhektarové záhumenky, ale JZD založená před zásobovací krizí stále měla větší záhumenky, např. v okr. Litomyšl družstevníci hospodařili na svém „malém“ poli o výměře 3 ha.⁶⁴⁸ Snahy KNV o regulaci výměry záhumenků pokračovaly i ve druhé polovině padesátých let – po krizi a zahájení nové vlny kolektivizace v červnu 1955. Na porušování stanov v rámci velkých záhumenků a chovu zvířat nad povolený limit upozornili pracovníci zemědělské správy KNV v létě 1956: „*Mnozí družstevníci neustále vidí ve svém záhumenkovém hospodářství jistotu existence, při čemž daleko menší úsilí vynakládají na zlepšení výsledků společného hospodaření JZD.*“⁶⁴⁹ V době po opětovném zahájení kolektivizace sice mnozí družstevníci stále upínali své síly k osobnímu hospodářství, ale situace podílů příjmů ze záhumenku a ze společného hospodaření se postupně měnila, jak naznačuje graf č. 3.

Graf 3 Podíl příjmů ze záhumenkového hospodářství na celkových příjmech ze zemědělské činnosti JZD v českých krajích (ve stálých cenách)⁶⁵⁰

647 *Rudé právo*, 8. 6. 1952, s. 3.

648 SOA Z, f. KNV P, kn. 33, s. 610, zpráva II. referátu – Zpráva o prověrce plnění usnesení strany a vlády v zemědělství, s. 4.

649 SOA Z, f. KNV P, kn. 82, s. 160, zpráva zemědělské správy – Kontrola hospodaření JZD za I. pololetí 1956, s. 5.

650 *Za socialistické zemědělství*, 3, 1959, s. 199.

Z grafu č. 3 je patrné, že stabilizace JZD kolem poloviny padesátých let přinesla i pokles příjmů ze záhumenků, naproti tomu rostl podíl důchodů ze zemědělské činnosti JZD. Omezování záhumenkových hospodářství souviselo s výší příjmů z JZD, resp. odměny za pracovní jednotku, a vycházelo spíše z popudu samotných družstevníků než z opatření zemědělské politiky státu. Dokazuje to i poslední údaj z roku 1958, kdy skokově narostl podíl důchodů ze záhumenků o 8 %. Důvodem byla nová JZD méně „*politicky a ekonomicky pevnější*“, ale také postupné snižování hodnoty pracovní jednotky po masovém zakládání JZD v letech 1957 a 1958. Někteří noví družstevníci měli o hospodaření na záhumenku zájem a svědčí o tom např. zpráva KNV Pardubice o situaci v nových JZD, v ní se mj. uvádí příklad JZD Benátky v okr. Chotěboř. JZD vzniklo v roce 1957 a hospodařilo jen do r. 1958, protože se družstevníci zajímali více o své záhumenky.⁶⁵¹ I v závěrečné fázi kolektivizace družstevníci brali záhumenek jako zdroj příjmů a poslední zbytek soukromého vlastnictví v podobě malého políčka. Když rozebírali redaktoři periodika *Národní výbory* příčiny zaostávání mnoha JZD, jmenovali jako objektivní příčinu nedostatek pracovních sil, ale jako podstatné označili subjektivní příčiny problémů JZD – špatné nastavení norem práce (tzv. změkčování norem), „*chytračení s naturáliem*“ a hlavně skutečnost, že družstevníci preferovali záhumenkové hospodářství před společným.⁶⁵²

Produktivita práce na záhumencích byla sice podle zjištění odborníků nízká vzhledem k technickým možnostem práce na malých polích, ale komunistický režim umožňoval družstevníkům se záhumenkem dobrou příležitostí zlepšit si finanční situaci. Ze záhumenku sice také plynuly povinnosti dodávat, ale v omezeném množství a pouze některé produkty, např. hovězí maso a vejce, vepřové bylo pro potřeby družstevníkovy rodiny. Ze záznamů o plnění povinných dodávek vyplývá, že záhumenková hospodářství splnila svou povinnost dodávat nejrychleji a poté směla prodávat na volný trh či později na státní nákup. I zde lze najít motivaci mnoha družstevníků chovat více zvířat, především skotu, prasat i slepic. Zemědělci se chovali v centrálně plánované, tj. direktivní ekonomice tržně.

→ 5.3 Izolace

Fenomén izolace v období kolektivizace nebyl ničím neobvyklým a týkal se především JZD a jejich družstevníků, jejichž příjmy dosahovaly relativně vysokých částek. Před velkou krizí kolektivizace a měnovou reformou to bylo přes 100 Kčs ve staré měně, v období krize a po ní obvykle více než 25 Kčs v nové měně za pracovní jednotku. Vysoké příjmy vyvolaly u družstevníků značné obavy z příchodu nových členů, kteří by mohli pracovní jednotku svým přístupem k práci snížit, a družstevníci by přišli o dobré výdělků. V roce 1954 vedoucí tajemník KV KSČ Pardubice jejich chování nazval „*sektářstvím*“, protože odmítali přijmout ostatní zemědělce.⁶⁵³

V první polovině padesátých let v Pardubickém kraji vedoucí straníční funkcionáři označili za JZD se „*sektářskými*“ tendencemi především již výše jmenovaná JZD Dolní Újezd (okr. Litomyšl) a JZD Raná (okr. Hlinsko). Tato JZD měla společné znaky v ekonomické

651 SOA Z, f. KNV P, kn. 120, s. 199, zpráva OZLH – Opatření vyplývající z plánu konsolidace zaostávajících JZD podle vl. usnesení č. 899 z 1. 10. 1958.

652 *Národní výbory*, 31, 1958, s. 244.

653 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 10, Zápis z plenárního zasedání KV KSČ 13. listopadu 1954.

prosperitě převyšující ostatní JZD, podobě menšinového družstva a ve snaze propagačně i agitačně využít jejich úspěch. Menšinový charakter JZD, tj. menšinu družstevníků oproti soukromým zemědělčům v obci, získala obě JZD na počátku padesátých let při svém založení. Do léta 1950 vznikala družstva převážně menšinová, KSČ poté zahájila urychlení kolektivizace na základě zvýšeného nátlaku,⁶⁵⁴ aby vznikala JZD většinová. O menšinovém charakteru také vypovídá poměr výměry JZD vzhledem k celkové výměře v obci, zatímco JZD Dolní Újezd dosáhl na jaře 1952 šestinu výměry katastru obce,⁶⁵⁵ v Rané to byla v roce 1954 necelá třetina.⁶⁵⁶

Ekonomické výsledky a příjmy družstevníků převyšovaly okolní JZD i okresní a krajský průměr. V roce 1954 obdrželi družstevníci v JZD Raná za jednu pracovní jednotku 22,54 Kčs, v Dolním Újezdu 23,40 Kčs (k tomu naturálie v hodnotě 7,45 Kčs). Ve stejném roce byl krajský průměr za jednu pracovní jednotku 16,01 Kčs, v okr. Hlinsko dosáhla JZD v průměru na 14,25 Kčs a v okr. Litomyšl 15,81 Kčs.⁶⁵⁷ Obě JZD krajští i okresní straníční funkcionáři propagovali jako velmi úspěšná. Výsledky JZD Raná byly dokonce představeny na I. celostátním sjezdu JZD, kde o JZD veřejně promluvil ministr zemědělství Josef Nepomucký a s příspěvkem vystoupila i družstevnice Marie Váchová z Rané. JZD Dolní Újezd se často objevovalo v různých novinových článcích, mimo jiné i v *Zemědělských novinách*.⁶⁵⁸

Co ale lze považovat za příčiny izolace družstevníků od potenciálních nových členů? Určitě chránili své vysoké příjmy a vstup dalších zájemců odmítali z obavy, že by o ně mohli přijít. Tento důvod přednesl na plenárním zasedání krajského stranického výboru na podzim 1954 vedoucí tajemník a dodal, že družstevníci z izolovaných JZD nepouštěli mezi sebe případné nové členy, protože JZD společně s nimi nezaložili.⁶⁵⁹ Kromě hlavní příčiny v podobě poklesu příjmů mohla svou úlohu sehrát také skutečnost, že se družstevníci z obou zmíněných JZD setkávali v okolních vesnicích s neúspěšnými příklady společného hospodaření, což je mohlo od dalšího rozšiřování odradit. Např. nedaleko obce Dolní Újezd vznikala na přelomu čtyřicátých a padesátých let celoobecní JZD. Zejména to byly velké obce s výměrou zemědělské půdy okolo 1 000 ha – Čistá, Janov a Karle (všechny okr. Litomyšl). V průběhu padesátých let všechna tato JZD vykazovala velmi špatné hospodářské výsledky s nízkou hodnotou pracovní jednotky pod 5 Kč a vysokými úvěry poskytnutými státem.⁶⁶⁰ U JZD Raná lze o takových důvodech spíše jen spekulovat. V Rané šlo nejspíše jen o zmíněnou snahu ochránit zisky. Zejména v době na začátku krize kolektivizace, kdy v okr. Hlinsko zanikala nestabilní, pod obrovským tlakem a narychlo založená JZD z let 1952 a 1953.

Obě jmenovaná JZD jsou uvedena pro příklad. Izolace družstevníků představovala nejspíš širší problém. O podobné záležitosti izolace mluvil zástupce OV KSČ Přelouč v případě družstevníků z Kasalíc (okr. Přelouč), kteří se na tři roky uzavřeli od ostatních zemědělců

654 V. PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 360.

655 Jana PŠENIČKOVÁ, *Zemědělské družstevnictví... 1952*, s. 160. *Záznam z porady vedoucích družstevních oddělení krajských národních výborů a zástupců hlavní správy jednotných zemědělských družstev na ministerstvu zemědělství, konané dne 7. května 1952.*

656 J. NOVOTNÝ, *Kolektivizace zemědělství na Hlinecku...*, s. 38, 70.

657 SOA Z, f. KNV P, kn. 59, s. 61–62, zpráva zemědělské správy – Hospodaření JZD za rok 1954, s. 10–11.

658 *Zemědělské noviny*, 1. 1. 1952, s. 4, *Za dalším vyšším cílem jdou družstevníci v Dolním Újezdě*. Tamtéž, 23. 2. 1958, s. 3, *Deset dobrých let v Dolním Újezdě*.

659 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 10, Zápis z plenárního zasedání KV KSČ 13. listopadu 1954.

660 P. BOŠTÍK – J. KLUSOŇOVÁ, *Dolní Újezd v letech 1948–1989...*, s. 184.

v obci a vysloužili si stejné označení jako jejich kolegové z Dolního Újezdu a Rané – „sektáři“. Izolaci prolomili až komunisté z místních stranických organizací.⁶⁶¹ Ale neizolovala se pouze dobře hospodařící JZD, některá JZD s nízkou pracovní jednotkou a vysokými dluhy údajně nechtěla mezi sebe přijímat další členy, protože se družstevníci báli rozkrýt pochybného hospodaření v družstvu. Za tím údajně stáli předsedové a funkcionáři JZD, která se nacházela v okr. Lanškroun a Ústí nad Orlicí.⁶⁶²

→ 5.4 Vepřové maso

Zemědělci přes veškerý útlak v podobě vymáhání povinných dodávek, častých kontrol, předepsaných ploch plodin, osobních přesvědčování apod. dokázali v průběhu padesátých let najít způsoby, jak přežít kolektivizaci a nátlak při zakládání JZD. Jednou z častých taktik bylo využívání pobídek na zvýšení zemědělské výroby ze strany státu. Zemědělci přišli na možnost, jak lépe přežít, či dokonce zlepšit svoji finanční situaci. Stát si totiž cenil produkce jedné z nejdůležitějších komodit na zemědělském trhu – vepřového masa, a proto ji i podporoval. Otázkou může být, proč zrovna vepřového maso, a ne např. hovězí? Především to bylo kvůli menší náročnosti chovu, časové i finanční. Chov prasat nevyžadoval námahu, i tvůrci pracovních norem pro živočišnou výrobu to zohlednili a ve zmíněných vzorových normách pro JZD Poběžovice (okr. Domažlice, Plzeňský kraj) na rok 1951 dostal družstevník za krmení a ošetřování 35 kusů mladého hovězího dobytka 1,25 pracovní jednotky, stejně velkou odměnu dostal družstevník, pokud krmil a ošetřoval 100 kusů prasat pod jednou střechou.⁶⁶³ Druhým důvodem mohla být politika výkupních cen masa, kdy cena vepřového masa při státním nákupu převyšovala cenu hovězího, stát nakupoval od zemědělců vepřové za 14,50 Kčs, hovězí pouze za 10 Kč za 1 kg.⁶⁶⁴

Využívání vepřového masa k obohacení či „ke spekulaci“ bylo záležitostí zejména v období krize kolektivizace a období velkého tlaku na zemědělce v letech 1957 a 1958. Určité zlepšení situace pro zemědělce nastalo po X. sjezdu KSČ v červnu 1954. Vedoucí představitelé KSČ položili v rámci sjezdových směrnic základy plošné podpory zemědělské výroby a následně snižovali i dodávkové povinnosti, což se netýkalo pouze JZD jako v předešlých letech, nýbrž i soukromě hospodařících zemědělců. Mezi další výhody pro rolníky patřilo zvýšené zásobování hnojivy, sadbou a osivem. Těchto výhod ale zemědělci zneužívali. Na přelomu let 1954 a 1955 docházelo k situacím, kdy soukromí zemědělci i družstevníci použili přidělenou bramborovou sadbu určenou na jarní sázení k vykrmení svých prasat. Jejich maso poté prodávali na státní nákup za vyšší ceny, tím si samozřejmě výrazně finančně přilepšili.⁶⁶⁵ Na jaře 1955 pak mnozí zemědělci neměli brambory na sadbu. Členové KV nazvali toto chování „spekulační skonzumování brambor“.

661 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 174, krajská konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, diskuse.

662 SOA Z, f. KNV P, kn. 69, s. 75 projednávání Zprávy o kontrole hospodaření JZD za III. čtvrtletí 1955.

663 NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 97–98, Celoroční výrobní plán JZD Poběžovice na rok 1951, s. 81, 83.

664 SOA Z, f. KNV P, kn. 111, s. 137, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v Pardubickém kraji.

665 SOA Z, f. KNV P, kn. 58, s. 227, zpráva přednesená na zasedání pléna KNV Pardubice, s. 13.

Např. v JZD Sedliště (okr. Litomyšl) družstevníci drželi stranou 110 kg rezervních brambor na sadbu, na jaře 1955 požadoval tyto brambory výkupní aparát jako povinnou dodávku, družstevníci odmítli brambory vydat, protože by neměli na vlastní sadbu.⁶⁶⁶

Obrázek 16 Ošetřovatelka se selaty a prasnicí. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

Právě podobná podpora nebo její zneužívání vedlo mnohé funkcionáře k obavám z ekonomického posílení malých a středních zemědělců a k neochotě vstoupit do JZD. Podporu soukromých zemědělců vnímali jako „*odklon od kolektivizace*“.⁶⁶⁷ Z údajů o neplnění povinných dodávek lze usuzovat, že soukromí zemědělci pozvolna ztráceli obavu z trestů za nedodání zemědělských produktů. Po zahájení podpory zemědělství na základě směrnic X. sjezdu krajských stranických funkcionářů poukazovali na vysoké neplnění dodávek. V roce 1955 nesplnilo 11 000 zemědělských závodů dodávku vepřového masa a 11 500 dodávku mléka, ale raději tyto produkty prodávali za vyšší ceny na státní nákup. Zemědělci měli inkasovat v rámci povinných dodávek a především státního nákupu o 15 000 000 Kčs víc, než KNV původně plánoval.⁶⁶⁸ Na krajské konferenci KSČ v březnu 1957 došlo na diskusi ohledně zvýšeného prodeje na státní nákup a nižšího plnění povinných dodávek. Někteří řečníci viděli problém v centrálních institucích, konkrétně v ministerstvu výkupu. Ministerstvo bylo odpovědné za vyhlášky k povinnostem zemědělců dodávat státu zemědělské produkty. Účastníci krajské konference vytýkali vágně vyjádřenou povinnost nejdříve plnit povinné dodávky a až po jejich splnění začít se státním nákupem. Právě špatně vymezených pravidel zemědělci dokázali využít. Delegáti konference souhlasili s názorem, že lepší by bylo neumožňovat zemědělcům „*spekulaci*“ a zakázat jim státní nákup, pokud nemají splněné povinné dodávky. V diskusi zazněl názor ilustrující počínání mnoha zemědělců:

666 Tamtéž.

667 K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 274.

668 SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 20, krajská konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, referát.

„Co je nám platné postihovat neplniče za nedodávky mléka, když jej skrmí prasatům a ty pak prodává na státní nákup za velmi výhodné ceny.“ Účastníci konference navrhovali určité úpravy, především smluvní státní nákup, tedy provést určitou regulaci.⁶⁶⁹ S kritikou obohacování zemědělců pokračovali dále. Např. v roce 1955 zemědělci splnili výrobu mléka, jeho dodání a státní nákup na 102 %. Na překročení plánu se ale zemědělci nejvíce podíleli státním nákupem. Referující předseda KNV Pardubice Richard Průša uvedl, že ve státním nákupu bylo zemědělcům na mléku vyplaceno 28 521 103 Kč. Velmi podobné to mělo být i u ostatních zemědělských produktů, a tak příjmy rolníků rychle rostly. Pokud příjmy zemědělců v roce 1955 odpovídaly indexu 100, v roce 1956 měly podle předpokladů dosáhnout indexu 105, ale ve skutečnosti skončily na 112,3. Průša navíc přidal poznámku o tom, jak zemědělci zlepšují vlastní životní úroveň a mohou si pořídit kvalitnější spotřební zboží.⁶⁷⁰

Zemědělci v rámci plnění směrnic X. sjezdu, jak již bylo řečeno, dostávali od státu mnoho příležitostí a pobídek, jak zvýšit výrobu. Jednou z těchto pobídek byl tzv. smluvní výkrm hospodářských zvířat s poměrně štedrou dotací krmiva. KNV Pardubice akci zahájil v roce 1956 a smluvně mohli zemědělci vykrmit 32 800 prasat, na každé prase obdrželi 200 kg krmiv. Prase o minimální váze 100 kg musel zemědělec podle smlouvy připravit pro výkup do 8 měsíců.⁶⁷¹ Akce měla úspěch, protože v roce 1957 zemědělci mohli opět pořídit prase na smluvní výkrm s dotovaným krmivem o váze 200 kg, tentokrát bylo připraveno 50 000 prasat. Smluvně bylo možné vykrmit i hovězí dobytek, ale zemědělci preferovali prasata. Smluvní výkrm povolil KNV pouze zemědělcům, kteří nedlužili na povinných dodávkách. Malí zemědělci mohli uzavřít ve smlouvě výkrm menší váhy, např. pouze 40 kg, a co bylo nad limit smlouvy, vykázali jako součást povinné dodávky. Ceny za výkup se pohybovaly v cenách státního nákupu – 13,50 Kčs za 1 kg.⁶⁷² Smluvní výkup měl sice efekt zvýšení výroby, ale zemědělci i při něm dostali určitý prostor prodat kusy dobytka za vyšší ceny.

Problém s vepřovým masem dosáhl svého vrcholu mezi létem 1957 a koncem roku 1958. Úředníci z ONV sice podávali v tomto období zprávy o rychle postupující kolektivizaci a zakládání JZD, ale zároveň jim neuniklo, že se nová JZD mohou dostat do vážných ekonomických potíží hned po svém založení. Mnozí zemědělci totiž zvolili taktiku, že před vstupem do JZD dodali výkupnímu aparátu větší množství hospodářských zvířat. Především prasat se zbavili rychle. Referenti z výkupního aparátu, kteří měli dodávky a státní výkup na starosti, se příliš nezabývali tím, kolik a od koho přebrali dodávané kusy, ale spíše ocenili, že se jim daří rychle plnit plány.⁶⁷³ Aktivitu zemědělců v Pardubickém kraji dokumentuje výše dodávek a státního nákupu vepřového masa od začátku roku 1957 do července téhož roku. Rozdíl v plnění mezi soukromě hospodařícími zemědělci a družstevníky byl úplně odlišný. Proti plánu družstevníci dlužili 50,6 t na povinných dodávkách a 57,4 t na státním nákupu, soukromí zemědělci naopak překročili plán po sedmi měsících o 46,1 t na povinných dodávkách, ale hlavně o 125,2 t na státním nákupu.⁶⁷⁴

669 Tamtéž, s 77–78, diskuse.

670 Tamtéž, s. 150, diskuse.

671 SOA Z, f. KNV P, kn. 68, s. 116 – zpráva krajského plnomocníka výkupu Smluvní akce výkrmu, s. 1.

672 SOA Z, f. KNV P, kn. 83, s. 112, zpráva plnomocníka ministerstva výkupu – Zpráva o smluvním výkrmu, s. 2.

673 SOA Z, f. KNV P, kn. 100, s. 119, projednávání zprávy Výkup živočišných výrobků za červenec a průběh výkupu obilovin.

674 Tamtéž, s. 149, Odbor výkupu a jeho zpráva – Zpráva o výkupu živočišných výrobků za červenec a od počátku r. 1957.

Jenom na státním nákupu vepřového masa musel stát zaplatit soukromým zemědělcům při ceně cca 14 Kčs za 1 kg masa 1 752 800 Kčs. V následujících měsících podobně zemědělci naložili i se skotem. Povinné dodávky soukromníci plnili a plán státního nákupu vysoce překonávali. Mezi členy KNV se začaly šířit obavy, proto začali s omezováním výkupu. Vykupovali hovězí jen na povinné dodávky, smluvní plnění a nepotřebný pro nové JZD.⁶⁷⁵ Vzhledem k vysokému státnímu nákupu u skotu v některých okresech bylo podezření, že zemědělci, noví družstevníci, před svodem dobytka velký počet kusů prodali záměrně. Např. v okr. Přelouč dosáhlo plnění plánu státního nákupu již v září hodnoty 182,9 %, v okr. Chrudim dokonce 203,3 %, na druhou stranu v okr. Vysoké Mýto to bylo jen 50,5 % a v okr. Lanškroun 77,2 % a ani v říjnu se tento trend příliš nezměnil. V celém kraji bylo plnění státního nákupu hovězího masa na konci října 1957 na 123 %.⁶⁷⁶ Vysoké plnění dodávek masa vzbuzovalo mnohé otázky, z nichž nejvýznamnějším byl vývoj v dalších letech. Vyprodání stavů prasat a skotu v roce 1957 mohlo způsobit budoucí nedostatek kusů a tím i masa v dalších letech.

Proto byla snaha KNV sledovat počínání rolníků vstupujících do JZD po novém roce 1958, aby do společného hospodaření nevstupovali s omezeným počtem prasat nebo pouze se selaty. Naopak se úřady snažily, aby zemědělci přišli do JZD s plánovaným počtem prasat a nerozprodali dorostlá jatečná prasata po splnění celoročních povinných dodávek na státní nákup.⁶⁷⁷

Na základě úbytku prasat, jejich nekontrolovatelného výkrmu a divokého prodeje před vstupem zemědělců do JZD začala rozsáhlá regulace výkrmu, výkupu a domácích porážek prasat. Družstevníci byli nuceni přijmout na svém záhumenku mnohem více omezení a zákazů. Omezení se týkala zvláště domácích (záhumenkových) porážek prasat. V I. čtvrtletí 1958 zemědělci v Pardubickém kraji nedodali i přes oficiální plán okolo 1 600 t vepřového masa. Vedoucí zemědělské správy KNV Pardubice Karel Císař tvrdil, že za stejné období na domácích porážkách uniklo mnohem více masa, své odhady nejspíš nadsadil až na 5 000 t, zároveň ale nastínil nutnost restrikce domácích porážek: „*Je proto třeba tvrdě postupovat při povolování 2. a 3. domácích porážek a dokonce i při prvních porážkách, aby byli zemědělci voláni do rad MNV a diskutovalo se s nimi o tom, jak se starají o zajištění společného úkolu JZD.*“⁶⁷⁸ Z jeho slov bylo patrné, že KNV požadoval větší tlak na zemědělce a omezování domácích porážek ve prospěch společného hospodaření a opět se obracel k záhumenkovým hospodářstvím.

Krajští funkcionáři KSČ se v průběhu krize ostře ohrazovali proti chování zemědělců, kteří prodali značnou část svých hospodářských zvířat, např. prohlašovali: „*Snahou při zakládání družstev je – předat dobytka co nejméně.*“⁶⁷⁹ Nebo soukromí zemědělci odvedli do JZD nekvalitní kusy.⁶⁸⁰ Tuto situaci vyjádřili také slovy: „*Sami zemědělci se dosud tomu bránili, aby majetek, který byl vnesen do družstva, se stal majetkem kolektivním.*“⁶⁸¹ Tušili totiž, co bude následovat, pokud zemědělec jako nový družstevník neuloží žádný svůj majetek (v tomto případě hlavně tzv. živý inventář) do JZD. Mnohá JZD, která začínala bez potřebného množství zvířat, krmiv a osiv, vykazovala od samého počátku špatné hospodaření a do značné míry tak přispěla k další krizi v průběhu kolektivizace.⁶⁸²

675 SOA Z, f. KNV P, kn. 102, s. 39, zpráva Odboru výkupu Zpráva o výkupu živočišných výrobků za měsíc srpen 1957, s. 2.

676 SOA Z, f. KNV P, kn. 105, s. 79, zpráva Rozbor dopisu ÚV KSČ, s. 5 a 6.

677 Tamtéž, s. 80, s. 79, zpráva Rozbor dopisu ÚV KSČ, s. 7.

678 SOA Z, f. KNV P, kn. 108, s. 9, projednávání zprávy Průběh zimní kampaně.

679 SOA Z, f. KNV P, kn. 102, s. 6, projednávání zprávy O výkupu živočišných výrobků za měsíc srpen.

680 Tamtéž, s. 8.

681 SOA Z, f. KNV P, kn. 107, s. 35, projednávání zprávy Průběh zimní kampaně.

682 Více viz kapitola 3.3. (Ne)judržitelný rozvoj...

Situaci s prodejem prasat či jejich vykrmováním, zjednodušeně řečeno s likvidací zásob, které by mohlo převzít v budoucnu JZD, lze přirovnat k obdobné situaci v Sovětském svazu před kolektivizací i v jejím průběhu. L. Violová popsala v knize *Peasant Rebels Under Stalin* dění na sovětském venkově a chování mnoha zemědělců v souvislosti se vstupem do kolchozů a jejich zakládáním. Zemědělci na konci dvacátých a na začátku třicátých let v době kolektivizace a rekvizic obilí reagovali vybíjením dobytka (Violová zmiňuje hlavně koně) a obžerstvím, tj. zkonsumováním veškerého masa, aby nemuseli zemědělské produkty přenechat státu reprezentovaným kolchozem. V některých případech sovětsí zemědělci nechali svůj dobytek vyhladovět a za vzniklou škodu požadovali vyplacení pojistného.⁶⁸³ Violová tyto činy klasifikovala jako určitý druh rezistence vůči kolektivizaci a státu, v tomto případě lze hovořit o ekonomické rezistenci. Zemědělci v Pardubickém kraji těsně před vstupem do JZD volili podobnou taktiku, odevzdali svá prasata i hovězí dobytek na státní nákup, čímž bohatli, ale působili problémy svému JZD do budoucna. Lze tedy usuzovat, že se družstevní budoucností příliš nezabývali. Pro některé nejspíš byly důležitější momentální zisky, pro jiné znamenalo JZD nový život v nepřátelském prostředí, kterému chtěli odevzdat minimum ze svého majetku. V celém kraji tito zemědělci pak napomohli ke špatné ekonomické situaci JZD na konci padesátých let.

Problém vepřového masa a jeho výhodného prodeje nezasáhl pouze soukromé zemědělce, ale i některá JZD. Od poloviny padesátých let začala pomalu upřednostňovat v živočišné výrobě vepřové maso na úkor hovězího.⁶⁸⁴ Proto z hlediska JZD docházelo k určité racionalizaci výroby, kterou kritizovali členové rady KNV. Jeden z nich, Alexander Dědovský, v listopadu 1955 upozorňoval na tento problém následujícími slovy: „*Je to vidět ze zástavu dobytka, ze kterého by mělo družstvo stálý denní příjem na mléku a předpoklad dobrého hospodaření, ale družstva o to nedbají. Jestliže má družstvo nízkou pracovní jednotku, vrhne se na chov prasat a dodává na volný trh.*“⁶⁸⁵

Některá JZD měla vyšší stavy prasat, což by odporovalo CVP, některá JZD se dokonce na produkci vepřového přímo orientovala. Tímto způsobem se chovala i JZD, která měla předpoklad pro chov skotu, protože využívala velké výměry pastvin. Takovým příkladem bylo JZD Rybník, kde se družstevníci orientovali na výrobu a chov prasat za účelem zvýšení pracovní jednotky. Vzhledem k malým plochám orné půdy nemohli vyprodukovat příliš krmiv pro prasata, což by bylo žádoucí při vysokém přírůstku. Pastviny byly při nízkém počtu skotu nevyužité. „*Je si třeba uvědomit, že pěstování prasat na úkor skotu je politicky i hospodářsky škodlivé.*“ Podle KV to bylo „*neprozíravé hospodářství*“, které sice mělo pro JZD efekt v daném roce, ale v dalších letech mohlo způsobit hospodářské potíže (členové KV zdůraznili škody národnímu hospodářství). Výhoda podle nich spočívala i ve skotem vyprodukovaném hnojivu, které bylo základem „*pro výrobu organických hnojiv*“.⁶⁸⁶ Motivem mnoha družstevníků bylo však stejně jako u zemědělců rychle utržit a inkasovat peněžní prostředky na zvýšení pracovní jednotky.

683 L. VIOLA, *Peasant Rebels...*, s. 69–79.

684 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 78, krajská konference KSČ ve dnech 15.–17. března 1957, diskuse.

685 SOA Z, f. KNV P, kn. 70, s. 133, projednávání Plnění plánu zemědělské výroby.

686 SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/126, s. 21 – zápis ze schůze pléna z 10. a 11. září 1955.

Tato kapitola zachytila zemědělce, soukromé i družstevní, v situacích, kdy vzdorovali režimu, kolektivizaci, nespravedlnosti nebo snižování životní úrovně. Jejich taktiky se nelišily od zemědělců v jiných zemích, např. v Sovětském svazu psali také často stížnosti nebo způsobili režimu škodu v podobě likvidace hospodářských zvířat před vstupem do JZD. Využití záhumenku k vlastnímu hospodaření nebylo ničím výjimečným, což potvrzují i zprávy z doby kolektivizace v Maďarsku. Účelem kapitoly o vzdorování nebylo poukázat na zjevný odpor proti režimu v podobě násilných činů, či doslova sabotáží v podobě ničení majetku, ale spíše na taktiky, s jejichž pomocí spontánně reagovali na nastalou situaci a snažili se udržet si určitou životní úroveň, či ji dokonce zvýšit. Výjimkou jsou v tomto případě stížnosti, které zemědělci psali s cílem poukázat na nespravedlnost nebo odvrátit a oddálit svůj vstup do JZD. Zvláštním případem je produkce vepřového masa a jeho prodej, na jednu stranu rychlým prodejem zemědělci zvyšovali své zisky, na druhou stranu nepochybně věděli, že pokud do JZD nevloží potřebné kusy, může to vést k poklesu výroby a nízké pracovní jednotce. Motiv lze hledat i jinde, např. v pohledu zemědělců na soukromé vlastnictví. Zemědělci prodejem mohli také vyjádřit nesouhlas s tím, aby jejich hospodářská zvířata byla povinným vkladem do JZD a nakonec součástí společného vlastnictví. Určitou specifičností družstevníků v rámci ochrany životní úrovně je odmítání přijmout ostatní zemědělce mezi sebe, tedy izolování od ostatních. Z pohledu komunistického režimu šlo o raritní záležitost, kdy družstevníci jako nositelé myšlenky společného hospodaření vytvořili vlastní „soukromý“ zemědělský podnik s poměrně vysokou mírou prosperity, ale omezenou možností vstupu. Odporovali tím původnímu záměru JZD, nepřijímali nikoho dalšího mezi sebe kvůli vlastním zájmům. Zároveň požívali výhod, jaké jim režim umožňoval v podobě přístupu na trh a sníženého množství dodávkových povinností pro JZD. Izolování družstevníci dokázali plně využít pobídek ke zlepšení životní úrovně.

Závěr

Padesátá léta dvacátého století byla jedním z nejsložitějších období českého a československého venkova. Kolektivizace znamenala dobu hlubokých změn. Komunistická strana za pomoci agitačních a násilných metod zlikvidovala dosavadní způsob individuálního zemědělského hospodaření a zahájila přestavbu venkova na kolektivní hospodaření v duchu sovětského vzoru. Tento přechod ovšem provázely nejrůznější formy perzekucí, které postihly velké množství zemědělců. Nejvíce zasáhly zemědělce s velkou výměrou půdy, tzv. kulaky. Pokud se někteří zemědělci shodou okolností nestali obětí rozsáhlých perzekucí, mohli prožít špatnou ekonomickou a sociální situaci. Jediným možným únikem před perzekucemi byl odchod do měst či vstup do JZD, ale ani v družstvu až na výjimky neunikli bídným podmínkám.

Na otázku, zda byla kolektivizace úspěšná, nelze jednoznačně odpovědět. Z hlediska komunistického vedení ano, protože dosáhli založení JZD ve všech obcích. Stranou zůstali již jen drobní držitelé půdy, kteří tvořili nepodstatnou část pro dokončení kolektivizace, a mimo zůstali i někteří zemědělci „rebelové“ s většími výměrami půdy. Pro stranické vedení bylo hlavní metou vyhlášení socialismu, což se – aspoň formálně – povedlo změnou ústavy v roce 1960. Přispělo k tomu mimo jiné i dokončení kolektivizace, které vrcholní funkcionáři strany považovali za svůj úspěch.

Zemědělství se ale nacházelo na přelomu padesátých a šedesátých let v žalostném stavu. V rámci Pardubického kraje lze vyjmenovat velké množství problémů zapříčiněných působením komunistické strany na venkově: např. vysoký průměrný věk družstevníků a celkově pracovníků v zemědělství, neochota mladých v zemědělství pracovat, nízké výdělky, jejichž hodnota na konci kolektivizace spíše dále klesala, nedokončená infrastruktura JZD z hlediska výstavby potřebných budov, nízká a zastaralá mechanizace, ale také nechuť mnohých družstevníků pracovat atd. To vše byly problémy, které ovlivňovaly podobu venkova. Další změny ve společnosti byly velmi hluboké, dosavadní uspořádání zaniklo. Nešlo pouze o cílenou likvidaci kulaků, ale také o přerod soukromého zemědělce, sedláka a rolníka, v družstevníka. Družstevník měl být podobný průmyslovému dělníkovi, čemuž odpovídalo i zařazení do výrobních skupin, v případě JZD do rostlinné nebo živočišné výroby. Z všestranného zemědělce pracujícího tradičními výrobními postupy se měl stát pracovník seznámený s „moderní“ velkovýrobou, který se ve svém oboru dále vzdělává a specializuje.⁶⁸⁷

V průběhu padesátých let je možné mluvit i o proměnách ve vztahu město–venkov. Ve sledovaném období se jednalo především o změnu distribuce pracovních sil z venkova do měst. Zemědělci na počátku kolektivizace posilovali na základě rozsáhlé industrializace řady dělníků. Především v kapitole *Pracovní síly* bylo poukázáno na časté nesnáze politiky komunistického režimu v průběhu padesátých let, kdy mnoho lidí z venkova zažilo v rámci svého pracovního života více nedobrovolných změn. Zemědělci mohli nuceně odejít do průmyslu na začátku padesátých let, aby se záhy v rámci plnění směrnic X. sjezdu KSČ museli vrátit do zemědělství. V následujících letech po sjezdu a v poslední fázi kolektivizace také kovozezemědělci a dělníci z venkova zakoušeli nátlak v podobě výhrůžek k návratu do zemědělství a vstupu do JZD.

687 N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 132.

Ve směru z měst na venkov, nebo z průmyslu do zemědělství, mělo probíhat hlavně předávání informací a zkušeností o organizaci a řízení hospodaření v JZD, dělníci rovněž působili jako instruktoři pro JZD nebo agitátoři při zakládání družstev. Jejich úkolem bylo hovořit se zemědělci a přesvědčovat je ke vstupu. Jako pomoc při organizaci či pracích na poli v ideálním případě pomáhaly JZD tzv. patronátní závody. Dělníci, popř. i úředníci měli na venkov dojíždět často a dohlížet na postup kolektivizace na venkově, zemědělci je ale nezřídka odmítali či ignorovali. Nejspíše na ně mnohdy působilo nepatřičně, když jim dělník radil o zemědělství a organizaci výroby. Z podniků přicházely i nechvalně známé milice, aby vymáhaly povinné dodávky. Město zásobovalo venkov také brigádami dělníků a úředníků na pomoc ve špičkových pracích.

Ve vztahu město–venkov či průmysl–zemědělství lze vnímat oboustranné napětí. Vysílání průmyslových dělníků z města na venkov s cílem přesvědčovat zemědělce o výhodách společné práce mělo svůj vzor v zakládání kolchozů v Sovětském svazu. V sovětském vidění světa byl totiž venkov zaostalý, bez správného chápání světa a plný pover, avšak snaha komunistického vedení aplikovat stejné metody v Československu se setkala s velkým odporem.

Na druhé straně byl venkov zejména zásobárnou pracovních sil a také zemědělské produkce. O napětí mezi členy komunistické strany a zemědělci v rámci zásobování obyvatelstva potravinami lze hovořit zvláště v prosinci 1951, kdy komunistické vedení po omezení vázaného trhu s potravinami potrestalo zemědělce tím, že je odkázalo na nákup na volném trhu za vyšší částky, a argumentovalo přitom tím, že za nedostatečné zásobení trhu mohou především sami zemědělci. Potrestalo hlavně zemědělce s výměrou mezi 0,5 a 2 ha a paradoxně proti sobě popudilo silnou vrstvu kovozezemědělců, kteří patřili současně mezi zemědělce i dělníky. Kovozezemědělci museli kvůli těmto opatřením opustit JZD. Jejich situace se zlepšila od velké krize kolektivizace díky politice nižších dodávek a vyšších výkupních cen zemědělských produktů. V druhé polovině padesátých let patřili k nejbohatším obyvatelům venkova, což ovšem bylo nepřijatelné pro mnohé členy strany, kteří stále prosazovali myšlenku, že pouze chudý zemědělec vstoupí do JZD.

Vztah mezi městem a venkovem určovala v padesátých letech kolektivizace a tlak KSČ na její rychlé uskutečnění. Tomu odpovídá i přítomnost dělníků a úředníků z měst na venkově. Na počátku padesátých let přijížděli jako instruktoři, agitátoři nebo vymahači povinných dodávek. V době velké krize hlavně pomáhali v brigádách. Od roku 1955 jejich aktivita opět rostla, důkazem může být i vyslání 2 000 „nejzkušenějších“ funkcionářů ze závodů do zemědělství a účast při agitacích během překotného zakládání JZD v letech 1957 a 1958.

Pokud se vrátíme ke kovozezemědělcům, můžeme konstatovat, že právě oni mohou být příkladem společenské skupiny venkova, která zažila do určité míry příznivý dopad kolektivizace. Kovozezemědělci ekonomicky posilovali od roku 1954 v souvislosti s uvolněním poměrů a snížením dodávkových povinností. Více příjmů do domácností způsobilo rovněž vzestup jejich životní úrovně. V mnohých případech kovozezemědělci upřednostňovali zemědělské práce na úkor svého stálého zaměstnání a v souvislosti s vyššími příjmy se stali terčem kritiky. Dalším jejich problémem bylo, že na základě ekonomického posílení odmítali vstoupit do JZD, kde je čekal výrazný pokles životních příjmů. Pro členy strany byl jediným přijatelným družstevníkem zchudlý zemědělec, protože tušili, že relativně bohatí společné hospodaření odmítají.

Obrázek 17 Pásový traktor před Knířovem (okr. Vysoké Mýto) krátce po roce 1960. Zdroj: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě

Důležitým úkolem předkládané monografie bylo ptát se po krizích kolektivizace. Z pohledu výzkumu vykristalizovaly hned tři krize kolektivizace s podobnými příčinami a vyústěním. Velká krize kolektivizace úzce souvisí s krizí komunistického režimu ve východním bloku, v Československu i Pardubickém kraji se při ní rozpadla mnohá JZD a odešel značný počet zemědělců. Další dvě krize mají podobné rysy, obě měly ekonomický základ a byly důsledkem zrychlené kolektivizace. Došlo při nich k poklesu zemědělské výroby a příjmů pro družstevníky, z čehož plynula jejich neochota pracovat společně (u funkcionářů národních a stranických výborů se vžilo spojení „špatná pracovní morálka družstevníků“). V obou případech muselo dojít k dovozu obilí ze zahraničí, při první krizi na přelomu let 1951 a 1952 došlo navíc ke zmíněným zásobovacím opatřením. Srovnáme-li krize let 1951–1952 a 1957–1958, vždy nastaly problémy s poklesem výroby vlivem rozsáhlého zakládání JZD a tlaku na zemědělce, aby podepsali přihlášku. V historiografii často panuje názor, že při překotné kolektivizaci v druhé polovině padesátých let došlo k poklidnému vstupu zemědělců do družstev, otěže JZD převzali zkušenější střední zemědělci, ta ekonomicky stoupala a prosperovala. Ovšem tyto teze nekorespondují s výzkumem kolektivizace v Pardubickém kraji. Komunističtí funkcionáři v roce 1957 oprášili své techniky z doby stalinismu mezi lety 1948–1953, využívali ale jiné formy perzekuce, sice nenásilné, ale velmi rafinované. Vyhrožovali propuštěním ze zaměstnání nebo vyhozením dítěte ze školy, obnovili i další praktiky, jako např. zvýšení dodávkových povinností nebo kontroly osevu atp. Pochybovat lze i o lepší kondici družstev po vstupu středních zemědělců. Z výzkumu vyplývá, že naopak pracovní jednotka, až na výjimky, klesla a JZD ekonomicky strádala, což lze vysvětlit uvedenými příčinami o neochotě společně pracovat apod.

Závěr padesátých let nebyl ideální ani pro kulaky, a přestože režim po Akci „K“ a pronásledování v první fázi do roku 1953 polevil, KSČ i po roce 1957 pokračovala v dokončení likvidace „třídního nepřítele“. Kulaci v té době ale na venkově již patřili ke slabším vrstvám, o čemž svědčí přibývání tzv. úpadkových statků a jejich předávání státu

či nově vzniklým JZD. Pokud neodevzdali celý majetek, mohlo dojít k povinnému vkladu kulaka do JZD o velikosti více než 50 % majetku. Sledování byli poté i uvnitř JZD. Ti, kteří zůstali mimo JZD, patřili mezi přestárlé a nemocné a jejich osud byl prakticky zpečetěn.

Zemědělci v průběhu kolektivizace ovšem nebyli pouze pasivní, dokázali režimu vzdorovat, v průběhu celé práce jsme vyjmenovali množství taktik vzdoru, nejen ty v poslední kapitole. Soukromí i družstevní zemědělci našli v průběhu krutých kolektivizačních let mnoho strategií, jak udržet svou pozici. Mezi jmenované strategie, tj. odmítání zemědělců pracovat, prodej hospodářských zvířat, izolace či další, lze zařadit i chování zemědělců na agitačních schůzích, kde odmítali účast, dělali hluk nebo schůzi nejrůzněji přerušovali, v rámci pracovní jednotek využili někteří benevolenci režimu a snažili se o příznivé nastavení norem, aby vydělali co největší množství peněz. Obdobné chování se objevilo i u mnohých předsedů JZD. Ti zneužívali svého postavení k nejrůznějším způsobům zlepšení své materiální a finanční situace. Pro zemědělce znamenaly podobné příležitosti šanci, jak přežít kolektivizaci či život v JZD.

Průběh kolektivizace nebyl plynulý, spíše naopak, bylo v něm několik zlomů. Často bývá za nejpodstatnější bod v průběhu kolektivizace považováno červnové zasedání ÚV KSČ v roce 1955, na němž první tajemník Antonín Novotný při sporu s prezidentem Antonínem Zápotockým prosadil zrychlení tempa kolektivizace. Nelze to nijak zpochybňovat, na tomto zasedání došlo opravdu k zahájení obratu v kolektivizaci. Na konci třetí kapitoly jsme zmínili, že cílem není vytvářet novou periodizaci, ale přesto lze zmínit důležitá období v průběhu kolektivizace, která byla doposud opomíjena. Tím prvním je prosinec 1951, kdy došlo k zásobovacím opatřením, která zasáhla spíše vrstvy zemědělců s nižšími výměrami. Vedení strany, vědomé si možných problémů na venkově, spustilo vysvětlovací kampaň a obvinilo zemědělce, že si za opatření mohou sami. Právě odebrání lístků na potraviny, mýdla a cukru způsobilo ztrátu důvěry mnohých malých zemědělců, resp. kovozezemělců, v postup režimu na venkově, mnozí odešli z JZD kvůli statusu samozásobitele. Zásobovací opatření lze považovat za ránu pro kovozezemělce a mnohé zemědělce komunisty. Tyto události znamenaly jejich odklon od režimu a cíle kolektivizace, který byl umocněn při postupném zvýhodnění malých zemědělců v rámci plnění povinných dodávek kolem poloviny padesátých let.

Druhým zásadním momentem, zde již zmíněným, je léto 1957, období překotné kolektivizace a velkého tlaku na zemědělce. Po jejich hromadném podepisování přihlášek a vstupu do JZD došlo k podobným projevům jako v roce 1951 – pokles výroby, nutný dovoz zemědělských produktů ze zahraničí apod. Ukázalo se, že rychlá transformace zemědělské výroby může být velmi riskantní a výsledky mohou vyústit v nebyvalé potíže. Příčiny nemusely být ovšem jen na straně rychlých změn, ale také ve vzdorování zemědělců v podobě bojkotu výroby, ať už formou rozprodání zásob před vstupem nebo odmítáním pracovat přímo v JZD.

Důležitá je také otázka, nakolik se lišil průběh kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji v rámci jednotlivých okresů. Lze sledovat několik odlišných tendencí, které vycházejí z okresních specifik, zejména z geografické polohy. V průběhu padesátých let postupovali zástupci státní správy a stranického aparátu v jednotlivých okresech odlišným způsobem. Např. klasický průběh zakládání JZD proběhl v okresech v centru kraje při řece Labe, hlavně v okresech Pardubice, Přelouč a částečně i Chrudim. Tyto okresy prošly všemi vlnami zakládání JZD s vrcholy v roce 1952 a 1957 a velkou krizí v letech 1953–1955, přičemž je výjimečný okr. Chrudim s tvrdým tažením proti kulakům a vysokým počtem vystěhovaných z okresu v rámci Akce „K“.

Zemědělci z jižní části kraje zažili zcela odlišnou podobu kolektivizace, konkrétně v podhorské oblasti okresů Hlinsko, Chotěboř a Polička. Ani v jednom okrese nebyl vývoj stejný. Nejvíce specifika ve združstevňování se projevilo v okr. Hlinsko. Zde stejně jako v okr. Polička proběhla velmi rychlá vlna kolektivizace na přelomu let 1952 a 1953. Okresní funkcionáři z Hlinska dokonce v tomto období hlásili založení JZD ve všech obcích. JZD však nebyla stabilní, zemědělci je založili pod enormním tlakem a při první příležitosti většina zemědělců z družstevních okovů doslova utekla. V roce 1957 při zahájení rozhodujícího nástupu byl v okr. Hlinsko na rozdíl od okr. Polička relativní klid. Až s půlročním zpožděním přistoupili okresní funkcionáři opět k tvrdému postupu. Okr. Chotěboř byl naprosto rozdílný. Do roku 1953 zde vzniklo poměrně málo JZD, ta ale krizi přežila. Rozhodující nástup tady probíhal rovněž od roku 1957.

Na dobu padesátých let v Československu i Pardubickém kraji lze nahlížet z mnoha úhlů pohledů, studium venkova nabízí také velké množství interpretací. Předložený text se zabýval především pracovními silami, problémem vztahů město–venkov či průmysl–zemědělství, problémy struktury JZD. Dále zohlednil krize kolektivizace, vývoj společenských skupin i jednotlivců nebo jejich vzdor proti režimu a združstevňování. Členové strany na všech úrovních v průběhu padesátých let převzali mnoho ze sovětského vzoru, platí to i v případě, který S. Fitzpatricková pojmenovala jako stavění Potěmkinových vesnic: *„Jestliže typická ruská vesnice ve třicátých letech byla hladovějící, ponurá, vylidněná a demoralizovaná, tak tu byla ještě jedna vesnice, šťastná, prosperující, plná lidí a hudby z akordeonu a balalajky, která existovala pouze ve fiktivních představách. Proto je nazývám Potěmkinovými vesnicemi...“*⁶⁸⁸ Podobně se vyjadřuje Boris Pasternak prostřednictvím postavy románu *Doktor Živago* Nikolaje Dudorova: *„Myslím, že kolektivizace byla nesprávné opatření, které nevyšlo, ale přiznat se k omylu, to bylo vyloučené. Aby se zakryl neúspěch, bylo třeba všemi zastrašovacími prostředky odnaučit lidi soudnosti a myšlení, donutit je, aby viděli to, co neexistovalo, a dokazovat opak toho, co bylo každému zřejmé.“*⁶⁸⁹ Komunisté byli mistry ve stavění „Potěmkinových vesnic“ a vytváření falešných fasád, aby zakryli skutečný stav věcí.

Kolektivizaci zemědělství lze také chápat jako jeden velký projekt, který pro KSČ znamenal pacifikaci silného oponenta. Socialismus by bez založení JZD nebyl možný, protože zemědělci vstoupili nejen do družstva, ale také do „tábora“ socialistických výrobních vztahů a dle doktríny marxismu-leninismu tím přišli o soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Tento krok byl z hlediska KSČ významný, jelikož bohatnoucí sedlák by mohl znamenat reálné nebezpečí. Majetní zemědělci mohli na venkově utvořit elitu, která by znamenala početnou a vlivnou opozici, jejíž přítomnost mohla narušit cestu k socialismu.

688 S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasant...*, s. 262. Autorův překlad z anglického jazyka.

689 Boris PASTERNAK, *Doktor Živago*, Praha 1990, s. 538.

Prameny a literatura

Prameny

Národní archiv v Praze

Fond Ministerstvo pracovních sil

Fond Ministerstvo zemědělství – schůze kolegia ministrů zemědělství 1949–1962

Fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – zasedání 1945–1989

Fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení zemědělství a porady vedení pro otázky zemědělství

Státní oblastní archiv Zámorsk

Fond KSČ – Krajský výbor Pardubice

Fond Krajský národní výbor Pardubice 1949–1960

Edice pramenů

Jiřina JUNĚCOVÁ – Jana PŠENIČKOVÁ (eds.), *Zemědělské družstevnictví: Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1948–1949*, Praha 1995.

Karel KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov. Dokumenty*. Praha 2012.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1950*. Praha 1998.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1951*. Praha 1999.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1952*. Praha 2000.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1953*. Praha 2002.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1954*. Praha 2003.

Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ, Praha 1958.

Tisk a periodika

Beseda venkovské rodiny

Národní výbory – časopis lidově demokratické správy

Nová mysl: teoretický a politický časopis ÚV KSČ

Pracovní síly

Rudé právo

Za socialistické zemědělství

Zář: list KSČ pardubického kraje

Zemědělské noviny

Literatura

Alois ANDRLE – Vladimír SRB, *Industrializace a deagrarizace Československa 1950–1991 podle okresů*, Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje 1, 1999, s. 6–23.

Michal BARNOVSKÝ, *Prestávka mezi první a druhou etapou kolektivizácie*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 235–242.

Anna BEINHAUEROVÁ – Karel SOMMER, *K problematice pracovních sil a jejich zdrojů ve vybraných průmyslových odvětvích Českých zemí v letech 1949–1960*, Slezský sborník 89, 1991, s. 17–31.

Michal BIHARY, *Násilná kolektivizace na Chrudimsku* (diplomová práce), Západočeská univerzita v Plzni 2013.

Inocenc Arnošt BLÁHA, *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*, Praha 1937.

Petr BLAŽEK – Michal KUBÁLEK, *Akce „Kulak“. Přijetí, uplatňování a zrušení směrnice tří ministrů*, in: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*, Praha 2010, s. 61–150.

Jana BLAŽKOVÁ, *Venkov v programech politických stran v roce 1946*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 88–90.

Jan BOŠTÍK – Jana VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice: zápisky mladočovského rolníka Jana Boštíka o životě v letech 1945–1959*, Praha 2008.

Pavel BOŠTÍK – Jarmila KLUSOŇOVÁ, *Dolní Újezd v letech 1948–1989*, in: Josef Klouda (ed.), *Dolní Újezd 1167–2017*. Dolní Újezd 2017, s. 183–193.

Pavel BOŠTÍK, *Kolektivizace venkova v okrese Litomyšl v letech 1948–1960* (diplomová práce), Univerzita Hradec Králové 2012.

Pavel BOŠTÍK, *Problémy spojené s osídlováním a průběhem kolektivizace v pohraničních obcích Čistá, Janov a Karle*, in: Pavel Horák, Tomáš Hradecký (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII.*, Hradec Králové 2013, s. 355–369.

Pavel BOŠTÍK, *Velká krize kolektivizace v Pardubickém kraji*, *Theatrum historiae*, s. 325–349.

Pavel BOŠTÍK, *Vývoj JZD Dolní Újezd u Litomyše 1950–1958 – ekonomické, kulturní a společenské okolnosti*, in: Tomáš Hradecký, Pavel Horák, Pavel Boštík (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století IX.*, Hradec Králové 2014, s. 81–88.

Jana BUREŠOVÁ, *Kolektivizace zemědělství v české historiografii*, *Východočeské listy historické* 32, 2014, s. 97–107.

Jana BUREŠOVÁ, *Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 23–31.

Jana BUREŠOVÁ, *Združstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 223–228.

Jiří CIHLÁŘ, *Vesnice severovýchodních Čech v období kolektivizace 1948–1960*, Praha 2016.

Robert CONQUEST, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*, Londýn 2002.

Květa ČIHÁKOVÁ, *Postavení kovozemědělců v sociální struktuře kapitalistické a socialistické společnosti*, Praha 1968.

Jan DOLEŽAL – Josef KMONÍČEK – Jiří PEKÁREK, *Když mizely meze. Kapitoly z kolektivizace východočeského zemědělství*, Hradec Králové 1987.

Sheila FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus. Obyčejný život v neobyčejné době: Sovětské Rusko ve 30. letech*, Praha 2018.

Sheila FITZPATRICK – Lynne VIOLA (eds.), *A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, New York 1990.

Sheila FITZPATRICK, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, Oxford, New York 1994.

Michael GEYER – Sheila FITZPATRICKOVÁ, *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha 2012.

Jiří HÁJÍČEK, *Selský baroko*, Brno 2005.

Otakar HAVLIČ – František KRUMPHOLC, *Vzorové stanovy JZD. Základní zákon hospodaření a života družstev*, Praha 1957.

Zdeněk HRABA, *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945–2004. Právně normativní pohled*. Praha 2013.

Tomáš HRADECKÝ, *Hodnocení činnosti krajského tajemníka KSČ Mikuláše Landy pohledem regionálních politických složek z doby před procesem*, in: Pavel Horák, Tomáš Hradecký (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII.*, s. 343–352.

Miloš CHARUBSKÝ – Josef KMONÍČEK – Jaromír NEPRAŠ, *Naše družstvo*, Dolní Újezd 1989.

Pavel JANOUŠEK a kol., *Dějiny české literatury 1945–1989*. IV. díl 1969–1989, Praha 2008.

Hanna JEDRUSZCZAK, *The Employment in Poland in 1930–1960. Dynamics and Structure*, Acta Poloniae Historica 18, 1968, 262–263.

Karel JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008.

Karel JECH, *Protokolární seznam „rodinných celků odsouzených vesnických boháčů“ určených k vystěhování v akci „K“ („Kulaci“) v letech 1951–1953*, in: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*, Praha 2010, s. 315–498.

Karel JECH, *Soumrak selského stavu 1945–1960*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny 35, 2001.

Marie JÍLKOVÁ, *Průběh a metody násilné kolektivizace na Poličsku* (diplomová práce), Univerzita Pardubice, 2015.

Marie JÍLKOVÁ, *Průběh kolektivizace venkova na Poličsku z pohledu tří postižených rodin*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 384–391.

Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015.

Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007.

Eva KANTŮRKOVÁ, *Smuteční slavnost*, Praha 1967.

Karel KAPLAN, *K politickým procesům v Československu 1948–1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 15, 1994.

Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005.

Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*, Brno 2008.

Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov*, Praha 2012.

Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2017.

Jaromír KARPÍŠEK, *Vývoj půdní rozlohy zemědělských závodů na Jihlavsku v období kolektivizace 1949–1959*, *Východočeské listy historické* 35, 2016, s. 51–79.

Gail KLIGMAN – Katherine VERDERY, *Peasant under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*, Princeton 2011.

Hubertus KNAUBE, *Německá demokratická republika – 17. červen 1953*, *Securitas Imperii* 24, 2014.

Stephen KOTKIN, *Magnetic Mountain. Stalinism as Civilization*, Berkeley 1995.

Kolektiv autorů, *Statistický lexikon obcí republiky československé 1955. Podle správního rozdělení 1. ledna 1955, sčítání lidu a sčítání domů a bytů 1. března 1950*, Praha 1955.

Kolektiv autorů, *Šest let budování Pardubického kraje. 1949–1954*, Pardubice 1955.

Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech. Ekonomický rozvoj. Výsledky sčítání lidu domů a bytů. Perspektiva vývoje do roku 1980*, Praha 1964.

Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2019.

Petr KUBÁT, *Historie obce Jitkova*, Jitkov 2005.

Martin KUČERA, *Drama dirigenta: Jaroslav Krombholc v osidlech doby*, Praha 2018.

Milan KUČERA, *Populace České republiky 1918–1991*, *Acta Demographica* 12, 1994.

Milada KYSILKOVÁ, *Čtyřicet let socialistické výstavby obce Dolní Újezd na Svitavsku*, Dolní Újezd 1984.

Marián LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni KSČ v době pozdního stalinismu* (diplomová práce), Univerzita Karlova, Praha 2014.

Jaroslav MACH, *Krutá léta perzekuce*, in: Milan Skřivánek (ed.), *Horní újezd u Litomyšle*, Horní Újezd u Litomyšle 2010, s. 100–102.

- N. NAZARCEV – P. MOROZOV, *Zlepšení organizace práce a odměn za práci v kolchozech*, Praha 1951.
- Josef NĚMEČEK, *Akce StB Pardubice „Požár“ v Dolním Újezdě. Obvinění manžela ze žhářství Marie Kabrhelové odvolala*, Chrudim 2016.
- Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Chrudimsku a Hlinceku po roce 1948*, Chrudim 2009.
- Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku po roce 1948*, Chrudim 2015.
- Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Pardubicku po roce 1948*, Chrudim 2015.
- Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Poličsku po roce 1948*, Chrudim 2015.
- Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Vysokomyštsku po roce 1948*, Chrudim 2015.
- Drahomíra NOVÁKOVÁ – Pavel NOVÁK, *Předsedové jednotných zemědělských družstev na Kutnohorsku – pokus o kolektivní biografii*, *Prameny a studie* 48, 2008, s. 65.
- Pavel NOVÁK, *Cesta k JZD*, *Prameny a studie* 48, 2013, s. 76–91.
- Pavel NOVÁK, *Předseda jednotného zemědělského družstva. Příběh Petra Lexy*, in: Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malík a Denisa Nečasová (edd.), *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století*, s. 152–173.
- Lucie NOVOTNÁ, *Metody perzekuce selského stavu na Poličsku v letech 1949–1960*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 267–272.
- Jan NOVOTNÝ, *Kolektivizace venkova v okrese Hlinsko v letech 1948–1960*, Univerzita Hradec Králové (diplomová práce).
- Doubravka OLŠÁKOVÁ – Jiří JANÁČ, *Kult jednoty. Stalinský plán přetvoření přírody v Československu*, Praha 2018.
- Aleš PALÁN, *Ratajský les*, Příbram 2016.
- Jiří PERNES, *Brno 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě*, Praha 1997.
- Jiří PERNES, *Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948–1960*, *Forum Historiae* 1, 2016, s. 5–34.
- Jiří PERNES, *Politické a sociální předpoklady kolektivizace zemědělství v Československu*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 77–87.
- Jiří PERNES, *Proměny myšlenky kolektivizace zemědělství v politice KSČ po únoru 1948*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, s. 33–45.
- Jiří PERNES, *Snahy o překonání politicko-hospodářské krize v Československu v roce 1953*, Praha 2000.
- Jiří PERNES, *Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, in: Vladimír Březina, Jiří Pernes (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009, s. 9–52.
- Jiří PERNES, *Zprávy z Prahy 1953*, Praha 2016.
- Aleš PETRÁK, *Přídělový systém v Československu v letech 1948–1953* (bakalářská práce), *Vysoká škola ekonomická v Praze*, 2012.

- Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011.
- Josef PETRÁŇ, *Dvacáté století v Ouběnicích. Soumrak tradičního venkova*, Praha 2009.
- Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl – období 1945–1992*, Brno 2009.
- Martin C. PUTNA, *Česká katolická literatura 1945–1989*, Praha 2017.
- Jakub RÁKOSNÍK, *Sověťzace sociálního státu: lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010.
- Jakub RÁKOSNÍK – Igor TOMEŠ a kol., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012.
- Šárka ROKOSKÁ, *Administrativní opatření – jedna z forem perzekuce sedláků komunistickým režimem*, *Securitas Imperii* 10, 2003, s. 147–194.
- Jaroslav ROKOSKÝ, *Mezi hrdostí a zoufalstvím. Odpor proti násilné kolektivizaci*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 180–197.
- Milan ROMPOTL, *Kněz Josef Čihák*, Hradec Králové 2011.
- Jiří RŮŽIČKA, *Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity? Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období 1956–1968*, *Soudobé dějiny* 1-2, 2018, s. 208–228.
- Miloslav RŮŽIČKA, *Vyhnaní: akce „kulak“*, Havlíčkův Brod 2008.
- Miloslav RŮŽIČKA, *Vyhnaní II: akce „kulak“*, Havlíčkův Brod 2011.
- Jiřina RŮŽKOVÁ – Josef ŠKRABAL, *Historický lexikon obcí České republiky 1986–2005. I. díl*, Praha 2006.
- Dana SÁLUSOVÁ, *České zemědělství očima statistiky 1918–2017*, Praha 2018.
- James C. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcript*, New Haven 1990.
- James C. SCOTT, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven 1985.
- Lubomír SLEZÁK, *Socialistická přestavba zemědělství v Československu a pracovní síly*, *Československý časopis historický* 35, 1987, s. 527–547.
- Petr SLINTÁK, *Na smuteční slavnosti všech dobrých rodáků*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 271–281.
- Petr SLINTÁK – Hana ROTTOVÁ, *Venkov v českém filmu 1945–1969: filmová tvář kolektivizace*, Praha 2013.
- Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepiscevtví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011.
- Milan STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství na Litomyšlsku a její metody (1949–1953)*, *Pomezí Čech, Moravy a Slezska* 16, 2015, s. 9–75.
- Žaneta SVOBODOVÁ, *Kolektivizace českého venkova v literatuře 50. a 60. let* (diplomová práce), Karlova univerzita 2019.

Geoffrey SWAIN – Nigel SWAIN, *Eastern Europe since 1945*, Basingstoke 2009.

Nigel SWAIN, *Collective farm which work?*, Cambridge 1985.

Nigel SWAIN, *Typologie východoevropských podob kolektivizace*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 30–59.

Jan TESAŘ, *Historie a současnost statutárních měst* (diplomová práce), Univerzita Pardubice 2009.

Martin TOMÁŠ, *Vývoj a současné problémy vnitřní prostorové struktury města Pardubice* (diplomová práce), Palackého univerzita v Olomouci 2008.

Jiří TOPINKA, *Dokončení kolektivizace venkova a jeho realizace na Berounsku 1957–1962*, in: Vladimír Březina, Jiří Pernes (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009, s. 129–180.

Jiří TOPINKA, *Specifika kolektivizace v českém pohraničí 1949–1960*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 229–234.

Jiří TOPINKA, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení*, *Soudobé dějiny* 3–4, 2005, s. 534–586.

Jiří URBAN, *Československá cesta kolektivizace venkova po Stalinově a Gottwaldově smrti: od mezinárodních souvislostí k místním praktikám*, *Prameny a studie* 48, s. 92–115.

Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v historiografii – dosavadní přístupy k tématu*, *Forum Historiae* 1, 2016, s. 153–187.

Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v Horním Polabí. Od fenoménu k aktérům a jejich motivacím*, Praha 2016.

Jiří URBAN, *Projevy odporu proti nastupující kolektivizaci na Novobydžovsku*, *Theatrum historiae* 8, 2011, s. 279–310.

Jiří URBAN, *Tváří k venkovu. Vystoupení Antonína Zápotockého ve Stěžerech*, *Paměť a dějiny* 3, 2013.

Jiří URBAN, *Venkov pod kolektivizační knutou. Okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*, Praha 2010.

Antonín VÁCLAVŮ, *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*, Praha 1999.

Vladimír VELEŠÍK, *Osídlování Svitavska v letech 1945–1947*, *Pomezí Čech, Moravy a Slezska* 4, 2000, s. 199–268.

Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York 1996.

Lynne VIOLA, *The Best Sons of the Fatherland. Workers in Vanguard of Soviet Collectivisation*, New York 1989.

Lynne VIOLA – Viktor Petrovič DANILOV a kol., *The Tragedy of the Soviet Countryside (Vol. 1). The War Against the Peasantry 1927–1930*, New Haven 2005.

Peter WAGNER, *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*, Londýn 1994.

Vývoj ČSSR v číslech. Rozbory výsledků sčítání lidu, domů a bytů. Praha 1965.

Andrej ZUBOV (ed.), *Dějiny Ruska 20. století. I. díl*, Praha 2014.

Jindřich ŽÁK, *S plamenem kolektivizace v zádech – padesátá léta ve Velké Vsi na Broumovsku*, Hradec Králové 2013.

Internetové zdroje

Demografické ročenky (pramenná díla). Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/casova_rada_demografie_1969_1950 [citováno 15. 6. 2018].

Heslo *Kovozemědělec*, *Sociologický slovník*. Dostupné z <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Kovozemědělec> [citováno dne 8. 11. 2018].

Kronika obce Dlouhá Třebová. Dostupné z <http://www.kronikar.estranky.cz/clanky/obecni-kronika/obecni-kronika.html> [citováno dne 12. 11. 2018].

Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1785–2017, absolutní údaje. Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [citováno 8. 6. 2018].

Území Pardubického kraje v zrcadle času. Dostupné z <https://www.czso.cz/csu/xs/uzemi-pardubickeho-kraje-v-zrcadle-casu> [citováno 15. 4. 2020].

Zákon 69/1949 Sb., o jednotných zemědělských družstvech. Dostupné z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-69#p5> [citováno dne 12. 10. 2018].

Seznamy grafů a tabulek

Graf 1 Přehled závislosti druhu práce na přepočtu na pracovní jednotky	67
Graf 2 Nárůst zemědělské půdy v JZD vybraných okresů mezi červencem 1957 a říjnem 1958 (%)	91
Graf 3 Podíl příjmů ze záhumenkového hospodářství na celkovém důchodu ze zemědělské činnosti v českých krajích (ve stálých cenách)	144
Tabulka 1 Srovnání počtu obyvatel ve vybraných okresech v letech 1930 a 1950	27
Tabulka 2 Srovnání počtu obyvatel ve vybraných okresech v letech 1950 a 1961	28
Tabulka 3 Zařazení obyvatelstva do sociálních skupin podle sčítání v roce 1961 v okresech Litomyšl a Pardubice	30
Tabulka 4 Přesuny pracovníků mezi odvětvími v Pardubickém kraji v roce 1952	38
Tabulka 5 Přehled finančních ztrát na pracovních jednotkách ve vybraných JZD okresu Ústí nad Orlicí	70
Tabulka 6 Čistý příjem na 1 ha zemědělské půdy v Kčs a použití pro pracovní jednotku	71
Tabulka 7 Vývoj počtu JZD v Pardubickém kraji v průběhu první krize	80
Tabulka 8 Průměrná hodnota pracovní jednotky JZD v Pardubickém kraji	94
Tabulka 9 Složení členů KSČ v Pardubickém kraji podle povolání na jaře 1953	100
Tabulka 10 Počty zemědělských závodů v Československu, jejichž členové nebyli zaměstnáni pouze v zemědělství (data z roku 1930)	107
Tabulka 11 Průměrné roční příjmy na domácnost v roce 1956 v Kčs	112
Tabulka 12 Vliv velikosti záhumenků na počet odpracovaných pracovních jednotek	140

Seznam zkratek

- CVP** – celoroční výrobní plán
- ČSD** – Československé dráhy
- ČSM** – Československý svaz mládeže
- ČSSS** – Československé státní statky
- ČSAZV** – Československá akademie zemědělských věd
- JSČZ** – Jednotný svaz českých zemědělců
- JZD** – jednotné zemědělské družstvo
- KNV** – krajský národní výbor
- KSČ** – Komunistická strana Československa
- KV KSČ** – krajský výbor Komunistické strany Československa
- MNV** – místní národní výbor
- NDR** – Německá demokratická republika
- NV** – národní výbory
- okr.** – okres
- ONV** – okresní národní výbor
- OV KSČ** – okresní výbor Komunistické strany Československa
- PTP** – pomocné technické prapory
- PV** – přípravný výbor
- ROH** – Revoluční odborové hnutí
- RVHP** – Rada vzájemné hospodářské pomoci
- SNB** – Sbor národní bezpečnosti
- StB** – Státní bezpečnost
- STS** – státní traktorové stanice
- ÚNV** – ústřední národní výbor
- ÚV KSČ** – ústřední výbor Komunistické strany Československa
- VŽ** – výbor žen
- ZO KSČ** – závodní organizace Komunistické strany Československa

Jmenný rejstřík

A

Andrle, Alois 31, 37, 41, 159

B

Bakuša, Michal 90, 113

Barák, Rudolf 54

Bartheldy,
František 121

Beran, Josef 122

Bis, František 93, 120

Bláha, Inocenc
Arnošt 101

Blažek, Petr 13, 14, 18, 36, 63, 159,
162, 163, 164

Böhm, František 128

Bojar, Pavel 18

Bojarová, Olga 18

Boštík, Jan 18, 61, 127, 135, 159

Brázdilová,
Oldřiška 129

Burešová, Jana 7, 12, 13

C

Cihlář, Jiří 16

Cink, Josef 36, 124

Císař, Karel 121, 133, 150

Clementis, Vladimír 123

Crkal, Karel 55, 66

Č

Češka, člen pléna
krajského výboru 122

Čihák, Josef 56, 163

Čiháková, Květa 107

D

Davydov, Semjon 64

Dědovský,
Alexander 151

Dolejšová, Milada 129

Doležal, Jan 15, 99

Dudorov, Nikolaj 157

Dvořák, Alois 46

F

Fitzpatricková,
Sheila 16, 17, 20, 22, 27, 54, 57,
60, 65, 72, 96, 135, 136,
140, 157

Frič, Josef 36

Fučík, Julius 64

Fulík, František 120

G

Goldšmíd, Karel 116

Gottwald, Klement 64, 76, 82, 114, 164

Gottwaldová, Dana 44

H

Hájíček, Jiří 19

Hanusová,
Anastázie 116

Havran, František 35

Holub, František 137

Hraba, Zdeněk 18

Hrabáček, Josef 46

Hrdý, František 54

Hrubý, Bohuslav 35

Hrubý, František 35

Hrubý, Václav 35

Hurychová, Marie 116

Hyhlán, Josef 129

Ch

Chladil, Jan 19, 63

Chruščov, Nikita 91

J

Janouchová,
Bohumila 54

Jasný, Vojtěch 63

Jech, Karel 13, 14, 125

Jílková, Marie 14

Jirásek, Alois 64

Juněcová, Jiřina 11

K

Kadár, János 97

Kalinová, Lenka 14

Kantůrková, Eva 18, 63

Kaplan, Karel 11, 12, 14, 79, 94, 95,
121, 136

Kárník, Zdeněk 106

Klánský, Mojmír 18, 19

Klas, František 137

Kligman, Gail 7

Kmoníček, Josef 15

Knap, Josef 63

Kopecský, František 116, 117

Kopecský, Václav 124

Kořen, Oldřich 55

Kostrhun, Jan 19

Košina, Jan 138

Koťátko, Jiří 143

Kotkin, Stephen 22

Kotrch, Jiří 10, 121–124, 130

Kozák, Jan 19

Krajčír, František	75, 76
Kratochvílová, Marie	54
Krejsek, Jan	127
Křelina, František	63
Křen, Jan	15, 135
Křenek, Jiří	19
Kříž, Ivan	18
Kuba, František	119
Kubálek, Michal	13, 14, 17, 18, 36, 63
Kubešová, Růžena	68
Kučera, Milan	39

L

Landa, Mikuláš	123
Lédl, Jaroslav	90
Lenin, Vladimír	99, 103
Litoš, Václav	141
Lóži, Marián	122, 124

M

Mach, Jaroslav	120
Machovec, Josef	128
Malík, Zdeněk	123, 124
Mrázek, Jaroslav	44

N

Němcová, Božena	64
Němeček, Jiří	16
Nepomucký, Josef	60, 146
Neugebauer, Ladislav	63, 86, 87
Novák, Pavel	13, 50
Novotná, Lucie	14
Novotný, Antonín	82, 90, 92, 100, 125, 156
Novotný, Karel	138

P

Palán, Aleš	19, 63
Paseka, František	128
Pasternak, Boris	157
Pazourek, Vladimír	19
Pekárek, Jiří	15
Pernes, Jiří	14, 53, 90, 92, 113
Pešek, František	137
Petráň, Josef	32
Pícha, Mořic	56
Plecháček, Jaroslav	68
Plíšek, František	137
Procházka, Jan	18, 19
Průcha, Václav	14, 107

Průša, Richard	108, 111, 149	Suchý, Čestmír	76
Pšeničková, Jana	11	Svoboda, Štěpán	138
Putna, Martin C.	63	Swain, Nigel	13, 17, 27, 65, 97, 99, 102, 105, 129, 131, 140
R		Sýkorová– Tomšíčková, Anna	116
Rákosi, Mátyás	97		
Rokoský, Jaroslav	12, 13, 14, 109, 127, 127, 127, 135	Š	
Rottová, Hana	18	Šimek, Josef	36
Růžička, Miloslav	13	Šímová, Milada	47, 129
Rychlík, Jan	13	Široký, Viliam	42, 60, 82
Ř		Šling, Otto	123
Říha, Bohumil	18	Šolochov, Michail	47, 64
		Šplíchalová, Marie	121
S		Štěrba, František	54
Salfický, Josef	137	Švadlenka, Josef	141
Scott, James C.	22, 133, 139	Švermová, Marie	121, 123, 124
Slánský, Rudolf	51, 78, 122, 123	T	
Slinták, Petr	13, 18	Taussigová, Jarmila	124
Smetana, František	137	Tesková, Albína	139
Srb, Vladimír	31	Tito, Josip Brož	90
Stalin, Josif	65, 81, 96	Topinka, Jiří	14, 41
Staněk, Milan	16, 64	Tošovský, Alois	139
Steinbeck, John	64	Trávníček, V.	64
Stejskal, František	137	Tvrdlík, Josef	85

U

Urban, Jiří 12, 13, 14, 16, 82, 135

Urbanová, Marie 44

V

Vacek, František 138

Václavů, Antonín 15

Váchová, Jana 18

Váchová, Marie 60, 146

Verdery, Katherine 7

Veselý, Jan 141

Violová, Lynne 16, 17, 64, 101, 151

W

Wagner, Peter 20, 22

Z

Zápotocký, Antonín 40, 62, 64, 82, 83, 85, 88,
89, 90, 136, 156

Zemek, Josef 137

Zubov, Andrej 96, 114

Ž

Žák, Jindřich 16, 23

Místní rejstřík

A

Albánie	82, 90
Anenská Studánka	93

B

Benátky	145
Berlín	81
Bílé předměstí (Pardubice)	29
Bratislava	41
Brčekoły	146
Brněnský kraj	78
Bulharsko	82, 90

C

Cihelna	29
---------	----

Č

Čáslav	7, 8, 25, 33, 34, 46, 54, 56, 66, 83, 88, 92, 103, 111, 112, 123, 127, 129, 138, 139, 141
Čáslavsko	129
Čechy	7, 16, 27, 31, 32, 64, 74, 129, 140
Černovír	70
Česká Třebová	8, 28, 29, 31, 46, 106, 108
České Heřmanice	34
České Libchavy	103
české země	26, 33, 41, 87, 92, 93, 104, 106, 121
Českobudějovický kraj	42, 143
Českomoravská vrchovina	8
Československo	7, 11–18, 25, 30–33, 36, 37, 39, 41, 42, 47, 48, 51, 53, 54, 60, 60, 63, 64, 65, 72, 74, 82, 83, 86–93, 96, 97, 99–103, 106, 107, 109, 113, 116, 117, 123, 124, 127, 134 135, 140 154, 155, 155, 157
Čistá	54, 70, 85, 142, 146

D

Dašice	68, 143
Dlouhá Třebová	106, 108, 114
Dolany	66, 133
Dolní Čermná	61
Dolní Heřmanice	63, 103
Dolní Houžovec	70, 93

Dolní Libchavy	55, 57
Dolní Třešňovec	80, 136
Dolní Újezd	15, 34, 35, 54, 56, 57, 58, 64, 68, 77, 87, 93, 116, 120, 139, 143, 145, 146, 147
Domoradice	62
Doubravice	29
Drážka - sídliště v Pardubicích	29
Dřevíkov	55
Dříteč	59
Dukla - sídliště v Pardubicích	29
Dvakačovice	69

G

Golčův Jeníkov	143
Gottwaldov	109
Gottwaldovský kraj	109

H

Herálec	54, 83
Hlinsko	7, 8, 16, 25, 52, 54, 55, 60, 83, 86, 887, 92, 93, 100, 128, 139, 142, 145, 146, 157
Hnátnice	71
Hoděšovice	31
Holice	7, 8, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 57, 63, 87, 91, 92, 117, 118, 122, 125, 133, 136, 142, 143
Holicko	31
Horka	59, 79
Horky	34
Horní Čermná	61, 126
Horní Sloupnice	87
Horní Újezd	116, 120
Horušice	46

Ch

Chicago	17
Chlum	85, 128
Choceň	64
Chotěboř	7, 8, 25, 34, 45, 47, 55, 59, 86, 92, 93, 110, 129, 136, 137, 138, 145, 157
Chotěnov	62
Chrast	133
Chrudim	7, 8, 16, 25, 34, 35, 45, 54, 56, 59, 69, 79, 83, 84, 92, 93, 116, 117, 133, 134, 135, 136, 137, 143, 150, 156

J

Jáchymov	124
Janov	54, 59, 69, 70, 93, 143, 146
Janovice	128, 136, 137, 138
Jarošov	62, 64
Jehnědí	108
Jihlava	53
Jihlavský kraj	53, 78, 116, 143
Jindřichohradecko	13
Jitkov	139
Jugoslávie	82, 90

K

Kámen	59
Kanada	96
Karle	69, 70, 146
Karlovarský kraj	87, 116, 143
Kasalice	54, 146
Klíčavská přehrada	82, 83
Knapovec	70
Knířov	155
Kolín	46
Kolín nad Rýnem	19
Kostěnice	142
Královéhradecký kraj	15, 16, 78, 82, 84, 104, 135, 143
Kraskov	141
Krchleby	55, 66
Kublov	54
Kunětická hora	15
Kutná Hora	56
Kutnohorsko	56, 57, 63

L

Lanškroun	7, 8, 25, 26, 44, 45, 46, 61, 69, 70, 71, 80, 85, 87, 92, 93, 103, 125, 126, 140, 143, 147, 150
Lanškrounsko	85
Lanšperk	108
Lány	40
Lány u Dašic	68
Lázně Bohdaneč	79
Lhota u Chroustovic	63
Lhotka	108

Lhůta u Vysokého Mýta	75
Liberecký kraj	60
Litomyšl	7, 8, 15, 16, 18, 25–31, 33–36, 44, 45, 54, 56, 59, 61, 62, 64, 68–71, 79, 85, 87, 92, 93, 116, 117, 118, 120, 121, 127, 139, 142–146, 148
Litomyšlsko	16, 31, 35, 116, 117, 121, 127, 134, 136, 142
Liverpool	17
Lukavice	134

M

Maďarsko	9, 17, 31, 32, 35, 51, 65, 74, 82, 88, 90, 97, 106, 134, 152
Magnitogorsk	22
Mělník	121
Mladočov	18, 61
Morašice	139
Morava	16, 27, 56, 64, 74, 129, 140
Moravany	133
Moravská Třebová	34
Moskva	82

N

Načešice	34, 143
Nedvězí	117, 119
Německá demokratická republika	17, 81
Nová Lhota	46
Nová Ves u Jarošova	61, 62
Novopacko	13
Nový Bydžov	135

O

Ohrazenice	29
Okřesaneč	88
Oldřiš	34
Olomouc	78
Olomoucký kraj	35
Opatovice nad Labem	35, 118
Opava	134
Orlické hory	70
Osík	36
Ostrava	28
Ostravsko-karvinská důlní oblast	28
Ostravský kraj	78, 134

Ouběnice	32
Oucmanice	112
Ovčáry	46

P

Pardubice	7, 8, 10, 11, 12, 15, 16, 21, 25–32, 34, 35, 36, 40, 41, 43–46, 52–57, 59, 60, 66, 68, 69, 71, 76, 77, 79, 83, 84, 86, 87, 89, 92, 93, 99, 100, 103, 104, 106, 107, 108, 111, 112, 116, 117, 118, 121–124, 126, 128, 129, 133, 134, 138, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 150, 156
Pardubicko	35, 102, 106
Pardubický kraj	7–11, 14, 15, 16, 19, 25–28, 30, 32, 33, 38, 39, 41, 42, 44, 47, 52, 53, 57–60, 66, 68, 71, 72, 74, 78, 79, 80, 83–87, 91–94, 97, 99–102, 104, 107, 108, 111, 114, 116, 121, 129, 130, 133, 140, 143, 145, 147, 149, 150 151, 153, 155, 156, 157
Pardubičky	29
Pařížov	112
Plzeňsko	78
Plzeňský kraj	66, 68, 147
Pobaltí	12
Poběžovice u Domažlic	66, 67, 68, 147
Poběžovice u Přelouče	69
Polabí	8, 16, 70,82
Polabiny	29
Polička	7, 8, 14, 16, 25, 26, 34, 56, 83, 86, 88, 92, 117, 120, 127, 157
Polsko	17, 37, 48, 51, 90
Popkovice	29
Praha	10, 11, 13, 60, 82, 106
Pražský kraj	26, 46, 54, 56, 78, 116
Prosíčka	93
Prostřední Libchavy	59, 70
Protektorát Čechy a Morava	27, 74, 123, 129
Přelouč	7, 8, 25, 46, 54, 69, 70, 71, 83, 92, 100, 111, 139, 146, 150, 156

R

Raná	60, 145, 146, 147
Rosice nad Labem	29, 100
Roudnice nad Labem	117
Rudoltice	44
Rumunsko	12, 90
Rusko	17, 96, 114, 129
Rviště	109
Rybník	69, 70, 93, 151

Ř

Řetová	108
Říčky	70

S

Sebranice	116
Sedliště	59, 148
Semanín	30, 93
Semtín	29
Sezemice	66, 134
Sibiř	116
Skořenice	95
Skupice	84
Skuteč	52, 142
Slovensko	129
Sobíňov	110
Sovětský svaz	7, 16, 17, 19, 20, 22, 27, 36, 37, 47, 48, 51, 53, 64, 67, 82, 96, 97, 101, 105, 116, 130, 131, 134, 136, 151, 152, 154
Spojil	133
Staré Ransko	93
Stěžery u Hradce Králové	16, 82, 83
Stradouň	117
Stráž nad Nisou	60
Studánka	29, 93
Svitavská pahorkatina	8, 27
Svratouch	128
Sýrie	96

T

Tábor	34
Telecí	56, 127
Tesla - sídliště v Pardubicích	29
Tis	34
Trhová Kamenice	93
Třemošnice	111, 112
Tupesy	129

U

Uhelná Příbram	129
Újezd	54, 116, 139
Ukrajina	96, 97
Ústecký kraj	48, 117

Ústí nad Labem	123
Ústí nad Orlicí	7, 8, 25, 26, 28, 29, 31, 33, 55, 59, 69, 70, 71, 87, 92, 93, 103, 106, 108, 109, 110, 112, 142

V

Velké Losiny	35
Vídeň	121
Vinařice	54
Višňovka - sídliště v Pardubicích	29
Vlčnov	54
Vojnův Městec	47, 129
Vojtěchov	139
Vrdy	138
Východočeský kraj	15, 27, 29, 30, 31
Východolabská tabule	8
Výprachtice	46
Vysoké Mýto	7, 8, 14, 16, 25, 54, 62, 68, 75, 85, 85, 88, 92, 95, 115, 117, 119, 121, 121, 134, 142, 148, 150, 155

Z

Zábřežská vrchovina	8
Zámorsk	8, 10
Zehuby	46
Zelené předměstí (Pardubice)	29
Zvěstovice	66, 143

Ž

Železné hory	8
Žleby	129
Žumberk	79

Resumé

This book dealt with the collectivisation of agriculture in the Pardubice Region in the former Czechoslovakia between 1949-1960. The author's aim was to capture the social changes in the country, which were the result of the collectivisation carried out according to the Soviet model. The first chapter analysed the problem of the labor force, which suffered from a significant shortage in the 1950s. Agriculture also had to cope with the departure of large numbers of workers to the preferred industry. This policy also resulted in problems with the decline in agricultural production. The Tenth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia held in June 1954 initiated the return of workers to agriculture, but it was only a short-term effect, which caused illegal conduct, such as forced release from work without giving any reason, threatening by a loss of employment etc. In the 1950s, the communists failed to resolve the problem with labor forces. The second chapter describes the life and structure of a collective farm, in the first topic, particular types of collective farms are analysed, which should specify the degree of involvement of the collective farmer in the system. In other sections, the problem of the chairmen of the collective farms, the meetings and the working units was mentioned. The aim was to show how the new life and its organization in the collective farms appeared and how it could influence the farmers. An important topic of this thesis is the concept of the collectivization crisis. In total, it identifies three crises during the 1950s caused by various factors. The crisis in the case of collectivisation meant a fall in production, departures from collective farms or their disintegration. The first crisis took place between the years 1951 and 1952 and was caused by an extraordinary measure to supply the population with food. Communists dealt with the problem by removing ration books from a large group of small farmers. The great crisis of collectivisation in years 1953-1955 is related to the general crisis of Communist regimes in the Eastern Bloc, causing the collapse of the collective farms and the departure of many farmers back to private farming. The crisis was overcome only after the meeting of the Czechoslovak Communist Party in June 1955, a complete overcoming and the return to the rapid establishment of the collective farms started again in the summer of 1957. However, an accelerated establishing has caused another crisis, which has led to a decline in production and income of farmers. The years 1957 and 1958 was triumphal for Communists, but the standard of living of farmers declined. The thesis deals with social groups in the countryside, the analysis of the relationship between the Communist Party and the farmers is important. Part-time subsistence farmers were an integral part of the Czechoslovakian countryside, they were supposed to be the backbone of the collectivisation, but their disappointment with the development of the early 1950s made them focus on private businesses and also because of their income from industrial jobs they strengthened economically. Kulaks are not omitted in the thesis, as the richest social class they were condemned to disposal by targeted persecution with frequent inspections and increased compulsory deliveries. The Communists achieved their goal in the countryside thanks to the constant pressure that escalated in 1957 and 1958, when most farmers joined the collective farms. The last part answers the question of how farmers resisted the communist regime and collectivisation. Their strategy of resistance was less apparent in the economic sphere, which James C. Scott calls a *hidden transcript*, but obvious in the case of writing complaints, according to Scott *public transcript*. Farmers had been able to maintain or raise their standard of living through strategies such as isolation, preference of household plot or rapid sales of pork before entering the collective farm.

Venkov bez mezí

Kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji v letech 1949–1960

Autor: Mgr. Pavel Boštík, Ph.D.

Recenzenti: prof. PhDr. Jana Burešová, CSc., doc. PhDr. Pavel Mücke, Ph.D.

Redakce: prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Jazyková korektura: Mgr. Jana Válková

Grafické řešení a sazba: Jana Kadlecová

Tisk: Rain tiskárna, s. r. o. , Jindřichův Hradec

Vydalo: Národní zemědělské muzeum, s. p. o., Praha 2020, 1. vydání

Foto obálka: Východočeské muzeum v Pardubicích

Výsledek vznikl za podpory Ministerstva zemědělství, institucionální podpora MZE-RO0818

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Boštík, Pavel, 1986-

Venkov bez mezí : kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji v letech 1949-1960 / Pavel Boštík. -- 1. vydání. -- Praha : Národní zemědělské muzeum, s.p.o., 2020. -- 181 stran
Anglické resumé

Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstříky

ISBN 978-80-88270-19-5 (brožováno)

* 63 * 332.025.26:63 * 631.115.8 * (437) * (437.314) * (048.8)

– 1949-1960

– zemědělství -- Československo

– kolektivizace zemědělství -- Československo -- 1949-1989

– jednotná zemědělská družstva -- Československo -- 1949-1989

– Pardubický kraj (Česko : 1949-1960)

– monografie

63 - Zemědělství a příbuzné oblasti vědy a techniky [24]

ISBN 978-80-88270-19-5

© Národní zemědělské muzeum, s. p. o.

Národní
zemědělské
muzeum

